प्रथम मुद्रणम् १००० ग्रन्थाः

१९५८

हिन्दी प्रेस्
गुण्टूरु

मूल्यम्
रू. ५/-

योऽयंभद्रगिरौ निवास मकरोद्योऽसौ कृपानीरधि
यैः कैवल्यमदात्स्वभक्तिकुशल श्रीरामदासायवै ।
जानक्या सुखमासने जगदिदं पातुंचयोऽसौस्थित
स्तस्येमांकृति मर्पयामि सनुतं स्वाभीष्टसंसिद्धये ॥

శ్రీ సద్గయానసాయనమః

తొలి మనవి

సహృదయులారా!

మునుముందుగ నా యీ 'సీతారామాయణ' రచనకుఁగల ప్రవృత్తి ప్రయోజనముల మనవిఁజేసికొని తదుపరి యేతద్గ్రంథ ముద్రణాది కార్యనిర్వాహకులకుఁ గృతజ్ఞతఁజూపుచు నాయభిప్రాయమును దెలుపుకొనియెదను.

మావంశమునకు శ్రీరామచంద్రుఁడారాధ్యదైవమనిన నతిశయోక్తి కాదు. మాపితామహులు దమ జీవితమునంతయు రామనామస్మరణమునన ముగించిరి. అందులకుఁదార్కాణ మస్మద్గ్రామమున నున్న శ్రీసీతారామాలయ ప్రతిష్ఠాదికము దన పెత్తనముపై జరుగుటయే! వేయేల? తనకుఁబౌత్రోదయ మగునెడ నా శ్రీరాముని నామాంకమొనరింప సంకల్పమనుకొనినట్లు నాకా సీతారామనామ ముంచెను. తదాది శ్రీరామభక్తి నాకు నింతయోయంతయో కలదనుటలో సందియము గల్గదని పాఠకులపై విశ్వాసము; అది వాంశికమగుట సాక్ష్యము.

ఇఁక నేను 1935 సంవత్సరమునుండి యీ యూరఁగల నాంగ్ల పాఠశాలఁ గొంతకాలము గీర్వాణాధ్యాపకునిగఁ దరువాతఁ బ్రథానాంధ్రాధ్యాపకునిగఁ బనిఁజేయు చుంటిని.

ఇట మన్మిత్ర ప్రోత్సాహమున 1948 లో నేను 'త్యాగరాజ చరితామృత' మను సంస్కృతకావ్యమును రచించితి. అందుఁ 'బరదేవతాష్టక' మను పేర నశ్వధాటీ వృత్తములలో నెన్మిది శ్లోకముల నంబికను నుతించితిని. ఆజగదంబ కృపావిశేషమును గొంత కనియానం

దించి ప్రకృతమా శ్రీరామానుగ్రహము నందగోరి యాయశ్వధాటీ వృత్తములలో గాయత్రీమంత్రమునుబొందు పఱచితి. ఇంతలోనే నాంధ్రమున నద్యతనకాలోపయోగిగ 'సుకన్య' యను నాంధ్ర పద్యగ్రంథమును వ్రాసి మామిత్రబాంధవులగు శ్రీ పరసా వేంకటేశ్వరరావు (హెచ్. సి. శక్రటరీ ఆఫ్ హోమ్ డిపార్టుమెంటు) గారి కంకిత మొనర్చితిని. వారు నల్లగొండ జిల్లాకలెక్టరుగా నున్నపుడు నాచేసభజరిపించి సమ్మానముఁజేసి, అనంతరమంతవఱకు వ్రాతలోనున్న నాయీ 'సీతారామాయణ' బాలకాండమునుఁ వినిరి; షట్కాండముల నిట్లే వ్రాయుమనిరి. దాని ముద్రణము, భద్రగిరీశునకంకితము మొదలగుకార్యమునకగు ఖర్చు మూఁడువేల పైనుండునని నేసూచింప-తామద్దానిని నిర్వహింతునని గట్టిగ వాగ్దానించిరి. కాని నేనీగ్రంథరచనను బూర్తిజేసి వారికి వినిపించునాటికా వాగ్దానము కాలాంతరమునకుగా వాయిదా సమాధానముతో వచ్చినది. అట్లయ్యును వాగ్దానముపైగల వారి యభిమాన వాక్యమును విన్న నాకీ కాళిదాస శ్లోకము గుర్తునకు వచ్చినది.

రఘువు కౌత్సునితో ననినమాట (రఘువంశము)

శ్లో॥ గుర్వర్థమర్థీ, శ్రుతపారదృశ్వా, రఘోస్సకాశాదనవాప్యకామం।
గతో వదాన్యాంతర మిత్యయమ్మేమా భూత్పరీవాదనవావతారః॥

అగుగాక! ప్రకృతమనుసరామః. అప్పటినుండి పశ్చాచ్ఛబ్దము నాస్తి పర్యాయవాచకముగఁదెలిసి-సంస్కృత భాషాసముద్ధారకులగు -రాష్ట్రపతి, శ్రీ బాబూ రాజేంద్రప్రసాదుగారి ద్వార ప్రభుత్వము నీ గ్రంథమునకు సాయము గోరితిని. దానికిగా శ్రీవారు కేంద్రప్రభుత్వమున సగమిప్పింతుననియు, మిగిలినది రాష్ట్రీయప్రభుత్వముద్వారసేకరించుమఁ దద్వార కేంద్ర సమాలోచనముండవలయుననిరి. అందులకుగా గీర్వాణ భాషోద్ధారకులగు రాష్ట్రప్రభుత్వమువారితో రెండు సంవత్సరములుత్తర ప్రత్యుత్తరములను జరిపితిని. వారు విషయ ప్రశ్నములతో నాయీ యుద్యమ యాథార్థ్యమును, గ్రంథ ప్రాశస్త్యమును గమ

నించియు నిద్దానిలోని విషయము నన్యథాఽవగత మొనర్చుకొని 'మతగ్రంథ' మిదియని వ్రాసినవారి వ్రాతపై నాధారపడి తొందరపడక— మేము మతగ్రంథమునకు సాయము చేయలేమని చెప్పుట కసామర్థ్యమును వెల్లడించుచున్నాము. అని ప్రభుత్వపు టుత్తరువు నంపిరి. దానిని జూచిన నాకుఁ బ్రభుత్వపు మర్యాద కొంతవఱకిచ్చక మని పించినది. కానివారి విషమపరీక్షలో-నాకు నడుమజరిగిన పండిత పరీక్ష ద్వార- హేమ్నస్సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధి శ్శ్యామికాపివా- బంగారమగ్నిలో కాలపమొందినపుడు నైల్యమునుగాని, పారిశుద్ధ్యమును గాని తెల్పునట్లు, శ్రీమత్తిరుమల క్షేత్రమునఁ బండితులు-సభ యందిద్దానివిని "విద్వత్కవిభూషణ" యను బిరుదమును, నూత్న శాలువనిచ్చి సత్కరించిరి. తల్లాభమునకైనఁ బ్రభుత్వము నిచట కొంత కొనియాడక తప్పినదిగాదు.

ఇంకఁదదాదినేనీ యత్నమునుండి విరమించి-మాచిరమిత్రులును, మచ్ఛ్రేయోభిలాషులగు నీదిగువ బేర్కొనఁ బెద్దలయొద్దమనవి చేసితిని. వారు తమయుత్సాహమును వెలిబుచ్చి వెనువెంటనే నా యీ గ్రంథ ముద్రణమునకగు ధనసహాయముఁ జేసిరి.

ఇందుఁబ్రధానముగ నవ్యాజప్రేమఁజూపి వాగర్థసహాయమునఁ దోడ్పడినవారు మువ్వురు.

1 శ్రీ నల్లపాటి వేంకటరామచౌదరిగారు (Ex స్పీకరు; ఆంధ్రరాష్ట్రము)
2 శ్రీ కొటారు లక్ష్మయ్య నాయుడుగారు (తాలూకా డెవలప్మెంటు ఆఫీసరు)
3 శ్రీ పిల్లుట్ల ఆంజనేయులుగారు (కరణం; లింగంగుంట)

శ్రీరామచరిత్రకు ప్రధానపురుషులట్లు శ్రీమదాంజనేయ, లక్ష్మణ, రామ నామాంకితులు నాకిట సాయమొనర్చిరి. తక్కిన చందాదారులును సకృత్ప్రార్థననే సాయపడిరి. వారందఱకుఁ గృతజ్ఞుఁడను.

శా॥ సీతారామ సమాఖ్యనేఁ గృతిని వైశిష్ట్యార్థతం గూర్ప సం
ప్రీతుండౌచు 'కొటారు లక్ష్మయ' యన న్మేధావి యర్థాకృతిం
జేతస్స్ఫూర్తిగఁ జేసె సాయ; మది సంసిద్ధంబుఁ గావింపఁడా
నూతం బిచ్చెను వాయుజుండటుల పిల్లుట్లాంజనేయుండిటన్॥

సీ॥ నల్లపాట్యన్వయుఁడల్ల వేంకటరామ
యాఖ్యు డిన్నూటపదాఱులిచ్చె
తుమ్మలాన్వయజన సమ్మాన్య రామకో
టయ్యదానూటపదాఱు లిచ్చె
మండవాన్వయుడు సుమహితాదినారాయ
ణాఖ్యుడు నూటపదాఱులిచ్చె
పిల్లుట్ల కృష్ణయ్య ప్రీతి; గ. రామేశ
మనువారు ముప్పదినప్పగించి

తే॥ రావలఁగొఱంత యేమున్ననైన నేను
నిత్తుననుచును జేయూతమిచ్చె భక్తి
నాకు, శ్రీకొటార్లక్ష్మయ నాయదమిత
కీర్త్యుఁడధికారి శ్రీరామకింకరుండు॥

మఱియు నాయీగ్రంథమునందు చిత్రపటములకగు ద్రవ్యమును సమర్పించిన శ్రీ కాకుమాను వంశజులును, కీర్తిశేషులగు కాశీవిశ్వనాథము గారి వంశమునకును, శ్రీనయనక ప్రూఫులను జూపించుచు ముద్రణభారమును దీర్చుకొన్న శ్రీ శ్రీపతి పండితారాధ్యుల మృత్యుంజయ శర్మ (హిందీప్రెస్సు మేనేజరు) గారికి నా కృతజ్ఞత.

వేసిగ్రంథము-సంస్కృతభాషతోను, ప్రస్తుతకాలమునఁ బరిపాటిగ లేని వ్యాఖ్యానపద్ధతిని, అనన్యసాధ్యమైనవృత్తమును, అన్నిటికి మూలమైన గాయత్రీమంత్రసంధానమును గూర్చి వ్రాయుటలో శ్రీరామునకై దశశ్యమ్ము, స్వాభీష్టసిద్ధియు, రోజునకొకసారి సులభమగు కాలములో, రామాయణగ్రంథ పారాయణమునకున్న సౌకర్య

ముసు జూచితినేకాని పామరజనమున కందుబాటులో నుంచునట్లు వ్రాయకుంటిని. ఆ నాయీ దోషము నేతద్గ్రంథార్థానభిజ్ఞులు మన్నింతురని ప్రార్థన. ఇఁక విజ్ఞులను, రచనలోని దోషముల వదలి గుణగ్రహణపారీణులుగా నుందురని వేడుకొనియెదను.

ఈ గ్రంథమునకు మూలము-శబ్దమంజరిలోని 'శ్రీరామాయణ సంగ్రహము' అనునది. తత్ప్రణేతలగు శ్రీ మాతుత్పలం నరసింహాచార్యుల వారికిని, అడిగిన వెంటనే వాత్సల్యముఁజూపి యుపోద్ఘాతమును వ్రాసిన శ్రీ మాధవ రామశర్మగారికిని, తక్కుంగల మిత్రవర్గమునకు, రచనలోను, ముద్రణమునందును సలహాలొసంగిన యితర ప్రముఖులకు నావందన సహస్రంబులు.

ఇటుపై నీగ్రంథమును భద్రగిరిపై శ్రీరామచంద్రున కంకితమిప్పింప నున్న ఘనులకు భగవంతు డాయురారోగ్యైశ్వర్యము లొసఁగు గాతమని నా యాకాంక్ష.

శ్లో॥ కాలేవర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ।
దేశోఽయంక్షోభరహితో బ్రాహ్మణాస్సంతు నిర్భయాః॥
అపుత్రాః పుత్రిణస్సంతు పుత్రిణస్సంతు పౌత్రిణః।
అధనాస్సధనాస్సంతు జీవంతు శరదాం శతమ్॥

ఓం శాంతి శ్శాంతి శ్శాంతిః

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

కాళీస్తవము

మహాకవి : కాళిదాసకృతము

శ్లో॥ చేటీభవ న్నిఖిలఖేటీ; కదమ్బవనవాటీషు; నాకపటలీ,
కోటీర చారుతర కోటీమణీకిరణ కోటీక రంజితపదా।
పాటీరగంధి కుచశాటీ; కవిత్వపరిపాటీ; మగాధిపసుతా,
ఘోటీఖురాదధికధాటీముదారముఖవీటీరసేనతనుతామ్

టీక:- చేటీభవత్ = చెలికత్తెలుగానగుచున్న; నిఖిలఖేటీ = సమస్తమగు దేవతాస్త్రీలుగలదియు; కదంబవనవాటీషు = కడిమిపూఁదోటవీధుల యందు; నాకపటలీ = దేవతా సమూహముగలదియు; కోటీర = అంచులుగల; చారుతర = సుందరమైన; కోటీమణీకిరణకోటీక = కోట్ల కొలది మణులయొక్క కాంతిపుంజముచేత; రంజితపదా = శోభనొందుచున్న పాదములుగలదియు; పాటీరగంధి = కలిగొట్టుపూవాసనవంటివాసనగల; కుచశాటీ = పైటచెరగుగలదియు; అగాధిపసుతా = హిమవత్పుత్రికయగు పార్వతి; ఉదారముఖవీటీరసేన = ఔదార్యముగలముఖమందలి తాంబూల చర్వణ రసముచేత; ఘోటీఖురాత్ = ఆడుగుఱ్ఱపుగిట్టల వడికంటె; అధికధాటీమ్ = మిక్కిలి వేగముగల; కవిత్వ పరిపాటీమ్ = కవిత్వపు రీతిని; తనుతామ్ = చేయుగాక !

తాత్పర్యము :- దేవతాస్త్రీలను దాసీలనుగ జేసికొని కడిమిపూఁదోటలలో దేవతలచే సేవింపబడుచు-తనపాదముల చెంతకు నమస్కరింప వచ్చిన దేవతల కిరీటములందున్న మణులచే నీరాంజనమీయబడుచున్నట్టియు-పరిమళవంతమగు పైటచెరగుతో శోభిల్లుచున్న పార్వతి-తనయౌదార్యవంతమగు తాంబూలచర్వణ రసముచేత నాడుగుఱ్ఱముయొక్క గిట్టలోని వేగమునకన్న నధికమగు వేగముగల కవిత్వపురీతిని నాకు ప్రసాదించుగాక !

శ్లో॥ ద్వైపాయనప్రభృతి శాపాయుధ త్రిదివసోపానధూళి
చరణా;
పాపాపహ స్వమను జాపానులీనజనతాపాపనోదనిపుణా।
నీపాలయా; సురభిధూపాలకా, దురితకూపా, దుదంచ
యతు,మాం;
రూపాధికా, శిఖరిభూపాలవంశమణిదీపాయితా, భగవతీ॥

టీక :- ద్వైపాయనప్రభృతి=వ్యాసుడు మొదలగు; శాపాయుధ=ఋషీశ్వరులకు; త్రిదివసోపాన=స్వర్గమునకు మార్గమైన; ధూళి=దుమ్ము; చరణా=పాదములందు గలదియు; పాపాపహా=పాపమును బోగొట్టెడి; స్వమను=తనమంత్రమును; జాప=జపించుటయందు; అనులీన=నిమగ్నులైన; జన=జనులయొక్క; తాప=ఆయాసమును; అపనోద=పోగొట్టుటయందు; నిపుణా=సమర్థురాలైనదియు; నీపాలయా=కడిమిపూదోటయిల్లుగా గలిగినదియు; సురభిధూప=పరిమళగంధముతో సువాసించెడి; అలకా=ముంగురులు గలిగినదియు; రూపాధికా=సౌందర్యములోనధికురాలైనదియు; శిఖరిభూపాలవంశ=పర్వతరాజైన హిమవంతుని వంశమునకు; మణి దీపాయితా=మణి దీపమైనదియునగు; భగవతీ=జగదంబిక; మాం=నన్ను; దురితకూపాత్=పాపపుకూపమునుండి; ఉదంచయతు=ఉద్ధరించుగాక !

తా॥ వ్యాసుడు మొదలగు మహాత్ములకుగూడ స్వర్గము నీయదగిన పాదధూళి గలదియు, తన మంత్రము జపముచేయు జనులకు తాపమును పోగొట్టు నేర్పుగల్లదియు, కడిమితోటనిలయముగ గలదియు, పరిమళించుచున్న ముంగురులుగలదియు, రూపములో సందరికన్న నధికురాలైనదియు, పర్వతరాజవంశమునకు మణివలెనలంకారప్రాయమైనదియునగు భగవతి నన్ను పాపమనెడి బావినుండి యుద్ధరించుగాక !

శ్లో॥ ఆళీభిరాత్తతనురాళీః లసత్ప్రియకపాళీ సుఖేలనవిధౌ
వ్యాళీనకుః ల్యసితచూళీ భరా; చరణధూళీ లసన్మునిగణా;
ఆళీభృతి శ్రవసి, తాళీదళం; వహతి, యాఽళీకశోభితిలకా;
సాఽళీకరోతుమమకాళీ; మన స్స్వపదనాళీకసేవనవిధౌ ॥

టీక :- ఆళీభిః=సఖులచే; ఆత్త=పొందఁబడిన; తనురాళీ=దేహకాంతి గలదియు; లసత్=ప్రకాశించెడి; ప్రియ=ప్రియునియొక్క; కపాలీ=కపాలముగలదియు; సుఖేలనవిధౌ = చక్కగా నాడుకొనుటయందు; వ్యాళీనకులీ=త్రాచుపాములకులముగలదియు; అసితచూళీభరా= నల్లనిముంగురులధరించినదియు; చరణధూళీ=తనపాదపరాగముచే;లసత్ =ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన;మునిగణా=ఋషిసముదాయముగలదియు; ఆళీభృతిశ్రవసి=తుమ్మెదలకాహారమిచ్చెడిచెవియందు; అళీకశోభి=కృత్రిమశోభకొఱకగు; తిలకా=కుంకుమబొట్టుగలదియు; యా=ఏజగదంబ; తాళీదళం=తాపింఛపుఁజివురును; వహతి=ధరించుచున్నదో? సా=ఆ; కాళీ=కాళికాదేవి; మమ=నాయొక్క; మనః=మనస్సును; స్వపదనాళీకసేవనవిధౌ = తనపాదపద్మములసేవించుపనియందు; అళీకరోతు=తుమ్మెదవలెచేయుఁగాక ?

తా॥ చెలికత్తియలచేఁ బొందఁడిన దేహపుటలంకారములు గలదియు; శివునకర్ధాంగియగుటచే కపాలాభరణముగలదియు, నాటలాడుకొనుటలో సర్పములఁదోడుచేసికొనునదియు, నల్లనిముంగురుల ధరించినదియు;తనపాదపరాగముచేమహిమవంతులఁజేసినఋషిసముదాయముగలదియునగు నే పార్వతియలంకారముగా నొసటతిలకమును బెట్టి తనకర్ణమునందలి తాపింఛపుచిగురాకు తుమ్మెదలకాహారముఁ జేయుచున్నదో ఆజగదంబ తనపాదారవిందసేవకు నామనస్సును తుమ్మెదగఁ జేయుగాక !

శ్లో॥ బాలామృతాంశు నిభ ఫాలామనా గరుణచేలానితంబ
ఫలకే,
కోలాహలక్షపిత కాలామరార్యమితకీలాల శోష ణరవిః।
స్థూలా కుచే జలదనీలా కచే కలితలీలా కదమ్బవిపినే
శూలాయుధప్రణతిశీలా: విధాతు,హృది శైలాధిరాజ
తనయా॥

టీక :- బాల=చిన్నదైన; అమృతాంశు = చంద్రబింబముతో; నిభ=సమానమైన; ఫాలా=నొసలుగలదియు; నితంబఫలకే=కటిభాగమందు; మనాక్=కొద్దిగ; అరుణచేలా=ఎఱ్ఱనివస్త్రముగలదియు; కోలాహల=కోలాహలధ్వనిచే; క్షపిత=నాశనముచేయఁబడిన; కాలామరారి= 'కాలుడు' మొదలగు రాక్షసులనెడి; అమిత కీలాల=అంతులేని యుదకమును; శోషణ=ఇంకింపఁ జేయుటయందు; రవిః=సూర్యునివలె నున్నదియు; కుచే=ఉరోజమందు; స్థూలా=లావుదనము గలదియు; కచే=కొప్పునందు;జలదనీలా=మేఘమువలెనల్లనైనదియు;కదంబవిపినే=కడిమిపూఁదోటయందు; కలితలీలా=చూపింపఁబడిన విలాసము గలదియు; శూలాయుధ ప్రణతిశీలా=శివుని ప్రేమించు స్వభావము గలదియునైన; శైలాధి రాజతనయా=నగరాజపుత్రియగు పార్వతి; హృది=హృదయమందు; విధాతు=చేయుగాక !

తా॥ బాలచంద్రునివలె వంకరమైన ఫాలభాగము గలదియు, కటిసీమయందు కొంచె మెఱ్ఱనగు వస్త్రముగలదియు, తనకాలినూపుర కోలాహలధ్వనిచేతనే కాలుడు మొదలగు రాక్షసబృందమనెడి యుపారోదకము నెండింపఁజేయుటకు సూర్యునివంటిదియు; కుచమందు స్థౌల్యమును, కొప్పునందు మేఘనైల్యమును, కడిమి పూఁదోటలయందు విలాస క్రీడలనుగలదై, శివుని ప్రణయమును సాధించిన నగరాజపుత్రి నా హృదయమందెడబాయక నుండుగాక !

శ్లో॥ కంబావతీవ సవిడంబా గళేన నవతుంబాగవీణసవిధా
బింబాధరావినతశంబాయుధాదినికురుంబా; కదంబవిపినే।
అంబాకురంగమదజంబాలరోచిరిహ లంబాలకా,దిశతు మే
శంబాహుళేయశశిబింబాభిరామముఖసంబాధితస్తనభరా॥

టీక:-గళేన=కంఠముతో; కంబా=శంఖమందు; అతీవ=మిక్కిలి; సవిడంబా=అనుకరణముగలదియు; నవతుంబాగ=క్రొత్తదగుసొరకాయతో తయారు గావింపఁబడిన; వీణ=వీణతో; సవిధా=కూడినదియు; బింబాధరా=దొండపండువంటి యధరోష్ఠముగలదియు; కదంబవిపినే=కడిమితోటయందు; వినత=వినమ్రులైన; శంబాయుధాది=ఇంద్రుడు మొదలగు దేవతలయొక్క; నికురుంబా=సమూహముగలదియు; కురంగమదజంబాల=కస్తూరిబురదవంటి; రోచిః=కాంతిగలదియు; లంబాలకా=వ్రేలాడు ముంగురులు గలదియు; బాహులేయ=బహుళముగానున్న; శశిబింబ=చంద్రబింబములవలె; అభిరామ మనోహరమగు; ముఖ=ముఖముచే; సంబాధిత=అడ్డగింపఁబడిన; స్తనభరా=కుచభారముగల; అంబా=జగదంబ; ఇహ=ఇచట (ఈ జన్మలో); మే=నా కొఱకు; శం=సుఖమును; దిశతు=ఇచ్చును గాక!

తాత్ప॥ శంఖమునుబోలిన కంఠాకారమును, వీణకు సమానమగు కంఠధ్వనియు, గలిగినట్టిదియు, దొండపండువంటియధరోష్ఠముగలదియు, ఇంద్రాది దేవతలచే నమస్కరింపఁబడుచున్నదియు, కడిమిపూఁదోటలో విహరించునట్టిదియు; కస్తూరివలె పరిమళారుణ్యముగల శరీర కాంతిగలదియు, వ్రేలాడు ముంగురులుగలదియు, అనేక చంద్రబింబములవలె మిక్కిలి శోభగల ముఖముచే నవరోధింపఁబడిన వక్షోజములుగల్గిన యీ జగదంబ నాకీజన్మమున సుఖము నొసంగు గాక!

శ్లో॥ పంకాకరే, వపుషి, కంకాళరక్తపుషి, కంకాదిపక్షివిషయే
త్వం కామనా, మయసి; కిం; కారణం? హృదయ!పంకారి
మేహి; గిరిజామ్ ।
శంకా శిలా నిశిత టంకాయమాన పదసంకాశమానసుమనో
ఝుంకారభృంగతతిమంకానుపేతశశిసంకాశవక్త్రకమలామ్॥

టీక :- హే! హృదయ! = ఓహృదయమా! త్వమ్=నీవు; పంకాకరే=పాపమునకు నిలయమైనదియు; కంకాళ,రక్తపుషి=అస్థిపంజరము, రక్తముచేతను బోషింపఁబడినదియు; కంకాది=రాబందులు మొదలగు, పక్షి=పక్షులకు; విషయే = గుఱియైనట్టియు; వపుషి = దేహమందు, కామనామ్=కోర్కెను; అయసి = పొందుచున్నావు; కింకారణమ్? ఆ కారణమేమి? శంకాశిలా=సందేహముల నెడి రాళ్ళకు; నిశితటంకాయమాన=పదనుగలయులివంటి; పద=నీ పాదారవిందములయొద్ద; సంకాశమాన = ప్రకాశించుచున్న; సుమనః = విద్వాంసుల నెడి; ఝుంకార భృంగ ఝుంకారధ్వనిగల తుమ్మెదలయొక్క; తతిమ్ సమూహముగలదియు; అంక = కళంకముతో; అనుపేత=కూడియుండని; శశి=చంద్రునితో; సంకాశ=సమానమైన; వక్త్రకమలామ్=ముఖపద్మముగలట్టియు; పంకారిమ్=పాపమునువిరోధించు;గిరిజామ్=పార్వతిని;ఏహి=పొందుము.

తా॥ ఓ! మనసా! పాపములొనరించునట్టిదియు; ఎముకలు, రక్తముతోఁబెరిగినదియు; రాబందులు - గద్దలు మొదలగుపక్షులకు భోజ్యమై హేయమైన యీ దేహముపై నీకు కాంక్షయేల? భయములనెడి రాళ్లను పగులగొట్టి సమర్థములగు నీపాదములకడనున్న పండితులే శాస్త్రములనెడి యరుపులతో తుమ్మెదలవలె పాదపద్మముల సేవించుచుండగా - కళంకములేని శశితో సమానమగు ముఖలక్ష్మి గలట్టియు; పాపహారమైన యీ జగదంబను శరణనుము.

శ్లో॥ జంభారికుంభిపృథుకుంభాపహాసికుచసంభావ్య హారలతికా,
రంభా కరీన్ద్రకరదంభాపహోరుగతిడింభాను రంజితపదా।
శంభావుదారపరిరంభాంకురత్పులకదంబానురాగపిశునా:
శంభాసురాభరణగుంభాసదాదిశతుశుంభాసురప్రహరణా॥

టీక :- జంభారికుంభి = ఐరావతమను నింద్రగజముయొక్క; పృథుకుంభ = గొప్ప గండస్థలములను; అపహాసి = ఎగతాళిజేయు; కుచ సంభావ్య = స్తనములచే గౌరవమునుబొందు; హారలతికా = హారములచే శోభించునదియు; రంభా = అరటి బోదెలయొక్క; కరీన్ద్రకర = మదపుటేనుగుల తుండములయొక్క; దంభ = గర్వమును; అపహా = పోగొట్టెడి; ఊరు = తొడలచే; గతిడింభా = పిల్ల నడకలచే; అనురంజిత = ప్రకాశింపజేయు; పదా = పాదములుగలదియు; శంభౌ = శంకరునియందు; ఉదారపరిరంభ = గొప్పదగు యాలింగనముచే; అంకురత్ = మొలకెత్తుచున్న; పులకదంబ = గగుర్పాటుల సమూహములచే; అనురాగ = ప్రేమను; పిశునా = సూచించునదియు; భాసుర = ప్రకాశించెడి; ఆభరణ = అలంకారములయొక్క; గుంభా = సమూహముగలదియు; శుంభాసుర = శుంభుడను రాక్షసుని; ప్రహరణా = చంపినట్టిదగు నాజగదంబ; సదా = ఎల్లప్పుడు; శం = సుఖమును; దిశతు = ఇచ్చుగాక!

తా॥ ఐరావతముయొక్క గండస్థలములను గూడ నపహసించు నంతటి వక్షోజములచే మర్యాదనొందుచున్నమణి హారశోభగలదియు, అరటి బోదెలయొక్కయు, ఏనుగు తుండములయొక్కయు, నాజోకు పారుతనమును ధిక్కరించు తొడలతో మెల్లని నడకలుగలిగి ప్రకాశించు పాదములు గలదియు, శివుని యాలింగనముచే మేను గగుర్పొడువదానిచే నాతనిపై ప్రేమ ప్రకటనను జేయునదియు, దివ్యాలంకార శోభితయు; శుంభాసురునకు మోక్షమొసగిన యీ జగజ్జనని నాకెల్లప్పుడు సుఖము నిచ్చుగాక!

శ్లో॥ దాక్షాయణీదనుజశిక్షావిధౌవితత దీక్షామనోహరగుణా
భిక్షాశి వామ నిజ పక్షా వినోదముఖవీక్షా విపక్షవిముఖీ,
యక్షేశసేవిత నిరాక్షేపశక్తిజయలక్ష్మ్యవధాన కలనా;
సాక్షాత్కృపాకలితవీక్షాంవిధేహిమయిదక్షాధ్వర ప్రహరణా

టీక :- దాక్షాయణీ=దక్షుని కుమార్తెయైనట్టియు; దనుజ శిక్షా విధా=రాక్షసుల శిక్షించుటయను పనియందు; వితత దీక్షా=విపుల దీక్ష గలదియు; మనోహర=మనోజ్ఞమగు; గుణా=శుభ గుణములుగలదియు; భిక్షాశి=శివునియొక్క; వామ=ఎడమభాగము; నిజపక్షా=తన వైపున గలదియు; వినోదముఖ=వినోదవంతమగుముఖమందలి; వీక్షా=చూపులు గలదియు; విపక్ష=శత్రుపక్షమువారియెడ; విముఖీ=వైముఖ్యముగల దియు; యక్షేశ=కుబేరునిచేత; సేవిత=సేవించబడిన; నిరాక్షేప= అడ్డులేని; శక్తి=సామర్థ్యముతో; జయలక్ష్మ్య=విజయలక్ష్మిచే; అవ ధాన=సావధానముగ; కలనా=కూడియుండినదియు; దక్షాధ్వర=దక్ష యజ్ఞమును; ప్రహరణా=ధ్వంసమొనర్చిన యో జగన్మాత! మయి= నాయందు; సాక్షాత్ = కేవలముగ; కృపాకలితవీక్షాం = దయతో గూడిన చూపును; విధేహి = ఉంచుమా!

తా॥ ఓ ! దక్షపుత్రీ ! రాక్షసశిక్షణమందు బద్ధకంకణము గల ట్టియు, మనోహరమగుగుణములు గలదానవును, శివునెడమభాగమును ధరించినదానవును, వినోదమగుముఖశోభ గలట్టియు, శత్రుపక్షమున వైముఖ్యముగల్గిన దానవును, కుబేరుడు మొదలగువారియెడన నిరుద్ధ మైన శక్తితో జయలక్ష్మిగల్గినట్టియు, దక్షాధ్వరధ్వంసమొనర్చిన నీవు నాయందు కరుణాకటాక్షమును బ్రసారింపుము.

శ్లో॥ దాసాయమాన సుమహాసా, కదంబవనవాసాకుసుంభ
సుమనో
వాసా విపంచికృతరాసా, విధూతమధుమాసాఽరవింద
మధురా।
కాసారసూనతతిభాసాఽభిరామతనురాసారశీతకరుణా
నాసామణిప్రవరభాసా;శివాతిమిర, మాసాదయే, దుప
రతిమ్ ॥

టీక:- దాసాయమాన = దాస్యముగాఁగొనిన; సుమ = పుష్ప ములవంటి; హాసా = చిరునవ్వు గలట్టియు; కదంబవన = కడిమితోఁట యందు; వాసా = నివాసముగల్గినట్టియు; కుసుంభసుమనః=కాంచన పుష్పమువంటి; వాసా=వస్త్రముగల్గినట్టిదియు; విపంచికృతి = వీణతోఁ జేయఁబడిన; రాసా=క్రీడగలదియును; విధూత = తిరస్కరింపబడిన; మధుమాస=వసంత ర్తువునందలి; అరవింద=కమలములోని; మధురా= మాధుర్యముగల్గినట్టియు; కాసారసూనతతి = సరసీరుహసమూహము వలె; భాసా=కాంతిచే; అభిరామ=మనోహరమగు; తనుః=దేహము గలదియు; ఆసార = ఎడతెగని; శీతకరుణా = చల్లనిదయగలదియు; నాసామణిప్రవర=ముక్కునకుగల ముంగరచే; భాసా = ప్రకాశించు నదియునగు; శివా=భవాని; తిమిరం = అజ్ఞానాంధకారమును; ఉప రతిమ్=శాంతించినదానినిగా; ఆసాదయేత్=పోఁగొట్టుగాక !

తా॥ తనచిరునవ్వుచే వికసించిన పుష్పములనుగూడ దాసుల నుగఁజేసికొనునట్టియు, కడిమిపూఁదోటలలో నివసించునదియు, బంగారు పూలవంటి వస్త్రమును ధరించినట్టియు, వీణతోక్రీడనొనర్చు చున్నట్టి దియు, వసంత ర్తులో వికసించిన అరవిందశోభను ధిక్కరించునదియు, సరోజశోభగలదియు, ఎడతెగనివర్ష ధారవలె చల్లనగుదయగలదియు, ముంగెరచే ప్రకాశించు నా భవాని యజ్ఞానధ్వాంతమును బోఁగొట్టు గాక !

శ్లో॥ వన్దారు లోక వరసన్దాయినీ; విమల కున్దావదాతరదనా;
బృన్దారబృన్దమణిబృన్దారవిన్దమకరన్దాభిషిక్తచరణా
మన్దానిలాకలితమన్దారదామభిరమన్దాభిరామమకుటా;
మన్దాకినీజవనభిన్దానవాచమరవిన్దాననా దిశతు మే॥

టీక :- వందారులోక =నమస్కరించునట్టిలోకమునకు; వరసందాయినీ = వరముల నొసఁగునదియు; విమలకుంద = స్వచ్ఛమగుమల్లె పూవులవలె; అవదాత= తెల్లనగు; రదనా = దంతములు గలదియు; బృందారబృంద= దేవతాసమూహమండలి; మణిబృంద = మణులసముదాయముచేతను; అరవిందమకరంద = పూజకొఱకగు పద్మములలోని తేనెసోనలతోను; అభిషిక్త =స్నానముచేయించబడిన; చరణా = పాదములు గలదియు; మందానిల=మందమారుతముచే; ఆకలిత = కదల్పఁబడిన; మందారదామభిః=మందారపూలమాలలచే; అమంద = అధికముగ; అభిరామ=సుందరమైన; మకుటా = కిరీటముగలదియు; అరవింద=పద్మమువంటి; ఆననా=ముఖముగలపార్వతి; మే = నాకొఱకు; మందాకినీజవనభిందానవాచం = గంగానదీవేగమును భేదించువేగము గల వాక్కును; దిశతు=ఇచ్చుగాక !

తా॥ తనను నమస్కరించువారికి వరమునిచ్చునట్టిదియు; స్వచ్ఛమగు మల్లెపూలవంటి దంతపంక్తిగలదియు, దేవతలచేఁ గొనిరాబడిన మణులు-పద్మములలోని తేనెలతోస్నపనింపబడిన పాదములుగలదియు, మందమారుతముచేఁగదల్పఁబడిన మందారపూలచే సుందరమైన కిరీటము గలదియు, పద్మముఖియగు నాజగదంబిక-గంగానదీవేగమును గూడ భేదింపగల వేగవాక్కును నాకనుగ్రహించుగాక !

ఇది మహాకవి కాళిదాసకృత కాళీస్తవము సంపూర్ణము.

శ్రీమద్దయాసాల్యాయనమః

పరదేవతాష్టకము

(కవికృతము)

౧

శ్లో॥ మణ్డాయమాన సుమషణ్డా; గళే, వరశుఖణ్డా; కరే, భగవతీ;
చణ్డాంశు బింబ వ దఖణ్డారుణా భ శుకతాణ్డానుకాది వసనా ।
పిణ్డీకృతా ఽసురగణా; ఽఽణ్డీర దేవ ముఖ తుణ్డోవలాలన పటుః ;
కాణ్డీభవ త్రిభువ నాణ్డావనా; సుఖ, మఖణ్డం, సదా, దిశతు, మే ॥

౨

శ్లో॥ శౌణ్డీర శుంభ మదఖణ్డే పటు; ర్విజితడిణ్డీర హాస కలితా
భణ్డాసు రాత్మకర కణ్డూతి నిర్మథన గాణ్డీవ కాండసదృశీ ।
దణ్డాయుధా; దనుజదణ్డే, గిరీశ భుజదణ్డేన, వేష్టిత తను;
శ్చణ్డీ; శుభం, దిశతు, కాణ్డాగ్రధీ; స్సమద శుణ్డాల మన్దగమనా ॥

3

శ్లో॥ ఓఙ్కారరూప సదనాఙ్కా; సురారి గణ శఙ్కాళ హారలలితా;
శఙ్కాకులీన దురహఙ్కార మానవ భయ ఙ్కార్వతీ; మదవతీ।
కైఙ్కర్య వ త్సుజన పఙ్కాద్రి నిర్దళనటఙ్కాయ మాన చరణా;
ఝఙ్కారిణీ జవన సఙ్కాశవాచ, మకలఙ్కా; సదాదిశతు, మే॥

౪

శ్లో॥ పఙ్కేరుహే, నయన శంకాకరీ; వపుషి, కఙ్కేళి కాంతి నిలయా;
శ్రీంకారిణీ; వర వృషాఙ్కప్రియా; దనుజ కంకాళ శోభిత వపుః।
లఙ్కేశ సేవిత మృగాంకావతంస విపులాఙ్క స్థల స్థితమతిః ;
పఙ్కేజ వైరి వదనాంకా; సదా దిశతు, శంకామితార్థవరదా ॥

శ్రీ

శ్లో॥ భృంగీశ్వరా ది నుత శృంగారిణీ; విజిత భృంగార కాన్తి కలితా;
భంగాయితాత్మ నళిభంగ్యై, రనంగ విభవాంగీ సుభృంగ చికురా।
గంగాధ రామర తురం గాధిరా డ్ద్విగిభ గంగా చ్ఛ కీర్తి నిలయా;
సంగీత శాస్త్ర నిపుణాం౽గీకరోతు ముఖరంగే మ మాద్యవసతిమ్॥

రా

శ్లో॥ గాంగేయ పింగ సదృశాంగీ; కురంగ మద శృంగారితాంగవిభవా;
రంగ త్తరంగ యుత గంగాభి శోభిత సుమాంగల్య సూప నిలయా;
తుంగాయితాత్మ హిమ శృంగానుషంగసుమతంగాఘుచారుగమనా
శం, గీర్నిధి; ర్నమ, రథాంగ స్తనీ; దిశతు పింగాక్షి మధ్య రమణీ॥

జ

శ్లో॥ నారాయణీ; భువన భారాయితాఘ జన వారాశి శోషణరవిః;
వీరాధివీర శివదారాః కృపా హృదయ సారా; సుమేరు నిలయా।
ధీరా; పరా; సుమశరీరా; శివా; క్షపిత శూరాసురా; శుభకరీ;
సారస్వతం, విపుల మారా దుమా దిశతు గౌరీ పురారి దయితా॥

రా

శ్లో॥ ఉక్షారథ గ్రహణ దక్షా; విపక్ష బల శిక్షా౽క్షరా; భగవతీ;
సాక్షా, త్ప్రపన్న పరిరక్షక్రియా చరణ దీక్షా; సురారి దమనా।
భిక్షాళి వామ నిజపక్షా; రథాంగ సమ వక్షోజ కాన్తి కలితా;
సా క్షేమదా మయికటాక్షంతనోతుకృపయా౽క్షీణసౌమ్యలలితా॥

ఈ గ్రంథ ముద్రణమునకు ద్రవ్యమిచ్చిన దాతల పేర్లు

1. శ్రీయుత నల్లపాటి వేంకటరామచౌదరిగారు రు. 216-0-0
B.A.,B.L. Ex-Speaker, Andhra Pradesh.
2. శ్రీయుత కోటూరు లక్ష్మయ్యనాయుడు గారు " 300-0-0
(Taluk Development Officer-Sattenapalli.)
3. శ్రీయుత కాకుమాను రాజేశ్వరరావుగారు " 216-0-0
4. శ్రీయుత మండవ ఆదినారాయణశ్రేష్ఠిగారు " 116-0-0
5. శ్రీయుత తుమ్మల రామకోటయ్యచౌదరి గారు " 116-0-0
6. శ్రీయుతులు చీరాల రైసుమిల్లు వారు-వగ్గె రానుండి
శ్రీ S. గురునాధరావుగారు (Tahsildar) ఇప్పించినవి " 275-0-0
7. శ్రీమాన్ కీ॥ శే॥ పర్చూరు శ్రీనివాసాచార్యుల వారి
జ్ఞాపకార్థము దౌహిత్రులు శ్రీ M.V. రాఘవాచార్యులు
గారిచ్చినవి. " 116-0-0
(Private Med ical Practitioner, Chilakaluripet.)
8. శ్రీయుతులు 1. రామరాజు సుబ్బారావుగారు
2. కాశీరాజు వేంకటేశ్వరరావుగారు " 58-0-0
(Secondary Grade Teachers, Narasaraopet)
9. శ్రీయుత నల్లపాటి వేంకటేశ్వరచౌదరి గారు " 15-0-0
(Advocate, Ex-Dt. Board President, Guntur.)
10. శ్రీయుత నల్లపాటి కోటేశ్వరరావు (Advocate) " 15-0-0
11. శ్రీయుత పిల్లుట్ల ఆంజనేయులు గారు, " 25-0-0
(Village Karanam, Lingamgunta)
12. శ్రీయుత గడియారం రామేశంగారు " 5-0-0
(Taluk Sirstadar, Bapatla.)

☞ వీరికి శ్రీరామచంద్రుడు కృపాకటాక్షమున వంశాభివృద్ధి గలుగు గాత!

समारम्भसम्भावना

दर्शनाचार्य, महोपाध्याय, साहित्याचार्य, शास्त्रविशारद,

लाक्षणिकशिरोमणि, विद्या-भाषाप्रवीण

जम्मुलमडक माधवरामशर्मा

सदस्यः - आन्ध्रप्रदेश साहित्य अकाडमी

आन्ध्रसर्वकलापरिषत् अकमिक् कौन्सिल्

श्रीमान् कौडिन्यगोत्रः श्रीसीतारामशास्त्री श्रीसीतारामायणकविः स्वसंवादमोदं मां स्वानंदाभिनवं प्रस्तुत्य कृतमतिरिति मनो मे स्निह्यति। सुकुमार वस्तुनि सामग्र्याः सुश्लिष्टता परमपेक्षिता। पद्यबंधेऽस्मिन्काव्ये कवेः पृथग्यत्नः वृत्ते शब्दे योजने सर्वत्र प्रतिभातीति चित्रमिदं निर्देश्यं समस्तु प्रीतये सचेतसां। वृत्तं बन्धमध्यवसितस्य श्रीशास्त्रिणस्तादृशी स्वास्था तद्वीकामोदमवश्यं दास्यति। गायत्रीसंकेतमिति रामचरितमिति साध्वघाटीकमिति काव्यमिदमामोदाय प्रभवतु। सर्वेपि श्लोकाः प्रायशो मुक्तकप्रायाः। स्वमात्रप्रतिष्ठा अपि ते परस्परान्वयसंभूत्या विवक्षितमैकार्थ्यं भजन्तस्संभाव्या भवंतु। छंदोबंधमयी वक्रता सर्वामपि काव्यकमनीयतां स्वात्मपर्यवसितां कर्तुमुद्यता सहृदयहृदयं चित्रीकरोति। कविरयमवतारिकां व्याख्यां भावबोधिनीं विशेष द्योतनीं चारच्य पाठकसौकर्यमासूत्रयति। साहित्यशास्त्रीयसरणिमनुसर्तुं विशेषं प्रकाशयन्नयमन्यामपि समीक्षां कर्तुमवकाशं ददाति।

अद्यतनजगत्यद्यापि गीर्वाणवाणीमाराध्य ग्रंथप्रणयनप्रणयिनो बहवस्संति। संस्कृतभाषामयी विशिष्टता सर्वत्रालुप्तशक्तिः प्रतिभाति। सैषा सनातनगवी पुनरपि भारते तथा अन्यत्रापि लब्धपदा पुष्टिं तुष्टिं च दास्यति। एतदर्थमद्यतनानामयमेतादृशः समारंभः।

अत्र सीतारामायणे कवेरभिसंधिः स्पष्टा। शब्दविशेषान्वेषणरूपः कवेर्यत्नः व्युत्पत्त्यधीनां कवितां प्रकाशयन् सर्वत्र प्रत्यक्षीभवति। अश्वधाटी वृत्तवर्तनाभावुकास्ताललयान्वितं काव्यं पठन्तः स्वाभीष्टमप्रबुद्धमानंदं प्रबुद्धमास्वादयंतु। संस्कृतभाषामयी भणितिवक्रता तत्तत्परिसरभाषारसव्यवहारे दृष्टादृष्टेव तन्मयमेव वक्रभावमाश्रयंती प्रयोगे परिदृश्यते। प्रचलिते प्रबुद्धे च पाठे अभीष्टः संप्रदायस्समुन्मिषितो भवेत्। तदर्थमप्येतादृशमुपकरिष्यति। प्रसिद्धप्रकांतानुभूतां तामेव कथां समुल्लेखसारां प्रतिपिपादयिषुरयं छंदसि शब्दे च कृतरतिः कृतिं प्रकाशयति। गेयपाठ्यमधुरं तंत्रीलयसमन्वितं कुशलकुशीलवकुशलवप्रगीतं रामायणमास्वाद्य सहृदयानां सहृदयानां हृदि तदिदमश्वाघाटीकं सटीकं काव्यकल्पं कीदृशमानंदमाधास्यतीत्यत्र भावुकाः प्रमाणं। अनुत्तरकांडमिदं सीतारामायणं रामायणमनुत्तरं भावयितुं सचेतसस्समर्थान् करोति।

पंडितः कविरध्यापकः श्रीसीतारामशास्त्री ग्रथितग्रंथश्चरितपूजः कृती सुकृतीति प्रत्ययः प्रथितयशसामिव ममापि मनसि। नैष्ठिकसुंदरस्सोयं गायंतं त्रातुं कृतपदायाः श्रीदेव्या वरिवस्यायै काव्यमिदं प्रभवत्विति मनसा मनुते वाचा वदति। तथाभावस्तथाभावं भावेभ्यो भावोपहारतया प्रदित्सुः श्रीसीतारामायणकविरात्मनि हृष्टः पुष्ट इति तद्भावसंभावनया सचेतसः काव्यं कमनीयं संभावयंतु।

ए. सि. कालेजी,
गुण्टूरु.

श्री माधवरामशर्मा

कृतिकर्ता : लङ्का सीतारामशास्त्री

प्रस्तावना

महदिदं प्रमोदस्थानम्; यन्नानाजन्मार्जित पुण्यपरिपाक वशाद्ब्राह्मण जन्मनः प्राप्तिः; तत्रापि परमपुरुषार्थ प्रतिपादिकाया गीर्वाणभाषायास्सङ्गतिः; तत्र श्रीरामकथारचनामतिः; अपिच सीतारामाभ्यां कृतिसमर्पणम्।

काव्यमिदंहि त्रैगुण्यविषयप्रवृत्तम्। तत्रैकस्स्वात्मोद्धरणाभिलाषः; अन्यच्छ्रीरामचरितस्य संग्रहणम्; अपरमेकस्मिन्नेवाहनि रामायणस्य ससाकल्यस्य पारायणादिकम्।

"योयो यांयां तनुंभक्त श्श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलांश्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥"

इति गीताशास्त्र मनुसृत्य श्रीरामचंद्रगतप्रेम्णा मया श्रीरामचन्द्रचरित्रात्मकं-काव्वम् संग्रथितं भगवतोऽव्याज कृपालेशेन।

काव्यस्यास्य रचनानन्तर मामूलाग्रंश्रममविगणय्य पठित्वाऽनुचितानि पदानि संशोध्य श्री पातूरि सीतारामाञ्जनेयशास्त्रिणाऽऽस्मनस्सुसखेनोभय-भाषा प्रवीणेन चारुत्वमापादितश्चास्य काव्यस्य – अपिच तेन्नालि पुरस्थ संस्कृत कळाशालाया मद्यतन व्याकरणाध्यापकेन-गुरुतुल्येन श्रीजनस्वामि वेंकटेश्वरशास्त्रिणा परिष्कृतश्च- तद्वयोः कृतनति रहमिमङ्काव्य माविष्करोमि।

"गुणदोषौ बुधोगृह्ण न्निन्दुक्ष्वेळाविवेश्वरः
शिरसाश्लाघते पूर्वं परंकण्ठे नियच्छति"

इत्येतन्न्यायमनुसृत्य मामकदोषान्मह्यमावेदयन्तुसुमनसः: यदिसन्तिगुणास्तान्प्रकटीकुर्वन्तु सतांसदसीति साभ्यर्थनमञ्जलिन्ददामि -

इति शिवं भूयात्:

ओन्तत्सत्

श्री हयग्रीवायनमः

श्रीमद्वेद तरो र्जयन्ति जगता मानन्द पूरप्रदा
श्शाखास्तत्र विराजते भुवियजुश्शाखाऽतिपुण्या शुभा।
तस्याः प्रादुरभून्महागुणनिधिः कौण्डिन्यनामा मुनि
स्तद्धीरस्यसगोत्रतामनुगतो लङ्कान्ववायश्शुभः ॥ १

तस्मि न्पुण्यालये वंशे देवीपूजापरायणः।
अंबाशास्त्री महाविद्वानुवासात्माभिधे पुरे ॥ २

तस्य पुण्यवतः पुत्राः पौत्राश्चाप्यभवन्भुवि।
तेष्वेकः पण्डितश्शान्तश्चाम्बा शास्त्र्यभवद्गुरुः ॥ ३

श्रीमन्त्रमूर्ते र्वि दुष स्तस्यासन्पञ्चसूनवः।
तेषान्तृतीय पुत्रस्तु बभूवास्मत्पितामहः ॥ ४

श्रीवेङ्कटनृसिंहाख्य सिद्धान्ती विद्वदग्रणीः ॥
तद्धर्मपत्नी श्रीरामलक्ष्म्यम्बाऽसीद्गुणालयः ॥ ५

तयोरुदीयु श्शुक्ते स्सन्मौक्तिकेव सुपण्डितौ
पुत्रौद्वावेक पुत्रीच सौशील्यविनयान्विता ॥ ६

ज्येष्ठ श्श्री शिवरामाख्य पण्डितश्शास्त्र विन्महान्।
द्वितीय स्सुविपश्चि त्स मृत्युञ्जयसमाह्वयः ॥ ७

श्रीमानस्मत्पितापूज्यः पिच्चमाम्बोदरान्मुदा।
सुतत्रयं कुमार्यौद्विचाजीजनदुदारधीः ॥ ८

अग्रजोऽहमपत्येषु लक्ष्मीनारायणोऽपरः।
ततोवेङ्कटरामाख्य श्श्रुतिपाठरतो गुणी ॥ ९

आबाल्यमस्मत्पितुरन्तिके वसन्काव्यादि सर्वं ह्यपठं यथामति।
ततः पितामय्यनुरक्त मानसो विद्या मिमां पाठयितुं समुत्सुकः ॥ १०

गृहस्थधर्मे विनिवेश्य मां पिता मोदेन तेन्नालि पुर न्त्वनीनयत्।
तत्रस्थितः पण्डितवर्यशेखर स्स्नेहेनचास्मत्पितरं मुदाऽब्रवीत् ॥ ११

अत्रास्तिगीर्वाण कळाधिशाला तत्रैवचाचार्यपदे स्थितोऽहम्
प्रवेशयेमं तनयन्त्वदीय मध्यापये शक्त्यनुरूप मेनम् ।। १२
इत्युदीर्य कृपयापितरन्त त्पण्डितोऽति मृदुवाक्सुधयामे ।
जीवनोपकृतिदां शुभविद्यां सन्ददौ भवशुभावहहेतुम् ॥ १३
योऽयंगुरुर्मे प्रथितश्च ताता सुत्रायशास्त्र्युत्तम शिष्यशिष्यः ।
जयन्ति वंशोत्तम पंडित श्री भगीरथाचार्य प्रथानशिष्यः ।। १४
कंभंपाटि कुलांबुधावुद्भवद्योयङ्कलानान्निधि
र्योयङ्कीर्तित राममूर्ति विबुधोऽन्वर्थाभिधानोमहान् ।
आभाष्यंसमपाठय त्करुणया पातञ्जलव्याकृतौ
शिष्यान्यस्तमहं कृपामलमतिं भक्त्यानमाम्यन्वहम् ।। १५
तर्कवेदान्तसारज्ञ मपारकरुणानिधिम् ।
कंभंपाटिकुलव्धीन्दुं राममूर्तिगुरुंभजे ॥ १६
नत्वैवन्त्वलिखन्मुखे ममपुरापुण्यैर्विधिर्यावतीं
विद्यान्तांगुरु बोधनादहमपि प्राप्तोऽस्मि सूक्ष्मामिमाम् ।
तद्विद्यावशतोऽहमत्रनगरे विद्यालयेसुप्रथा
नान्ध्रा ध्यापक शोभितार्यपदवी माश्रित्यजागर्म्यहम् ॥ १७
सोऽहंरामपदारविन्द भजनादन्या गतिर्नास्तिमे
त्वित्थं चेतसि संस्मरन्कृति मिमांकर्तु बभूवन्तदा ।
गैर्वाण्यां रच याश्वधाटिविलसद्वृत्तैरिति प्रोद्बलं
तावन्मेत्वकरोद्धि मामकसख श्री शेषगिर्याह्वयः ॥ १८
ततोह्यस्य चरणे नत्वाऽहंगुरुसंस्मृतिम् ।
कृत्वेमां रचनाङ्कर्तु मारभ्येत्थं व्यचिन्तयम् ॥ १९
करिष्येऽहन्त्वेवं प्रकटयितुमीशोऽस्ति क इमं
त्वितिस्वान्तेचिन्तासमजनि तदामे रघुपतिः ।
"अये! माकार्षी स्ते मनसिघनसन्देह; मखिलं
करिष्येऽहं; काव्यं विरचय; प्रयच्छे" त्यवदत् ॥ २०

इत्थं श्रीरामचंद्र कृपालेशेनावबोधितोऽहंनिरन्तरायं षट्काण्डपरिमितं रामायणं व्यलिखम् ॥

सुखप्रदेऽत्यन्त मधुप्रपूरेचास्मिं श्चरित्रेऽल्पवचोमदीयम् ।
रुच्येपदार्थे त्वसहिष्णुताचेद्रुच्यन्तरं स्वीक्रियतेतथेदम् ॥ २२

श्रीरामचन्द्रोत्तमनेतृयुक्तं गीर्वाणवाणी पदवाक्यशोभम् ।
संग्रथ्यते सच्चरितम्मयेह तेनातिधन्योऽहमिति ह्यमन्ऽयहो ॥ २३

शशशृङ्गसमं मरूदकोपमं जगतिक्षुद्रनराभिवर्णनम् ।
तदुदीर्णमहाघपङ्किलां । गिरमेतत्करणात्पुनाम्यहम् ॥ २४

वल्मीकप्रभवं पराशरमुनिं व्यासं शुकं जैमिनिं
भट्टाख्यं रघु मक्षपाद कणभुक्पाणिन्यहीन्द्रादिकान् ।
नत्वाऽहं घनकाळिदास मनिशंभासञ्च बाणन्तथा
स्मृत्वा सत्कविशेखरोक्तविधिना कुर्वेऽद्य रामायणम् ॥ २५

लोकेकाककुलोपमाः कुकवयस्सत्काव्यजातेषुय
द्दोषोद्घाटनमेव कुर्वत इति स्वाभाविकीतन्मतिः ।
पीयूषोपमितस्वभावमधुरै र्युक्तेऽपि चूतेफलैः
ध्वांक्षो निंबफलानि कांक्षत इति प्रारब्धदोषोमहान् ॥ २६

अथाभिनन्दन्तु गुणप्रलुब्धाः निन्दन्तुमूढाः कुधियोऽल्पविद्याः ।
परन्तुरम्यं समुदीरयन्ति तेषाम्मुदे यत्नमिमं तनोमि ॥

श्रीरामनामामृत पूतमार्यै श्श्लाघ्यञ्चरित्रं रघुवंशजन्मनः ।
तादृक्कथावर्णन तत्परेयं जेजीयतां गीर्भमसुप्रशस्ता ॥ २७

योऽयंभद्रगिरौ निवास मकरोद्योसौ कृपानीरधि
र्यः कैवल्यमदात्स्वभक्तिकुशल श्रीरामदासायवै ।
जानक्या सुखमासने जगदिदं पातुंचयोऽसौस्थित
स्तस्येमांकृति मर्पयामि समुदं स्वाभीष्टसंसिद्धये ॥ २८

श्रीरामाय नमः

श्रीसीतारामायण

ग्र न्था र म्भः

अवतारिका ॥ निखिलानर्थनिवृत्तिपूर्वक परमानन्दाप्तिरूपः परमपुरुषार्थोऽनन्य-साधन लभ्य इति धिया श्रीरामचन्द्रचरित्रात्मक मिद ङ्काव्यं गायत्रीमन्त्रानुसन्धानेन कृतं स्या त्त देकैकस्य काण्ड स्यैकवारजपे नाहत्य षड्वारपरिमितं भवे त्तेन कुम्भकस्थि-तिम द्योगिनोपास्यस्य षडावृत्तस्य गायत्रीमन्त्रस्य महिम्नो यावती सिद्धि स्तावती सिद्धि र्भूया दि त्यनन्यजनसाधारणस्पृष्टाश्वघाटीवृत्तै श्च रिरचयिषु रह मादौ त न्निष्प्रत्यूह-परिसमाप्तयेऽ विगीतशिष्टाचारानुसारेण गजान नौज स्स्मरण पूर्वक मालिखामि ॥

श्रीजा न्य जेश नुत मोजःप्रदम् विबुधराजि स्तुतम् प्रविमलम्
तेजः पदम् कमलराजत्प्रभम् सुफलभूज न्निजाश्रितवताम् ।
बीज म्भुवा ङ्कलुषभाजा न्नृणां वृजिनराजिप्रशान्तिद महम्
भ्राज द्गजानन महौज स्स्मरामि कृतिराजस्य विघ्नहतये ॥

खण्डान्वयः ॥ श्रीजा न्य जेश नुतम्, ओजः प्रदम्, विबुधाराजिस्तुतम्, प्रविम-लम्, तेजः पदम्, कमलराजत्प्रभम्, निजाश्रितवताम् सुफलभूजम्, भुवाम्, बीजम्, कलुषभाजाम्, नृणाम्, वृजिनराजिप्रशान्तिदम्, भ्राज द्गजानन महौजः, कृतिराजस्य, विघ्नहतये, अहम्, स्मरामि ॥

व्याख्यानम् ॥ श्रीजानि रिति ॥ श्रीः=लक्ष्मीः, जाया यस्य सः, श्रीजानिः ॥ सू ॥ जायाया निङ्-इति बहुव्रीहौ निङादेशः । विष्णुः, अजः=ब्रह्मा, ईशः-श्रीजान्य-जेशाः - तैरपि नुतम्=स्तुतम्, ओजःप्रदम्=कान्तिदायकं विबुधराजिना=विद्वद्गणेन-यद्वा देववृन्देन, स्तुतम्=ईडितम्; प्रकर्षेण विमलम्=स्वच्छम्=प्रविमलम्; तेजसाम्, पदम्=स्थानम्, कमलमिव राजत्=दीप्तिमती, प्रभा=कान्ति र्यस्य तत् तथोक्तम् = कान्तिभासुरम्; निजम्=स्वम्, आश्रितवताम्: आत्मभक्ताना मिति यावत्, सुफलभू-जम्=सुफल वृक्षरूपम्; भुवाम्=लोकानाम्, बीजम् = कारणं कलुषम् = पापम् भजन्तीति कलुषभाजः । तेषां - उपात्तदुरितानाम्; नृणाम्=मानवानाम्, वृजिनस्य= पापस्य । नि ॥ कलुषं वृजिनैनोघ मंहो दुरित दुष्कृतम्-इत्यमरः राजिः=पंक्तिः-तत्प्र-

शान्ति ददातीति=तथोक्तम्=दुरितक्षयकारक मिति यावत्-भ्राजत्=विराजत्, यद्वा दीप्तिमत् - भ्राजृ दीप्ताविति धातोश्शत्रन्त रूपम्। गजाननस्य महच्च तदोजश्च=तद-धिकंतेजः कृतिराजस्य=कृतश्रेष्ठस्य-श्रीरामरूपस्य नायकत्वाच्छ्रेष्ठत्वम् ग्रन्थस्य विघ्ना-नाम् हतिः=नाशः - तस्मै। निरन्तरायाय - अहम् - (कविः)-स्मारामि=ध्यायामी-त्युत्तमः - स्मृ चिन्ताया मिति धातोर्लट्।

भावः॥ मूर्तित्रयेणापि संस्तुतम्, विबुधैरीडितम्, तेजो दायकम्, भक्तबृन्दानु-ग्राहकं, विघ्ननायकस्य परं तेजो ग्रन्थादौ विघ्ननिवृत्तये स्मर्यते मया॥

विशेषार्थः॥ अस्मिन्ग्रन्थे सर्वत्राश्वधाटी वृत्तम् - तल्लक्षणन्तु॥

श्लो॥ तो भो यजौ सरनगाः पंक्तिस्सूरयति मत्तेभमत्र कथितम्॥

इति वृत्तरत्नाकरे। इमं मत्तेभवृत्तमेव यदि प्रासेन युतं स्यादश्वधाटी वृत्तमि-त्याहुरार्याः। वरदाभ्युदये तु।

श्लो॥ वन्दे शशाङ्क शतसङ्काश दिव्यतनु माकण्ठ सिंह मतुलम्
स्तम्भन्विभेद सममिन्द्रारिबृन्द भृत दम्भं च यो नरहरिः।
प्रह्लाद भक्तवर दुर्वार दुःख मपि वक्षो हिरण्यकशिपोः
लक्ष्मी सनाथ मरिमत्तेभकुम्भतट तीक्ष्णांकुशायुध नखम्॥

यद्वा श्लो॥ रक्षाकरो मुनिषु शिक्षाकरो रिपुषु यक्षाधिपादि विनतः
प्रह्लाद भक्तवर माह्लादयन् जलधि कन्यासमेत इह मे।
अंहो हरोऽस्तु नरसिंहो मुदा दितिज जिह्वान्तवेष्टितगळो
दत्तेन्द्रभूरिभय दैत्येशमुख्य रिपुमत्तेभकुम्भदळनः॥

इत्येवं प्रासनियमोपि नादृतः। - वृत्तरत्नाकरे तु;

वन्दामहे त दरविन्दासनप्रमदसन्दायि मन्दहसिते
कुन्दाभ दन्त मणि मन्दार पल्लव विनिन्दाकरम् तव पदम्।
स्कन्दाहि वैरि मुख बृन्दारक व्रज नुतन्दारितान्तर तमो
वन्दारु दुर्व्यसन बृन्दानि दातृ सखि मिन्दान मिन्दुवदने॥

कालिदासस्तु परदेवतास्तवे :—

श्लो ॥ चेटीभवन्निखिल खेटीकदम्बवन वाटीषु नाकपटली
कोटीर चारुतर कोटीमणी किरण कोटीकरंजितपदा ।

इत्येवं पादचतुष्टये प्येक विध प्रासेनोप बबन्ध; तथापि केषु चिच्छ्लोकेषु स्वरव्यंजन प्राधान्य मपि तत्याज ।

श्लो ॥ यक्षेश सेवित निराक्षेपशक्ति जयलक्ष्मावधानकलना - इति
श्लो ॥ शम्भावुदार परिरम्भांकुरत्पुलकदम्बानुरागपिशुना । इति च
दशभिर्द्वादशभिश्च यतिरिति वृत्तरत्नाकरे स्थितम् - यति नियमस्तु केनापि कण्ठतो नोक्तः । पाठवशात्तु सप्तभिस्सप्तभि रष्टभिश्च यतिरित्यवगम्यते - अतोऽत्र यतिनियम ऐच्छिक इति निरनायि-सप्तभिस्सप्तभिरष्टभिश्च यति सत्त्वे तु विच्छत्ति विशेषं परिपश्यामः । वन्दामहे .... चेटीभवन्नित्यादिषु तथोपलम्भात् । इत्यल मतिप्रसक्त्या प्रकृत मनुसरामः ॥

अव॥ स्वोपास्यदेवतास्मृतिः

श्रीमानिनी हृदय सीमस्थ मार्यनुतनामान मागमवचो
भूमात्मकं सुमुखसोमाभ मम्बुनिधिधामान मब्जनयनम् ।
कामार्यवेद्य मभिरामं प्रणम्य बहु सामेड्य मश्ववदनम्
सामान्यबुद्धि रिह रामायणग्र थनकामोऽह मेमि शरणम् ॥

खण्डा ॥ श्रीमानिनीहृदयसीमस्थम् ; आर्यनुतनामानम् ; आगमवचोभूमात्मकम् ; सुमुखसोमाभम् ;अम्बुनिधिधामानम् ; अब्जनयनम् ; कामार्यवेद्यं; अभिरामम् ; बहुसामेड्यम् ; अश्ववदनम् ; प्रणम्य; इह-सामान्यबुद्धिः-अहम् ; रामायणग्रथनकामः; शरणम् ; एमिः-

व्या ॥ श्रीरिति ॥ श्रीः=लक्ष्मीः-सैव, मानिनी = भार्या-यद्वा रमणी तस्याः । हृदयसीम्नि तिष्ठतीति तथोक्तम्-श्रीनाथमिति यावत्-आर्यैः = साधुभिः नुतम् नाम यस्य सः-आर्यनुतनामा-तम् सज्जनेरितमिति यावत् । आगमवचोभिः भूमात्मकम् = व्याप्तमित्यर्थः शास्त्रप्रशंसितमिति यावत् शोभनं मुखं-सोम इव; सुमुखसोमः - तेन आभातीति तथोक्तम् । मुखविनिर्जित चन्द्ररुचिमित्यर्थः अम्बूनां निधिः-अम्बुनिधिः । स एव धाम यस्य तम् = अम्बु-

निधिधामानम्-वेदचोरसोमकासुरसंहरणायाब्धौ कृतप्रवास मित्यर्थः,यद्वा क्षीराम्बुधौ शयानम्। अब्जनयनम्=कमलाक्षम्। कामारि श्शर्वः, तस्याप्यवेद्यम्-अविदितरूपम्। अभिरामं = मन्मनोहरम्। बहु = अधिकम्। सामवेदेन, ईड्यम्=स्तुत्यम्; अश्ववदनम्=श्रीमद्धयाननदेवम्-प्रणम्य=प्रह्वीभूत्वा-इह = सारस्वतप्रपञ्चे-सामान्या = साधारणा बुद्धिर्यस्य सोऽहमिति=सामान्यबुद्धिः-यद्वा सात्रःअन्या बुद्धिरिति बहुव्रीहिः=अतिव्यग्रमना इति यावत् - अहम् - रामायणस्य=श्रीसीतारामयणस्य। ग्रथनकामः=रिरचयिषु रित्यर्थः-शरणम्= रक्षणम्-एमि=प्राप्नोमि।

भावः॥ यश्शास्त्रैर्वेदैश्च सम्पूर्ण, श्श्रियःपति, स्सज्जनस्तुत्य, श्शास्त्रागमैरभिनुत, स्त्र्यम्बकादीना मवेद्यमहिमा, तं, हयानन, म्मदुपासनादैवतं, प्रणम्याहं सामान्यबुद्धिस्सन्निमां श्रीसीतारामायणकृतिं रिरचयिषु स्तं शरणं प्राप्नोमि।

अथ॥ गुरुस्तुतिर्वक्ष्यते।

श्रीमद्गुरू न्विनुत रामाभिधा न्ललितनामान इत्यभिनुतान्
धीमन्निजाश्रित जनामोददांस्तुहिन धामाभपाण्डुयशसः।
कामं वचस्यधिकसामान्वितान् सुगुणधामात्मनो नतशिरो
रामायणं ग्रथितुकामो मनोविहृतकामेन रामकृपया॥

खण्डा॥ ललितनामान, इति, अभिनुतान्, धीमन्निजाश्रितजनामोददान्, तुहिनधामाभपाण्डुयशसः, कामं, वचसि, अधिकसामान्वितान्, सुगुणधामात्मनः, विनुतरामाभिधान्, श्रीमद्गुरून्, नतशिरः, अहन्-मनोविहृतकामेन, रामकृपया, रामायणं, ग्रथितुकामः-अस्मि।

व्या॥ श्रीमदिति॥ ललितं नाम येषान्ते-ललितनामानः-सुन्दराभिधेयवन्तः, इति, अभिनुतान्=प्रशंसितान्,धीमन्तः=बुद्धिमन्तश्च ते निजाश्रिताश्च तेषां जनानाम् शिष्यजनानाम्, आमोदं=पाठप्रवचनेन सन्तोषं ददतीति तान् तथोक्तान्=बुद्धिमतां शिष्यजनानां सन्तोषदायिन इत्यर्थः। तुहिनं हिमं-धाम-स्थानं यस्य सः तुहिनधामा, तस्य आभेव पाण्डुयशः येषान्तान्तुहिनधामाभ पाण्डुयशसः। कामं अत्यन्तम् - वचसि वाक्ये, अधिकं साम= सत्त्वं-प्रशान्तमिति यावत् -तेन अन्वितान् युक्तान्=प्रशान्तात्मन इत्यर्थः।

सुगुणानां धामात्मानः येषान्तान्तथोक्तान्-सुगुणालयस्वभावानित्यर्थः-विनुतम् राम इत्यभिधानम् येषां तान्-विनुत रामाभिधान् , श्रीमन्तश्च ते गुरवश्च= तान् श्रीमद्गुरून्=भारतीसमेतगुरून्-अति विदुष इति यावत्-नि ॥ श्रीर्वेष रचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्ग सम्पत्तौ वेषोपकरणे मता-त्रिति विश्वः । नतशिरः=आनतशिरः, अहम् मनसि विहृतः कामः=अभिलाषः यस्य सः=निर्गताभिलाष इत्यर्थः-यद्वा मनसा अविहृतः कामः यस्य स इति वा-महाभिलाषीति भावः । आहोस्वित्-मनसा=हृदयेन, विहृतः=विध्वस्तः कामः= मन्मथः येन तस्य इनः=प्रभुः-स चासौ रामश्चेति समस्त पदं वा- तस्य श्रीरामस्य कृपया=दयया-शम्भोरपि श्रीरामो दैवतः-इति -श्रीराम राम रामेति रमे रामे! मनोरमे! इत्यादिषु संश्रूयते :-

विशे ॥ अस्मिन् श्लोके गुरुस्तुतौ राम नाम्नां षड्वीभावः-प्रथमं गुरुः पिता श्रीशिवरामशास्त्री, ततो लङ्का सुन्दररामशास्त्री, ततो जोन्नलगड्ड रामकृष्णशास्त्री, तत श्शास्त्र गुरुः कम्भम्पाटि राममूर्तिशास्त्री, ततोऽ लङ्कार शास्त्राध्यापयिता जम्मलमडक माधवरामशर्मेति पञ्च गुरवो प्येकशेष समाश्रयणेन - विनुत-रामाभिधान्- इति पदेन ग्राह्याः ।

अथ ॥ वाणी नमस्कार प्रकारः ।

पाणा वुपात्तघनवीणा, मदभ्रमरवेणी; विरिञ्चिरमणी
क्षोणी समान सह नैणीदृ गब्जनिभशोणाङ्ककान्ति कलिता ।
श्रोणीलसत्कचभरेण प्रियं कुसुम बाणाय चार्पयति या
शोणाधरा तुहिनबाणप्रभा दिशतु वाणी सुवाचमिह मे ।

खण्डा ॥ पाणौ, उपात्त घनवीणा, मदभ्रमर वेणी, विरिञ्चि रमणी, क्षोणी - समानसहना, एणीदृक्, अब्जनिभशोणाङ्ककान्तिकलिता, या, च, श्रोणीलसत्कच भरेण, कुसुमबाणाय-प्रियम् , अर्पयति, शोणाधरा, तुहिनबाण प्रभा-सा वाणी, इह, मे, सुवाचम् , दिशतु :-

व्या ॥ पाणाविति ॥ पाणौ=करे, उपात्ता=गृहीता, घनवीणा=दृढ-वीणा यस्या स्सा तथोक्ता-नि ॥ घनस्सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्तवाद्य प्रभेदयो, रिति हैमः । मदभ्रमरा इव वेणी यस्या-स्सा=मदभ्रमरवेणी-अलिनीलालकेति यावत् - विरिंचेः = ब्रह्मणः, रमणी= सुन्दरी, क्षोण्या समानं सहनं यस्यास्सा तथोक्ता-क्षमया पृथिवीसमा-इत्यर्थः । एण्याः दृशाविव दृशौ यस्या स्सा-एणीदृक्=हरिणाक्षी, अब्जेन = पद्मेन, निभा-सदृशा, शोणाङ्गकान्तिस्तादृशी चेति कर्मधारयः-तया, कलिता=युक्ता पद्मसन्निभाभेति यावत् । या-च - वाणी तु-श्रोण्योः लसंश्चासौ कचभरः = केश भारश्चेति-तेन-आजघनलम्बि केशभारेण । कुसुमबाणाय = मन्मथाय, प्रियम् - धवम्-नि ॥ धवः प्रियः पतिर्भर्ता=इत्यमरः । अर्पयति - समर्पयति- शोणाधरा- बिम्बोष्ठीति यावत्-अजाद्यत इत्यधरशब्दस्य टाप् - तुहिनं च बाणश्च=तुहिन बाणौ-हिमकाशे-ताविव प्रभा-कन्तिर्यस्यास्सा - तुहिनबाण-प्रभा- नि ॥ वाणस्स्याद्दैत्यभेदे स्याच्छरे काशसुमे मत-ःइतिनानार्थ रत्न माला-याम्-अति धवळकान्ति रिति यावत् । सा वाणी - भारती । इह=रामायण-ग्रथने, मे=मह्यम्- वाचम्-दिशतु-ददातु ।

भावः ॥ वीणा पाणि रति विनील चिकुरा, रमणीया या वाणी स्वाङ्गसौ-ष्ठवेन प्रियं मोहयन्ती सा भारती मह्यं सुवाक्प्रदानेन जगन्मोहन कारयित्री भव-त्वित्यभिप्रायेण सरस्वत्युपवर्णिता ॥

विशे ॥ प्रियाय विरिञ्चये सर्वदा बहुमुदमात्मसौन्दर्येण कारयित्र्या स्स्व-पुत्र मतिशोभन वाचं कारयितुम् कियान् श्रमोऽस्तीति कैमुत्यन्यायेनार्थापत्त्य-लङ्कारो व्यज्यते, तेनालङ्कारेण नैपुण्यवती कान्ता स्वसौन्दर्येण धवं पोषणादि-ना पुत्रञ्च तोषय तीति वस्तु व्यज्यते । अतोऽत्र व्यज्यमानेनार्थापत्त्यलङ्कारेण सरस्वतीनैपुण्यातिशय वस्तु ध्वनिः ॥

अव ॥ अथ वस्तु निर्देशेन प्रस्तुत विषयोऽवतार्यते :-

ओङ्कार सम्भव मिदङ्कार्य रूपमपि शङ्कास्पदं हि भुवनम्
पङ्काकरः परमहङ्कार जन्य मखिल ङ्कामकार्य मभवत् ।
सङ्कल्प मात्रमिह पङ्केज सम्भव कळङ्कापहाऽति विमलोऽ
यङ्कोसलोऽस्ति विषयोऽङ्काय चाह्वयति हुङ्कारतो दिवमहो!

खण्डा ॥ इदम्, कार्यरूपम्, ओङ्कारसम्भवम्, पङ्काकरम्, परं, अहङ्कारजन्यम्, कामकार्यम्, अखिलं, भुवनम्, शंकास्पदम्, संकल्पमात्रञ्च । अभवद्धि-इह - पङ्केज सम्भवकळंकापहा, हुंकारतः दिव ञ्च, अंकाय, यः आह्वयति, सोऽयम्, अतिविमलः, कोसलः, विषयः, अस्ति ।

व्या ॥ ओङ्कारेति । इदम् = परिदृश्यमानं, कार्यरूपम् = स्थावरजंगमात्मक वस्तुरूपं जगत् । ओंकारसम्भवम् = प्रणवादुद्भूतम् -ओमितीदगं सर्वं - मिति श्रुतेः - तथाऽपि - पंकाकरम् =पाप निधानम् । नि ॥ अस्त्री पंकं पुमान्पाप्मा खनि स्त्रिया माकरस्स्यात् इत्यमरः । अत एव-परं=अधिकम्, अहंकारजन्यम्=अहंकाराज्जातम् - अहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि - इति श्रुतेः-कामकार्यम्=ब्रह्मणः कामनासृष्टम् । "तदैक्षत - बहुस्यां प्रजायेयेति - इति प्रामाणिक वचनात् - अखिलम्, भुवनम्=लोकः - नि ॥ भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले - इति विश्वः । शंकायाः आस्पदम् = निलयम् । तथ्यं वा मिथ्या वेति सन्देहास्पद मित्यर्थः-जगत् ध्रुवं स्याज्जगदध्रुवं स्यादित्यादि माधवोक्तेः - संकल्प मात्रम्=परमेश्वरेच्छा निर्मातृकम् - इच्छा मात्रं प्रभो स्सृष्टि - रिति वचनात् - तस्यान्तर्मनसि कामस्समवर्तत; इदगं सृजेयम्-इति श्रुते श्च । अभवद्धि=बभूव किल । इह=अस्मिन्विष्टपे, पंकेजसम्भवः=ब्रह्मा तस्य, यः कळंकः=द्रुहिण इति - विरूपघटनां करोतीत्यपप्रथा रूपः । तमपहन्तीति तथोक्तः - हुंकारतः=हुंकार पूर्वकम्, दिव ञ्च=नाकं च, अंकाय=युद्धाय, नि ॥ अंके रूपक भेदाग श्चिह्ने रेखाजि भूषणे-इति मेदिनी-यः विषयः=देशः-आह्वयति, सोऽयं कोसलः-तन्नामा, विषयः-नि ॥ विषयो यस्य यो ज्ञातः तत्र गोचर देशयोः शब्दादौ जनपदे च-इति हैमः अस्ति ।

भावः । प्रणवोद्भूत जगति वर्तमाने ब्रह्मणो नैपुण्य विलसितः-स्वसम्पदा नाकस्यापि प्रतिस्पर्धित्वेन कोसल इति देशो ऽस्ति ।

विशे ॥ अस्मिन्महाकाव्ये-कुमारसम्भवादाविव प्रथमतो वस्तु निर्दिष्टम्-

अव ॥ कोसल स्थिता योध्याऽभि वर्ण्यते :—

तथ्यं वदद्भि रिहचाध्येतृभिर्निपुण बुद्धयाऽति भक्तपुरुषैः
पथ्ये रणैं स्वधन मध्यात्मरूपमिति बुद्धयोपदेश पटुभिः ।
निध्यात वद्भि रसुबोध्यं पदं परम मध्यापकै रपि युता
साऽध्यात्म भाव वद् योध्या परैर्भृश मयोध्याभिधाऽस्ति नगरी ॥

खण्डा ॥ इह, तथ्यं, वदद्भिः निपुणबुद्धया, अध्येतृभिः, अतिभक्तपुरुषैः, पथ्ये रणैः, स्वधनम्, अध्यात्म रूपम् - इति बुद्धया, उपदेश पटुभिः, असुबोध्यं, परमं, पदम्, निध्यातवद्भि श्च, अध्यापकैः, अपि, युता, सा, अध्यात्मभाववत्, परैः, भृशं, अयोध्या–अयोध्याभिधा, नगरी, अस्ति ।

व्या ॥ तथ्यमिति ॥ इह=कोसले, तथ्यं=सत्यम् । नि ॥ सत्यं तथ्यमृतं सम्य-गित्यमरः । वदद्भिः, निपुणा च सा बुद्धिः, तया, अध्येतृभिः=अध्ययनं कुर्वद्भिः, अत्यन्तम् भक्तपुरुषाः, तैः, पथ्यं=हितम्, ईरणम्=कथनं येषान्तैः. स्वस्य=आत्मनः, धनम्=सर्वस्वं· अध्यात्मरूपम्=जीवात्मपरमात्मा सरूपम् । इति=एवं रीत्या, बुद्धया=हृदयेन, उपदेशे पटवः=निपुणाः, तैश्च, असुबोध्यम्=दुर्ज्ञेयम्, परमं, पदम्, अक्षरात्मकम्,-विश्वं नारायण न्देवमक्षरं परमं पद- मिति श्रुतेः–निध्यात वद्भिः=दृष्टवद्भिः, अध्यापकैः, अपि युता=अन्विता सा=नगरी, अध्यात्मभाववत्=अध्यात्मविद्येव- परैः=सजातीय विजातीय संस्कारैः, भृशम्=अत्यन्तम्, अयोध्या = योद्धुमशक्या, तादृशी, अयोध्याभिधा=अयोध्यानाम्नी नगरी=पू रस्ति ।

भावः ॥ तस्मिन्कोसले-अनृतविहीनास्सत्य सन्धानपरा अध्यात्म भावविदः परेषा मप्याध्यात्मिक तत्त्वोपदेश पटव उपनिषद्रहस्य भूत 'तत्त्व मस्यादि, महावाक्याध्यापका ये महानु भावास्तादृशैर्युताऽयोध्याभिधा नगर्यस्ति ।

विशे ॥ अस्मिन्पद्ये तुरीय पादे श्लेषानु प्राणितोपमालङ्कारः - परैरित्यत्र सजातीय विजातीय भावै श्शत्रुभिश्चेति श्लेषेण यथाऽध्यात्मभाव स्थिति विंजातीय भावै रतिरस्कृता तथा चेयमयोध्या शत्रुभि निरवरोधा· चका स्तीत्यन्वयः ।

आशीर्नमस्क्रिया वस्तु निर्देशो वाऽपि तन्मुखमिति शास्त्रात् । अस्मिन् श्लोके कुरवो देशा इति व त्कोसल इति प्रयोगो न युक्त इत्यपि-वाल्मीकीयः प्रयोगोऽस्ति-कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् । निविष्ट स्सरयूतीरे प्रभूत धनधान्यवान् - वा - रा - बा - पं- ५ श्लो ।

अव ॥ संप्रत्ययोध्याऽधि पोऽभि वर्ण्यते :-

सर्वेन्द्र भूति तति गर्वापहो रघुकुलो र्वीश्वरोऽज तनयो
गीर्वाण जात नुत दोर्वीर्यवान्विगत गर्वो विभुर्दशरथः ।
दुर्वार संपद मखर्वात्त कीर्ति रखिलोर्वी शशीव सुकरैः
पूर्वेश रीतिभिर पूर्वावनाङ्कनक गुर्वी ररक्ष नगरीम् ॥

खण्डा ॥ सर्वेन्द्रभूति तति गर्वापहः, रघुकुलोर्वीश्वरः, अजतनयः, गीर्वाणजातनुतदोर्वीर्यवान्, विगतगर्वः, विभुः, अखर्वात्त कीर्तिः, दशरथः, दुर्वार संपदम्, अपूर्वा वनां, कनकगुर्वीं, नगरीं, शशी, सुकरैः इव, अखिलोर्वीम्, पूर्वेशरीतिभिः, ररक्ष :-

व्याख्या ॥ सर्वेन्द्रेति ॥ इन्द्रस्य भूतिः, तस्याः, ततिः=समूहः, सर्वा चासा विन्द्र भूति ततिश्चेति तथोक्तः-तस्या यो गर्वः - तदपहः=तन्निरासकः - रघुकुलोर्व्याः, ईश्वरः, अज तनयः=अजराजस्य पुत्रः, गीर्वाणजातेन=देवसंघेन - नुतं दोर्वीर्यं यस्य सः तथोक्तः - विगतः गर्वः यस्य सः-विगत गर्वः - विभुः=प्रभुः - अखर्वं यथा तथा-आत्ता कीर्तिर्येन स तथोक्तः-दशरथः=तदभिधेय वद्राजा, दुर्वारसंपदं=अवार्य वैभवाम् - अपूर्वावनाम्=पूर्वराजादि गत रक्षगतो विलक्षण रक्षणाम्, कनकैः = सुवर्णैः, गुर्वीम् प्रभूताम् - नगरीम् =अयोध्याम्, शशी=चन्द्रः-सुकरैः = शीतल किरणैरिव मृदुलतर करैश्च, अखिलोर्वीम्=समस्त भूमिम्-पूर्वे च ते ईशाश्च=हरिश्चन्द्र, दिलीप, रघ्वादयः - तेषां रीतिभिः=पद्धतिभिः-ररक्ष=पालयामास ।

भावः ॥ निरस्त समस्तेन्द्र वैभव अजसुतो दशरथ इति राजा प्रजानंदकरस्सन् समस्त संपदम् - हिरण्य प्रभूता मयोध्यानगरीम् पूर्वेशरीतिभिर्मृदुलतरकरै रक्षयामास ।

विशे ॥ अत्र पूर्वेशरीतिभि रिनि श्लेषः - तदुत्थापिता समासोक्तिश्च व्यज्यते । पूर्व दिगीशो दिव मिव दशरथ इमां भुवं पालयामासेत्यत्र - अप्रस्तुतेन्द्र नगरी परिपालन वृत्तन्तस्य प्रस्तुतायोध्या नगरी परिपालन वृत्तान्तादवगने स्समासोक्तिः - सा च पूर्वेशरीतिभि रिति श्लेषानु प्राणिता-श्लोनानार्थ संश्रयश्श्लेषः-समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽ प्रस्तुतस्य चेति लक्षणात् ।

अव ॥ सम्प्रति दशरथ पत्न्य उपवर्ण्यन्ते :—

विद्यालयस्य बहुलोद्य यशोभि रनवद्यस्य तत्पुरविभो
स्सद्यौवना द्विजित विद्युत्प्रकाश निचयोद्द्योतिताङ्ग रुचयः ।
न द्योम्भसा तरुभि रुद्यान राजय इवाद्यन्त पुण्य चरिताः
हृद्या बभूवु रन वद्यास्त्रियो बहुळ विद्या प्रकाशित मुखाः ॥

खण्डा ॥ विद्यालयस्य, बहुलोद्य यशोभिः, अनवद्यस्य, तत्पुर विभोः, स्त्रियः, स यौवनात् , विजित विद्युत्प्रकाश निचयो द्द्योतिताङ्ग रुचयः, अम्भसा, नद्य इव, तरुभिः, उद्यान राजय इव, बहुळ विद्या प्रकाशित-मुखाः, आद्यन्त पुण्य चरिताः, अनवद्याः, हृद्याश्च, बभूवुः ।

व्या ॥ विद्यानां, आलयः, तस्य, बहुळम् = अधिकम्, उत्थितानि यानि यशांसि, तैः, अनवद्यस्य=अनिन्दित चरितस्य, तत्पुरस्य=अयोध्या-पत्तनस्य, विभोः=राज्ञो दशरथस्य, स्त्रियः=वध्वः । नि ॥ स्त्री वधूर्योषिता रामा इति त्रिकाण्ड शेषः । सद्यौवनेन=योग्य यौवनेन, विजितः; विद्युताम् , प्रकाशस्य निचयः याभिस्ता स्तथोक्ताः । उद्द्योतिताश्च, अङ्गानाम् रुचयः यासु तास्तथोक्ताः - अम्भसा = वारिणा, नद्य इव; तरुभिः = फलवृक्षैः, उद्यानानाम् राजयः=पंक्तय इव च, बहुळं विद्याभिः प्रकाशितानि=उल्ल-सितानि मुखानि यासां ता स्तथोक्ताः - आद्यन्तम् = जन्मनः प्रभृति सान्तम् - पुण्यचरिताः=अति पवित्र चरिताः - साध्व्य इति यावत् - अत एवा नवद्याः=अगर्ह्याः । हृद्याः=हृदयङ्गमाश्च - बभूवुः = आसन् ।

भाव ॥ बहुविद्यानिधे रधिक यशो विराजितस्य तत्पुराधिनेतु र्दशर-थस्य - अति विनिर्मलान्तः करणाः परमसाध्व्यः; अम्भसा नद्य इव, फल-पुष्प वृक्षै र्वन राजय इव स्वीय पुण्यततिभि र्विद्याभिश्च हृद्या स्त्रिस्रो रमण्यो बभूवुः ।

विशे ॥ अत्र नद्योऽम्भसा, तरुभिरुद्यानराजय इव-ता दशरथ स्त्रियो निर्मलान्तः करणाः परिपूर्ण कळाभिरभिरामा श्चेति साधर्म्य मूलकत्वेनोप-मालंकारः ।

श्लो ॥ उपमा यत्र सादृश्य लक्ष्मी रुल्लसति द्वयोः । इति लक्षणात् ।

अव ॥ अथा पुत्रवतो दशरथस्य चिन्ता प्रकार वर्णनम् :—

तुङ्ग श्रिया प्य कृत सङ्ग स्व कर्मणि सु सङ्गात्तनूज विषया
च्छृङ्गारिणीषु निरपाङ्गोऽभव द्ध दभङ्गाधि रन्त रिनजः ।
अङ्गा न्यलंकृति मनङ्गी कृतानि च तरङ्गायमाण मनसा
सङ्गच्छतोऽस्य धन भृङ्गारभूष्वजनि तुङ्गाभिलाष विरहः ॥

खण्डा ॥ इनजः, श्रिया, तुंगोऽपि, तनूजविषयात्, स्वकर्मणि, अकृत-संगः, दध दभंगाधिः, शृङ्गारिणीषु, निरपांगः, अभवत्, तरंगायमाण मनसा, सङ्गच्छतः, अस्य, अंगानि, अलंकृतिम्, अनङ्गी कृतानि, धन भृङ्गारभूषु, च, तुङ्गाभिलाष विरहः, अजनि :—

व्या ॥ तुङ्ग इति ॥ इनजः=सूर्यान्वयजो दशरथः, श्रिया=संपदा, तुङ्गोऽपि=उन्नतोऽपि, तनूजाः=पुत्राः विषयः यस्मि स्तस्मात्, सुसंगात् =सुष्ठु आसक्तेः । स्व कर्मणि=आत्मकृत्ये, राज कार्य इति यावत् - अकृत-संगः=आसक्ति रहितः, अभंगश्चा सा वाधि श्च - अभंगाधिः - दधत् अभंगाधि र्यस्य सः तथोक्तः=धृत मनो व्यथः-दशरथ इति शेषः - शृंगारिणीषु=निजरामासु, भार्या स्विति यावत् - निरपांगः=अपांग प्रसारण मप्य-कुर्वाणः, अभवत् - तस्य राज्ञ स्त्री विषय वाञ्छाप्य पगतेति भावः - अथ= अपि च, तरंगायमाण मनसा=तरंगा इव आचर तीति तरंगायमाणम्, ता दृशम्मनः, तेन - संगच्छतः=संयुतस्य, अस्य, दशरथस्य, अंगानि, अलं-कृतिम् = अलंकारम्, अनंगीकृतानि, अभूवन्निति शेषः - धन भृङ्गार भूषु =गोधन, कनक, भूमिषु- नि ॥ धनन्तु गोधने वित्ते-इति विश्वमेदिन्यौ - तुंगाभिलाष विरहः=उत्कट इच्छाया अभावः - अजनि ।

भाव ॥ समस्त वैभवोपेतस्यापि तस्य दशरथस्य पुत्र विषयेच्छा काम-सुखा संगापादि काऽभवत् - न तस्य केवलं स्त्री विषय वञ्छा शून्यता - किन्तु राजोचितालङ्कारादि ष्वप्या कांक्षा नाभूत् ।

विशे ॥ अत्र दशरथस्य वार्धका गमन रूपं वस्तु अविवक्षितत्वेनोप-पादित मिति हेतो र्दशरथ वार्धक रूपा विवक्षित वाच्य ध्वनिः ।

अव ॥ कौसल्या दशरथयो रनपत्यताविचारपूर्वं कोपभाषणमुपपाद्यते :-

रासु प्रभूत गृह भूसार वस्तुषु विलासो नमे स्त्विति नृप
स्ता सूत्तमासु गुणभासं वयोगत विकासां जगाद प्रथमाम् ।
ना सन्तते र्गति रिह्नासी त्सुयौवन मुदासीन मानसिकता
हे! साध्वि नावयति हासास्पदा विपुलधीसारहाऽधिकजरा ॥

खण्डा ॥ रासु, प्रभूतगृह भूसार वस्तुषु, मे, विलासः, न अस्तु, इति, नृपः, तासु, उत्तमासु, गुणभासं, वयोगत विकासां, प्रथमां, जगाद । इह, असन्ततेः, गतिः, न, सुयौवनम् , आसीत् - उदासीन मानसिकता च, आसीत्-हे! साध्वि! हासास्पदा, विपुलधी सारहा, अधिकजरा, नौ, अयति :-

व्या ॥ रास्विति ॥ रासु=विभवेषु - नि ॥ रा द्वयोर्वि भवे स्वर्णे-इति रुद्रः - प्रभूत गृहाश्च, भूश्च - सारवस्तूनि चेति बहुपद द्वंद्वः - तेषु, मे= मम, विलासः=प्रेम - नास्तु-न भवतु । इति=इत्थम् - नृपः=राजा दश-रथः, तासु=उत्तमासु=रमणीषु- नि ॥ वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वर वर्णिनी-इत्यमरः । गुणैः भासते इति=गुणभाः, ताम् -वयसा गतः विकासः यस्या स्ताम् प्रथमाम्=ज्येष्ठाम् कौसल्याम् - जगाद=उवाच-इह=अस्मिन्जगति-असन्ततेः=संत त्यभाववतः गतिः=सुगतिः - न-सुयौवनम्=सुष्ठु यौवनम्-आसीत्=समाप्त मभव दिति यावत् - उदासीन मानसिकता = औदासीन्य-बुद्धिश्च, आसीत्=बभूव हे! साध्वि!=सुचरिते ! हासाय आस्पदा=स्थान-भूता विपुलधियः, यस्सारः तमपहन्तीति तथोक्ता - अधिकजरा=उद्भूत वयः परिणामश्च, नौ=आवाम् , अयति=प्राप्नोति ।

भावः ॥ यतोऽनपत्यस्य गृहाराम धन कनक वस्तु वाहनादिकं सर्वं व्यर्थमतोऽयं दशरथ स्स्व स्त्रीषु गुण गंभीर हृदयायै कौसल्यायै - एकदेत्थ-मवादीत्-हे! साध्वि! बुद्धि मान्द्यकारिणी, हासास्पदा जराप्य स्मानयतीति :-

विशे ॥ अत्र दशरथ स्सन्तानांतराय जराप्रापणं प्रति मुंहुर्मुहुर्वि-चिन्तयामासेति ध्वनिः ॥

अथ ॥ दशरथोऽनपत्यता मावेदयन्विद्वद्भि स्समाधीयते :—

वत्सात्र लोकन समुत्साहवानह मनुत्साहकोऽस्मि विषये
कुत्सां स्व जन्मनि विधित्सामि चेति स हि सत्साधु बृन्द मवदत् ।
मुत्साधकं जग दुरुत्साहिनो वचन मुत्सार यात्मज शुचम्
व! त्सार्क वंश्य नृप! तत्सेवयाऽस्तु तव सत्सन्ततिर्भज हरिम् ॥

खण्डा ॥ अहम्, वत्सावलोकन समुत्साहवान्; विषये, अनुत्साहकः- अस्मि, स्व जन्मनि, कुत्सां, विधित्सामि, च, इति, सः, सत्साधु बृन्दम्, अवदद्धि - उत्साहिनः, ते, हे! वत्स! अर्कवंश्य नृप! आत्मज शुचम्, उत्सारय; तव, तत्सेवया, सत्सन्ततिः, अस्तु, हरिम्, भज - इति मुत्साधकं, वचनम्, जगदुः —

व्याख्या ॥ वत्सेति ॥ अहम्, वत्सानाम्=अर्भकाणाम्, अवलोकने =दर्शने, सम्यक्, उत्साहवान् =उत्कंठितोऽस्मि। विषये=दृग्गोचर वस्त्वादौ यद्वा देशे वा। नि ॥ विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेपि च, प्रबंधाद्यस्य यो ज्ञातः तत्र रूपादिके पुमा - निति मेदिनी - अनुत्साहकः=उत्साह शून्यः, अस्मि=भवामि, स्व जन्मनि=स्व शरीर धारणेऽपि, कुत्साम् च=निन्दा ञ्च, नि ॥ कुत्सा निन्दा च गर्हणे - इत्यमरः - विधित्सामि=विधातु मिच्छामि - इति=एवम्, सन्तश्च ते साधवश्चेति यद्वा - सन्तः साधवश्चेति तथोक्ताः- तेषाम् - बृन्दम्=समूहम् - अवदद्धि=अब्रवीद्धि। सभायां दशरथोऽ ब्रवी- दिति भावः - उत्साहिनः, ते=साधवोपि, हे! वत्स! अर्कवंश्य नृप!=सूर्य- वंश प्रभो! आत्मजेषु विषये, शुचम्=दुःखम्, उत्सारय=त्यज। तव= ते, तत्सेवया=भगवत्सेवया, अत्र तच्छब्दो भगवद्बोधकः - तत्त्वमसीत्या- दिषु तथा दर्शनात् - सती=योग्या च सा सन्तति श्चेति सत्सन्ततिः -अस्तु =भवतु - हरिम् = विष्णुम् - भज = आराधय। इति=इत्थम् - मुदः= सन्तोषस्य - साधकम् = सम्पादकम् - वचनम्; जगदुः=ऊचुः —

भावः ॥ सदस्येकदा दशरथे मन्त्रिणः साधून् सभ्यां श्चोद्दिश्य - अयि! सभ्याः! पुत्त्रमुखावलोकन कुतूहलिनो मम विषयोत्साहो निरस्तः - आत्म जन्मन्यपि मम गर्हण बुद्धिः जायते - यतोऽह मपिताऽर्भकाणां। ततः पितॄणां लुप्त पिंडोदककारी भवेयम् — इत्युत्साह शून्यवाक्यम् (ब्रु)वति सति किंचि दुल्लसिताननास्तेऽपि - भगवत्सेवया ते सन्तति र्भविष्यति - इत्यूचुः।

अव ॥ दशरथेना न पत्यतोदन्तं श्रुत्वा गुरुर्वशिष्ठ स्तं समाधत्ते :-

रे वा मरुन्निचय सेवा प्रफुल्ल नळिनीवा मलात्मधिषण
स्सोऽवो च दात्म गुरुदेवं प्रणम्य निज भावं वसिष्ठयमिनम् ॥
प्रोवाच तं स च सुतावाप्ति मेष्यसि कृपावार्धि मे हि शरणम्
देवं हरिं सवन मात्रासमस्य पितृ भावाप्तये कुरु हितम् ॥

खण्ड ॥ रेवा मरुन्निचय सेवा प्रफुल्ल नळिनीव, अमलात्मधिषणः, सः, आत्मगुरुदेवम्, वशिष्ठयमिनम् प्रणम्य, निजभावम् अवोचत् । स च, तम्, प्रोवाच, सुतावाप्तिम्, एष्यसि, कृपावार्धिम्, देवं, हरिम्, शरणम्, एहि, पितृभावाप्तये, अस्य, आवासम्, हितम्, सवनम्, कुरु ।

व्याख्या ॥ रेवेति ॥ रेवायाः=नर्मदानद्याः, यः, मरुतां निचयः, तस्य सेवया, प्रफुल्ला च सा नळिनी - नि ॥ पद्मिनी योषिदन्तरे । अब्जेऽब्जिन्यां सरस्याञ्च, इति हैमकोशा न्नळिनी शब्दोऽब्ज वाची । सेव स्थिता, आत्मनः, धिषणा=बुद्धिः, अमला आत्मधिषणा यस्य सःतथोक्तस्सन्, सः, दशरथः, आत्मनः=स्वस्य, गुरुदेवम्, वशिष्ठयमिनम्=वशिष्ठमहर्षिम्, प्रणम्य =अभिवाद्य,निजभावम्=आत्मनोऽभि प्रायम्, अनपत्यता विषयक विचार रूपमिति भावः-अवोचत्=जगाद । स च वसिष्ठश्च, तम्, दशरथम्, प्रोवाच= जगाद । हे ! विभो! सुतानाम्, अवाप्तिम्=प्राप्तिम्, एष्यसि=प्राप्स्यसि । कृपायाः वार्धिम् = दयासमुद्रम् - देवं, हरिम्=श्रीमहाविष्णुम् । शरणम्= रक्षणम्, एहि=गच्छ । पितुर्भावः=पितृभावः । तस्य, आप्तये=प्राप्तये, अस्य =भगवतः, आवासम्=निलयम्-यज्ञो वै विष्णुः; यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति - इति श्रुतेः । हितम्, च, अभीष्ट पुत्र प्राप्ति जनकत्वात् सवनं= यागम्, कुरु=आचरेति यावत् ।

भावः ॥ स दशरथः पण्डितोक्त वाक्यं निशम्य सन्तुष्टान्त रङ्गस्सन्नात्मगुरुदेवं प्रणम्यात्मनोऽभि प्राय मवोचत - तत स्स गुरुर्हे! नृप! तव तु पितृ भावाप्ति रस्ति - न सन्देहः - दया विधेयं - विधेय जगत्त्रितयं हरिं भज - तच्छ्री हरे रावास भूत पुत्त्रकामेष्टिम् कुर्विति ।

विशे ॥ विश्वमेवेदम् पुरुषः-तद्विश्व मुप जीवति-अपि च, आध्यात्मिकतन्त्रे च-तच्छब्देन परमात्मोच्यते - अतस्तच्छब्द वाच्यः परमात्मा वैकुण्ठनाथः ।

अव ॥ वशिष्ठेन प्रेरितस्य दशरथस्य यज्ञ निर्वर्तनं भगवदनुग्रहावाप्तिश्चोपवर्ण्यते-

न्यङ्कु प्रपावन पदाङ्कां भुवं त्वथ विशङ्कं विविच्य स मुनि
स्त ङ्कोसलेश मकलङ्कं विधाय तनुजाङ्कं सु यज्ञ मनयत् ।
स ङ्कर्षणो मुद मपङ्केन चाप्य बहुळोङ्कार वेद विधिना
ता ङ्कोसलेन्द्र निज सङ्कल्पसिद्धि मवि शङ्कं ददौ मख पतिः ॥

खण्डा ॥ अथ, सः मुनिः, न्यंकु प्रपावन पदांकां, भुवं, तु, विविच्य तम्, कोसलेशम्, अकलंकम्, विधाय, विशंकं यथा तथा, तनुजांकं, सु यज्ञं, अनयत् - मखपतिः, संकर्षणः, अपंकेन, बहुळोंकार वेदविधिना, मुदम्, आप्य, तां, कोसलेन्द्र निजसंकल्प सिद्धिम्, अविशंकं यथा तथा, ददौ ।

व्या ॥ न्यङ्किति ॥ अथ=यज्ञं करिष्यामीति दशरथ निश्चयानंतरं, सः, मुनिः=वशिष्ठः, प्रकर्षेण पावनं=प्रपावनम्, प्रपावनञ्च तत्पदञ्च प्रपावनपदम् - न्यङ्कोः=कृष्णसारस्य, प्रपावन पदम्-तस्य अंकः=चिह्नम् यस्यान्तादृशं भुवम्=भूमिम्- नि ॥ भूर्भूमिरचलानंते त्यमरः । विविच्य=विचार्य, श्लो ॥ कृष्ण सारस्तु चरति मृगो यत्र स्व भावतः स देशो यज्ञियः इति स्मृतेः । तम्, कोसलेशम्=दशरथम्, अकलंकम्=अघमर्षणादि सूक्तिभिः - पापरहितम्, विधाय=कृत्वा, विशंकं यथा तथा=शंकाविरहितं यथा तथा, तनुजाः अंकः=चिह्नं यस्मिन्तम्, सुयज्ञम्=शोभनयागम्, अनयत् = कारयामासेति भावः - नीञः द्विकर्मकत्वात्प्रयोगः-मखपतिः=यज्ञपतिः, संकर्षणः =श्रीमहाविष्णुः - श्रीमहाविष्णुरेव याग प्रभुरिति श्रुति स्मृति पुराणादिषु प्रसिद्धः - अपंकेन=प्रायश्चित्ताद्यभावादमलेन, हुळं ओङ्कारयुक्तो यो वेदविधिस्तेन-वेदोक्त विधिनेति भावः-मुदम्=मोदम्, आप्य=प्राप्य । ताम्= पूर्वोक्ताम्, - कोसलेन्द्रस्य=दशरथस्य, निजो यस्सङ्कल्पः तस्य, सिद्धिम्= साफल्यम्, अविशङ्कं=सन्देह रहितं यथा तथा । ददौ=प्रायच्छत् ।

भावः ॥ वशिष्ठोऽपि यागोपयोगिदेशं विनिश्चित्य दशरथेश मघमर्पणादिनाऽकलंकं कृत्वा याग मकारयत् - तेन च प्रीतो विष्णु स्तस्मै पुत्त्रलाभरूप स्वसंकल्प सिद्धिञ्च ददौ ।

विशे ॥ अस्मिन् श्लोके प्रथम पादस्थ नळिनी पदगतौपम्यस्य तदुत्तरवर्ति समासैक देशभूत 'अमल' शब्देन सह क्रियमाणान्वयस्य" सरसिज वनी संतानाना मरुन्तुद शेखराः" (मूक पंचाशत्-२६ श्लो ॥) इतिवन्निर्वाह्यः ।

अव ॥ यज्ञ प्रसादम् कौसल्या कैकेयीभ्यां दशरथो ददाविति व्याख्यायते –

भर्गं प्रणम्य सुत वर्ग प्रदम् सवन मार्गोदितश्चरु मिनो
दुर्गे महिम्नि सुत सर्गक्षमे स्वजनि वर्गोत्तमे दशरथः ।
दौर्गत्यहेति मपवर्गस्य हेतु मरिदुर्गो ददौ; चरु मुभे
सर्गप्रदं तनय सर्गोत्सुके विहित मार्गेण ते जगृहतुः ॥

खण्डा ॥ अरिदुर्गः, दशरथः, इनः, भर्गं प्रणम्य, सुतवर्गप्रदम्,, सवन मार्गोदितम्, दौर्गत्य हेतिम्, अपवर्गस्य हेतुम्, चरुम्, महिम्नि, दुर्गे, सुतसर्गे, क्षमे, स्वजनिवर्गोत्तमे, ददौ । तनय सर्गोत्सुके - ते - उभे, सर्गप्रदमे, चरुम्-विहित मार्गेण, जगृहतुः ॥

व्या ॥ भर्गमिति ॥ अरिभिः=शत्रुभिः, दुःखेनापि गन्तुम्=प्राप्तु मशक्यः =अरिदुर्गः, दशरथः, इनः=राजा, भर्गम्=शर्वम्, स्वकुलदैवमिति यावत्-नि ॥ हरस्स्मर हरो भर्ग स्त्र्यंबक स्त्रिपुरान्तकः–इत्यमरः-प्रणम्य = अभिवाद्य, सुतानां वर्गः=समूहः, तं प्रददातीति तथोक्तम्, सवन मार्गेण=अध्वरोपायेन, उदितम्=प्रादुर्भूतम् - दुर्गतेर्भावः दौर्गत्यम्, तस्य, हेतिं = विच्छेदन-साधनम्,अपवर्गस्य=मोक्षस्य, हेतुम्=कारणम्, निष्कामनया कृतस्येष्ट्यादेः फलं ज्ञानोत्पत्ति पूर्वका विद्या विनाश एवेत्यर्थः–चरुम्=होमावशिष्टपायसान्नम्-महिम्नि=प्राभवे, दुर्गे=अनन्य सामान्य महिमवत्याविति यावत्, सुतसर्गे=पुत्र प्रसूतौ, क्षमे=समर्थे, स्वस्य, जनीनां=पत्नीनां–जनि घसिभ्यामिणिद्यौ–णादिक सूत्रेण जनि शब्दो निष्पन्नः । नि ॥ जनी स्नुषा वनितयोः – इति हैमः – तथापि सू ॥ कृदिकारादक्तिनः – इति ङीषः वैकल्पिकत्वात् 'जनिं' रप्यस्ति – वर्गे=समूहे – तिसृष्वित्युक्तत्वात् । उत्तमे=द्वे पत्न्यौ प्रति - नि ॥ उत्तमा वरवर्णिनीत्यमरः – ददौ=प्रार्पयत् - तनयानां, सर्गे=प्रसूतौ - उत्सुके=उत्कण्ठिते । ते-उभे=कौसल्या कैकेय्यौ–सर्गप्रदम्=पुत्रोत्पत्तिहेतुकं तम्, चरुम् विहित मार्गेण=शास्त्रचोदितेन विधिना, जगृहतुः=स्वीचक्रतुः ।

भावः ॥ दशरथेश्वर स्तदध्वरोपात्त चरुमादायेश्वरम्प्रणम्य निज वाञ्छा फलप्रदन्तं यज्ञेश्वर प्रसादं द्वाभ्यां सन्निधिष्ठाभ्यां पत्नीभ्यां ददौ-ते द्वे कौसल्या कैकेय्यौ संतुष्टान्त रंगेणाभ्यहिष्टाम् च ।

अव ॥ सुमित्राभ्यर्थनया कौसल्या कैकेय्यौ स्व भागयो रर्धमर्धं भागद्वयं ददतुः-

गोत्राभि वृद्धि करपात्रश्चरुं ललित गात्राऽणु मध्य कलिता
स्तोत्रं विधाय निज पुत्त्रोदयाय च सुमित्रा प्ययाच दथ ते ।
मैत्री वशा त्तनयदात्रं चरुं नृप कळत्रे यदा प्रददतुः
पुत्रार्थिनी मनुज सुत्राम जामि रति मात्रात्तमु त्तमघसत् ॥

खण्डा ॥ अथ, ललितगात्रा, अणु मध्य कलिता, सुमित्रापि, गोत्राभिवृद्धि करपात्रं, चरुम्, निजपुत्त्रोदयाय, ते, स्तोत्रं, विधाय - अयाचत् - मैत्रीवशात्-तनय दात्रम्, चरुम्, नृप कळत्रे, यदा, प्रददतुः, तदा, अतिमात्रात्तमुत्, मनुजसुत्राम जामिः, पुत्रार्थिनी सती, तम्, अघसत् :-

व्याख्या ॥ गोत्रेति ॥ अथ=ततः, ललितगात्रा=सुन्दराङ्गी, अंगगात्र कण्ठेभ्यो वक्तव्य मिति वात्र ङीष् - अणुरिव सूक्ष्मम् च तन्मध्यञ्च= अणुमध्यं, तेन, कलिता=युक्ता - सुमित्रापि=तन्नाम्नी दशरथ पत्न्यपि - गोत्रस्य अभिवृद्धि करपात्रम्, चरुम्=पायसान्नम्-निजस्य=आत्मनः, पुत्रोदयाय=पुत्र जननाय, ते-कौसल्या कैकेय्यौ - द्वितीया-स्तोत्रं = नुतिम्, विधाय=कृत्वा, अयाचत् = अभ्यर्थयामास। (डु)याचृ - इति धातोः द्विकर्मकत्वा त्प्रयोगः। मैत्री वशात् = स्नेहकारणात्। तनयान् ददातीति तथोक्तम् - दा ञ् धातोः - सू ॥ सर्वधातुभ्यष्ट्रन् - इत्यौणादिक सूत्रेण 'दात्र' इति रूपसिद्धिः - चरुम्, नृपकळत्रे=दशरथ पत्न्यौ - यदा=यस्मिन्समये, प्रददतुः=प्रयच्छतुः, तदा-तदनुपदमेव-अतिमात्रं आत्ता मुत् यया सा=अति मात्रात्तमुत् सती मनुजानां सुत्रामा=इन्द्रः - मनुज सुत्रामः=प्रभु दशरथः, तस्य जामिः=कुलस्त्री-सुमित्रा-नि ॥ जामिः स्वसृ कुल स्त्रियो - रित्यमरः। पुत्रार्थिनी सती=पुत्राभिलाषवती सती-तम्=पायसान्नम्, अघसत्=बुभुजे-अदोघस्ला देशः।

विशे ॥ श्लोऽकेस्मिन् वधूविशेषणानां चरु विशेषणानाञ्च साभिप्रायत्वात् परिकरालंकारः ॥ श्लो ॥ **अलङ्कारः परिकर स्साभि प्राये विशेषणे ॥** इति लक्षणात् ॥

अव ॥ संप्रति दशरथ पत्नी गर्भे श्रीपत्यंश प्रवेशः कथ्यते --

देवेन यज्ञ पतिना वाप्त मात्रुचित भावास्तुता मृगदृश
श्श्रीवासुदेव कृपयाऽवापुरर्भक सुखावास गर्भ ममलम् ।
यो वा समस्त मुनिसेवास्पदो भवसुदा वाग्नि मेजयति स
श्रीवार्धिजापति रथावासु माप रघुदेवान्वयेऽति विमले ॥

खण्डा ॥ देवेन, यज्ञपतिना, अवाप्त मात्रुचित भावाः, ताः, मृगदृशः, तु, श्रीवासुदेव कृपया, अमलम्, अर्भक सुखा वासगर्भम्, अवापुः-अथ, यः, समस्त मुनिसेवास्पदः, भव सुदावाग्निम्, एजयति, सः, श्रीवार्धिजा पतिः, अति विमले, रघुदेवान्वये - आवासम् - आप ।

व्याख्या ॥ देवेनेति ॥ देवेन=भगवता, यज्ञपतिना=श्रीमहाविष्णुना, मातृणां उचिताः भावाः मात्रुचित भावाः-अवाप्ताः मात्रुचित भावाः याभिस्ता स्तथोक्ताः - ताः=पूर्वोक्ताः - मृग दृशस्तु=कौसल्या कैकेयी सुमित्रास्तु - श्रीवासुदेव कृपया=परमात्मनः करुणया - अमलम्=अकळंकम् - अर्भकाणां सुखावासः तदुचितश्चासौ गर्भश्चेति लुप्त मध्यम पदः-तम्, अवापुः - अथ यः, समस्त मुनीनां सेवायाः आस्पदः=स्थान भूतः, भव एव=संसार एव, सुदावाग्निः, तम्-एजयति=कम्पयति नाशयतीत्यर्थः । एजृकंपन इति परस्मै पदम्-सः, श्रीवार्धिजा पतिः=अब्धिकन्याधिपः-श्रीमहा विष्णुरिति यावत्-अतिविमले=अतिपवित्रे । श्लो ॥ सोऽहमा जन्मशुद्धाना, मित्यादिना रघु-वंशस्य पवित्रत्वं कालिदासे नोक्तम्-आवासम्=निवासम्-आप=अवाप ।

भावः ॥ यज्ञ पति रूप श्रीमहाविष्णो स्सत्कृपया प्राप्त मात्रुचित-भावास्ता दशरथ स्त्रि यस्तिस्र अर्भकावासोचितं गर्भम् ददुः-सः परमात्माऽपि तासा मति विमल गर्भावास सुख मनुबभूव ।

भावः ॥ ततो दशरथ द्वितीय द्वितीया सुमित्रापि ते कौसल्या कैकेय्या वुपसृत्य स्वस्यापि तनयप्रदम् चरुम्- 'दत्त' मिति ययाचे - (अमृत सम्मिते) ते तस्यै स्व स्व भागयो रेकैक मर्धं ददतुः-मिळित्वा भागद्वय मासीदात्मन-इति परम प्रीत्या सापि तम्बुभुजे ॥

अव ॥ अथ कौसल्या गर्भग आदिदेव इति वशिष्ठो द्घोधित पौरानन्द प्रकारः

वन्दारु भक्त जन मन्दारको जलद सन्देह कृत्तनु रुचि
श्छन्दोमयो निखिल बृन्दारकादि मुनिबृन्दैः स्सुपूजित तनुः ।
मन्दारमाल्य चय सन्दानितो जनि समन्दांशु शोभित कुले
न न्दं सदैत्य मदभिन्दात्करिष्यति ननन्दुर्भुवी त्थ मखिलाः ॥

खण्डा ॥ वंदारु भक्तजन मंदारकः, जलद संदेह कृत्तनु रुचिः, छन्दोमयः, निखिल बृन्दारकादि मुनि बृन्दैः, सुपूजित तनुः, मंदार माल्यचय-सन्दानितः, सः, अमन्दांशु शोभित कुले, जनिं, करिष्यति; दैत्य मदभिन्दात्, नन्दं, करिष्यति - इत्थम् - भुवि, अखिलाः, ननन्दुः :-

व्या ॥ वन्दार्विति ॥ वन्दार वश्च ते भक्तजनाश्चेति कर्मधारयः - तेषां - मन्दारकः कल्पवृक्ष सदृक्ष इत्यर्थः - 'वदि अभिवादनस्तुत्यो' रिति धातो 'श्शृवन्द्योरारु' रित्यारु प्रत्ययः-मन्दारस्य स्वार्थे कः - तनोः रुचिः= तनुरुचिः=देहकान्तिः - जलद इति=मेघ इति सन्देहं करोतीति = जलद-सन्देह कृत् - तादृशी तनुरुचिर्यस्य सः तथोक्तः - नीलमेघाभ इति यावत् - छन्दोमयः-निखिल बृन्दारकाः=सर्वदेवताः तैः, आदिमुनीनां=सनकादि-महर्षीणां, बृन्दैश्च, सुष्ठु पूजिता तनु र्यस्य सः तथोक्तः-मन्दाराणां-माल्य-चयः=मालिकानिवहः तेन, सन्दानितः=बद्धः, नि ॥ बद्धे सन्दानितम्मूत-म्मुद्रितं सन्दितम् सित मित्यमरः - मन्दार मालालंकृत इति यावत् - सः= श्रीमहाविष्णुः-अमन्दाः अंशवः यस्य सः; अमन्दांशुः=सूर्यः, तेन, शोभित-कुले=प्रकाशित वंशे, वैवस्वत वंश इति यावत् - जनिम्=उत्पत्तिम् - नि ॥ जनुर्जनन जन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः - करिष्यति - दैत्यानां=दुष्ट-रक्षसाम्, मदभिन्दात्=मदभेदनात्, नन्दम्=प्रजानन्दम्, करिष्यति= तनिष्यति - इत्थम् =एवं प्रकारेण, भुवि=भूमौ - अखिलाः=सर्वे, ननन्दुः =मुमुदिरे-एकस्मिन्नहन्यपि तादृश श्रीरामराज्ये प्रजा भवितास्म इत्याशयेन ।

विशे ॥ अत्र परस्पर विनिर्मलत्वादि गुणाश्रितयोर्द्वयो श्श्रीराम गर्भा-वासयोर्भूषण भूष्य भावापन्नत्व मस्तीति तस्य व्यंग्यत्वम् ।

अव ॥ दशरथ इश्रीरामस्स्व तनयो भविष्यतीति मुदा कालं यापयतीति विव्रियते

स्यादीशितु र्जनन मादित्य वंश इति वादं निशम्य नृपतिः
क्वेदन्तपो मम सुतो दन्त इत्यधिक मोदं ययौ दशरथः ।
वेदागमोक्त धन भूदान तोऽखिल जनामोद मुद्ग मयिता
श्रीदोरुजन्म विषयो दन्त संश्रवण वादै स्सकाल मनयत् ॥

खण्डा ॥ ईशितुः, जननं, आदित्य वंशे, स्यात्, इति, वादं, नृपतिः, निशम्य, सुतोदन्ते, इदं, मम तपः, क्व, इति, दशरथः, अतिमोदम्, ययौ, सः, वेदागमोक्त धन भू दानतः, अखिल जनामोदं, उद्गमयिता, श्रीदोरु-जन्म विषयो दन्त संश्रवण वादैः, कालं, च, अनयत् ॥

व्याख्या ॥ स्यादिति ॥ ईशितुः = जगदीश्वरस्य जननम् = जनिः, आदित्य वंशे=सूर्य वंशे - स्यात्=भूयात् - इति=एवं प्रकारं, वादम्=जन-वाक्यं, नृपतिः = राजा, निशम्य = श्रुत्वा, सुतोदन्ते=पुत्र विषयक वार्ता-विषये, अत्र वैषयिक सप्तमी - इदं=परात्परेण सुतवत्त्व रूपम् । मम - तपः, क्व-इति=एवं, दशरथः, अतिमोदम्=अधिक सन्तोषं, ययौ=प्राप्तवान्, सः =दशरथः, वेदेषु, आगमेषु=शास्त्रेषु, उक्तम् यद्धन भू दानादिकम्-तद्दानतः, अखिल जनामोदम्=सर्वजन सन्तोषम्, उद्गमयिता=गमयन्, श्रि यन्ददातीति =श्रीदः, तस्य, उरु च तज्जन्म चेति समासः-तद्विषयः, य उदन्तः, तस्य, संश्रवणैः, वादैः; संलापैश्च, कालञ्च, अनयत्=यापयामासे त्यर्थः ॥

भावः ॥ भक्तजन मन्दारो जलदाभरुचिर्वेद स्वरूप स्सकल देवर्षि-संघैश्च सुपूजितो मन्दारमालालंकृत स्स परमात्मा सूर्यवंशेऽद्य संजनिष्यति - दनुज विनाशं च करिष्यतीति ननन्दुर्जनाः ।

विशे ॥ अत्र श्रीमहाविष्णु र्देवलोके - आवासं नाकरोदिति हेतुना तेषाम्मरुतां तद्विरहः दुःख सम्पादकोऽपि पौराणा मानन्ददायी त्युपवर्णना-दविवक्षितस्य श्रीरामचन्द्र जननौत्कृष्ट्यस्य भूलोकवासिना मानन्दावह त्वद्वारा व्यज्यमान त्वादत्रा विवक्षितान्य परवाच्य ध्वनिः ॥

धीरासु तासु प्रथमा रामदेव म.रिवीरापहं प्रसुषुवे।

अत्र ॥ अथ श्रीरामादीना मवतार उपपाद्यते :-

धीरासु तासु प्रथमा रामदेवमरिवीरापहं सुगुणिनम्
स्मेरानना भरतवीरं त्वजीजनदुदारन्तु केकय सुता ।
नारी च लक्ष्मण मधीराऽपरा लवणहारंत्वसूत नृपतिः
स्मेरो द्विजन्मततिमाराध्य दानजलवाराशि पूरमकरोत् ॥

खण्डा ॥ तासु, धीरासु, प्रथमा, अरिवीरापहं, सुगुणिनम्, रामदेवं; स्मेरानना, केकयसुता, तु, उदारं, भरतवीरं, अजीजनत्-अपरा-अधीरा, नारी, तु, लक्ष्मणं, लवणहारं, च, असूत, स्मेरः, नृपतिः, द्विजन्मततिम्, आराध्य, दानजलवाराशिपूरं, अकरोत् ॥

व्याख्या ॥ धीरास्विति ॥ तासु=पूर्वोक्तासु, धीरासु = सुतप्रसव समर्थासु तिसृषु, प्रथमा = ज्येष्ठा कौसल्या, अरीणां वीरानपहन्तीति तथोक्तम्, सुगुणिनम् = सुगुणवन्तम्, रामदेवम्, स्मेरं आननं यस्या स्सा स्मेरानना-केकय सुता तु = कैकेयी तु, उदारं = औदार्यवन्तम्, भरत वीरं= वीरं भरत मिति विशेष्य पूर्वपद कर्मधारयः, अजीजनत् = असूत - अपरा = अन्या, उदारा, नारी तु=सुमित्रा नाम्नी तु - लमक्ष्णं, लवण नामा सुर संहारं, शत्रुघ्न ञ्च- असूत = जनयामास । स्मेरः = संतुष्टान्तरंगत्वात्, नृपतिः = दशरथ राजः- द्वि जन्मततिं = ब्राह्मण बृन्दम्, आराध्य = संपूज्य, दान जलेन वा राशेः पूरं= पूरणमपि, अकरोत् = चकार ॥

भावः ॥ सूर्यवंशे श्रीमहाविष्णु रिदानीं जनिष्यतिः अतो मम भाग्यममेय मिति दशरथस्तुष्ट स्सन्वेदोक्ताखिल भूदानादिना सर्वं जना नानन्दयन्परमेशावतरणस्मरणेन च काल मयापयत् ॥

विशे ॥ अत्र भाव्यर्थ मननेन दशरथ स्सन्तुष्टो बभूवेति भाविकालङ्कारः- श्लो ॥ भाविकं भूत भाव्यर्थ वर्णनञ्च मतं क्वचि दिति लक्षणात्-यद्वा दशरथस्य सन्तोष समृद्धि मत्त्ववर्णना दुदात्तालङ्कारो वा स्यात्-श्लो ॥ उदात्त-मृद्धेश्चरित मिति लक्षणात् ॥

अव ॥ अधुना पुत्रोत्साहवतो दशरथस्य मानसिक प्रवृत्तिर्व्याख्यायते :–

मन्ये सुजीवित मि हान्येषु सत्सु बहुधन्योऽस्म्यहं गुणवताम्
मान्यास्सुता इति च मे न्यायतो भवति विन्यास ऊर्ध्वभुवने ।
सन्यासिनः किल यमन्यानुपेक्ष्य हृदि विन्यस्य धन्य चरिताः
पुण्येन सोऽभव दगण्येन मे जलधि कन्यापतिर्हि तनयः ॥

खण्डा ॥ सन्यासिनः, अन्यान्, उपेक्ष्य, यं, किल, हृदि, विन्यस्य, धन्य चरिताः, सः, जलधिकन्या पतिः, अगण्येन, पुण्येन, मे, तनयः, अभवत्- इह - अन्येषु - सत्सु, सुजीवितम्, मन्ये, गुणवताम्, अहम् , धन्यः, अस्मि- सुताः, मान्याः-इति - मे, न्यायतः, ऊर्ध्वभुवने, विन्यासः, भवति-हि :–

व्याख्या ॥ मन्य इति ॥ सन्यासिनः=त्यक्त लोक संगाः कर्मन्दिनः, अन्यान् = इतरान्, कामानिति शेषः - उपेक्ष्य, यं=परमात्मानं - किलेति प्रसिद्धार्थे - हृदि=हृदये, विन्यस्य=निधाय, धन्य चरिताः; भवन्तीति शेषः- सः, जलधि कन्याधिपतिः = लक्ष्मीनाथः, अगण्येन; पुण्येन, मे = मम- तनयः=पुत्रः, अभवत्=बभूव- इह=लोके, अन्येषु=पुत्रवत्स्वितरेषु, सत्सु =सत्पुरुषेषु, सु जीवितम्=आत्मानमिति शेषः, मन्ये-गुणवताम्=सुगुणिना- म्मध्ये - अहम् , धन्यः, अस्मि=भवामि - सुताः; मान्याः=लोकपूज्या इति हेतुना, मे=मम, न्यायतः=न्याय्येन, ऊर्ध्वभुवने = पुण्यलोके, विन्यासः; निवास इति भावः - भवति; सुपुत्रो मोक्षकारकः - इति स्मृतेः, दशरथ एवं तुतोषेत्यर्थः ॥

भाव ॥ योऽयं परमात्मा सन्यासिभि र्योगिभि र्बहुधा संसेव्यते स एव श्रीरामचन्द्र रूपेण मम पुत्रोऽभवदिदानी महम्पितृभ्यः पिण्ड प्रदाताऽभवमि- ति दशरथो मनुते स्म ॥

भावः ॥ अथ कौसल्या श्रीरामम्, कैकेयी भरतम्, सुमित्रा लक्ष्मण शत्रुघ्नावसुवत-तदा दशरथोऽपि नन्दनानन्देन भूसुरान्दानादिना तर्पयामास ।

विशे ॥ अत्र दान जलस्य वाराशि सम्बंधा भावेऽप्यतिशयोक्तिद्योत- नाय तत्सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्त्यलङ्कारस्य गम्यत्वे ऽपि समृद्धि मद्वस्तु वर्णना दुदात्तालंकारः - तल्लक्षणन्तूक्तमेव ॥

अव ॥ दशरथेन वशिष्ठाय पुत्त्रोत्पत्ति रावेद्यते :–

हित्वाऽन्यसक्ति मपि कृत्वाप्रियम्मनसि मत्वा गुरोर्गुरु कृपाम्
दत्वा च दान मथ गत्वा वशिष्ठ मति सत्त्वं प्रणम्य विनयी ।
तत्त्वं विविच्य सुतवत्त्वन्त्ववोचदरि सत्त्वापहा दशरथ
श्श्रुत्वा वच स्तदनु मत्वा हरिं भुवि जनित्वा स्थितं समुमुदे ॥

खण्डा ॥ अरिसत्त्वापहा, दशरथः, अन्यसक्तिम्, अपि, हित्वा, मनसि, प्रियं, कृत्वा, गुरोः, गुरुकृपाम् - मत्वा, दानम्, च, दत्वा, अथ, अतिसत्त्वम्, वशिष्ठम्, गत्वा, विनयीसन्, प्रणम्य, च, तत्त्वम् - विविच्य, सुतवत्त्वम्, तु, अवोचत्, तदनु, सः, वचः, श्रुत्वा, हरिम्, भुवि, जनित्वा, स्थितं, मत्वा, मुमुदे ।

व्याख्या ॥ हित्वेति ॥ अरीणाम्=शतृणां, सत्त्वं=बलं, अपहन्तीति, अरिसत्त्वापहा = शत्रु बलनाशकः, दशरथः, नि ॥ सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्य स्वभावयोः । आत्मत्व व्यवसायासु वित्तेष्व स्त्रीषु जंतुषु- इति मेदिनी - अन्येषु = राज कार्येषु-सक्तिम् = आसक्तिम्, अपि, हित्वा = त्यक्त्वा, मनसि = हृदये - प्रियं = पुत्त्रप्रेम - कृत्वा = विधाय, गुरोः = वसिष्ठस्य, गुरु कृपाम् = घन करुणाम्, मत्वा = मनसि चिन्तयित्वा, दानञ्च - सकल दानानीति जातावेकवचनम् - दत्वा = प्रदाय, अथ = ततः, अति सत्त्वम् = अत्यन्त सत्त्ववन्तम् = वसिष्ठम्, महर्षिंप्रति, गत्वा = प्राप्य, विनयी सन् = विनीतस्सन्, प्रणम्य = अभिवाद्य, च, तत्त्वम् = यथार्थ्यम् - विविच्य = विवेचनपूर्वकं कथयित्वे त्यर्थः । सुतः मे अस्तीत्यर्थे मतु ब्त्वौ = सुतवत्त्वम्=पुत्त्रवत्त्वञ्च, अवोचत्=अवदत् - तदनु = अनुपदम् - सः वसिष्ठः, वचः=दशरथोक्त सुतवत्त्वरूपवाक्यम् । श्रुत्वा, हरिम्=

विशे ॥ अत्र श्लोके पूर्वार्धोक्त स्वात्म तृप्ति प्रकाशक वाक्यस्योत्तरार्थगताभिप्राय हेतुकत्वेनोपवर्णनात्काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥ श्लो ॥ हेतोर्वाक्य पदार्थत्वे काव्य लिङ्गमुदाहृत मिति लक्षणात् ॥

अत्र ॥ विष्णु विरहाऽसहिष्णूनां स्वर्गिगा मवस्था निरूप्यते :—

धिग्धामनोऽसुखविदिग्धा वयन्तु भुवि दुग्धाब्धिशायिजनना
न्मुग्धाऽद्य भूरति विदग्धा नरास्सलिल मुग्धामधाम विभवात् ।
स्निग्धालकानृपति मुग्धास्सुपुण्य परिदिग्धात्मिका दशरथो
दग्धात्ययश्शिशु विदग्धाटनै रिति च मुग्धा बभूवु रमराः ॥

खण्डा ॥ नः, धाम, धिक्, भुवि, दुग्धाब्धि शायि जननात्, वयम्, तु, असुखविदिग्धाः, अद्य, भूः, सलिलमुग्धाम धाम विभवात्, मुग्धाः नराः, अतिविदग्धाः, स्निग्धालकाः, नृपति मुग्धाः, सु पुण्य परिदिग्धात्मिकाः, दशरथश्च, शिशु विदग्धाटनैः, दग्धात्ययः, इति, अमराः, मुग्धाः, बभूवुः ॥

व्याख्या ॥ धिगिति ॥ नः = अस्माकम्, धाम = स्थानं, धिक् = गर्ह्यम् - नि ॥ धिङ् निर्भर्त्सन निंदयो - रित्यमरः - भुवि = भूलोके, दुग्धाब्धौ शेत इति = दुग्धाब्धिशायी–ताच्छील्यार्थे इनि प्रत्ययः - तस्य, जननात् = वैकुंटस्य प्रादुर्भावात् - वयन्तु, असुखेन = सुखाभावेन, विदिग्धाः = संगताः - अद्य = इदानीं, भूः = भूमिः–सलिलं मुञ्चन्तीति सलिलमुचः - तेषां धामेव, धाम = तेजसः, यस्य सः - तस्य - धाम्नः = तेजः विभवात् = वैभवात् - मेघ सन्निभ कान्ते श्श्रीरामस्य तेजो रूप भाग्य विभवात् - नि ॥ धाम शक्तौ प्रभावेच तेजोमन्दिर जन्मस्विति विश्वः - मुग्धा = सुन्दरा - अभवदिति शेषः - नि ॥ मुग्ध सुन्दर मूढयो रिति मेदिनी- नराः = मानवाः-

---

श्रीमहाविष्णुम् - भुवि = भूमौ, जनित्वा = आविर्भूय-स्थितम् = तिष्ठन्तम्- मत्वा - मुमुदे = जहर्ष ॥

भाव ॥ दशरथः पुत्र जननानन्तरं गुरु कृपाले लेशेनेद म्भाग्य- मात मित्यन्य विषयासक्ति मपि विहाय दानादिभि रर्थि नस्सन्तर्प्य गुरु मुपसृत्य प्रणम्येद मवोच; त्तदनु वशिष्ठो ऽप्ययं हरे र्दशावतारे ष्वन्यतम श्श्रीराम चन्द्रावतार इत्यानन्द मापेदिवान् ॥

विशे ॥ अनेन श्रीरामचन्द्रस्यावतार रूपत्वम् सूचितम् ॥

अव ।। अथ विश्वामित्र समागमः प्रतिपाद्यतेः—

यो राम नामक कुमारो बभूव भुवि नारायणोंऽशत इति
श्रीराघवं दनुजमारन्दिदृक्षु रघदूरस्सगाधि तनयः ।
क्रूरारिवीर घन भीराज चन्द्र गृह मारादवाप मुदितो
धीरो नृपस्तदनु दूरादुपेत्य मुनि वीरं ननाम विनयी ।।

खण्डा ।। भुवि, यः, रामनामक कुमारः, बभूव, सः, अंशतः, संजातः, नारायणः - इति, दनुज मारम्, तम्, श्रीराघवम्, दिदृक्षुः, अघदूरः, सः, गाधि तनयः, क्रूरारि वीरघन भीराज चन्द्र गृहम्, आरात्, अवाप, तदनु, धीरः, नृपः, मुदितः, विनयीसन्, मुनिवीरं, दूरात्, उपेत्य, ननाम ।।

व्याख्या ।। य इति ।। भुवि = भूमौ, यः, राम नामक कुमारः = अर्भकः, बभूव; सः, अंशतः = अंशात्संजातः, नारायणः - नारं = ज्ञानं, अयनं यस्य स इति विग्रहः = श्रीमहाविष्णुः - इति = एवम्बुद्ध्या, दनुजान्मारयतीति दनुजमारः, तम्, श्रीराघवम् = श्रीरामचन्द्रम् । द्रष्टुमिच्छुः = दिदृक्षुः - अघदूरः = पापविदूरः, सः, गाधि तनयः = विश्वामित्रः, क्रूराश्च ते अरयश्च क्रूरारयः, तेषु ये वीराः, तेषां घनभीः = अधिक भयदः-घना भीः यस्मा दिति बहुव्रीहिः - स चासौ राजचन्द्रश्चेति तथोक्तः - तस्य, दशरथ-

अत्यन्तम्, विदग्धाः = कुशलाः - अतिविदग्धाः, अभवन्; स्निग्धालकाः = मसृण केश भराः, नृपति मुग्धाः = दशरथ स्त्रियः, सुष्ठु पुण्येन, परिदिग्धात्मिकाः = संयुक्तात्मानः-दशरथश्च - शिशूनाम्, विदग्धानि = कुशलानि या न्यटनानि, तैः, दग्धम् अत्यघम् = अतिपापम्, यस्य स तथोक्तः - दग्धा त्यघः, इति = इत्येवम् - अमराः = देवाः - मुग्धाः = मूढाः, बभूवुः = आसन् ।।

भावः ।। अथामराश्श्रीरामचन्द्र रूपेण श्रीहरे र्भुवि जननादु द्विग्नान्तरङ्गाः - नः धाम धिक् - इत्यादिना विचिन्त्यापि भुवः, दशरथ पत्नीनाम्, तस्य च भाग्य विशेष मुद्दिश्य हृष्टान्तरंगा बभूवुः ।।

अव ॥ दशरथ कौशिकयोः प्रश्नप्रतिवचनादिक मुपपाद्यते:-

यो राजमौनि पदनीराजित स्वगुरुणाऽऽराधितोऽपि स मुनिः
कारुण्यतो मयि किलारास्मदोक इति भूरिप्रमोद मनसा ।
हे! राजहंस! हृदि ते राजते किमिति वीरेण सन्निगदितो
भो! राडहन्तव कुमारान्दिदृक्षु रिति वीरर्षिरीश मवदत् ॥

खण्डा ॥ यः, राजमौनि पदनीराजितः, स्वगुरुणा, अपि, आराधितः, सः, मुनिः, मयि, कारुण्यतः - अस्मदोकः, आर किल - इति, भूरिप्रमोद-मनसा, वीरेण, हे ! राजहंस ! ते, हृदि, किं, राजते, इति, सन्निगदितः, वीरर्षिः, भो ! राट् ! अहम्, तव, कुमारान्, दिदृक्षुः, इति, ईशम् ,अवदत् ॥

व्या ॥ य इति ॥ य , राजमौनि पदे-नीराजितः=प्रकाशितः, यद्वा राज-मौनिभिः पदयोः नीराजनी कृतो वा - स्वस्य = आत्मनो दशरथस्य वा, गुरुणा=वसिष्ठेनापि, आराधितः=संपूजितः, ब्रह्मर्षित्वेन संबोध्य सन्मानित इत्यर्थः। सः, मुनिः = विश्वामित्रः, मयि, कारुण्यतः = दयावशात्, अस्मदोकः = मद्गेहम्, आर किल = प्राप्तवान्हि-इति = इत्थम्, भूरि = अधिकः प्रमोदः यस्मि स्तेन, मनसा=सन्तुष्टान्त रंगेण, वीरेण तेन दशर-थेन, हे! राजहंस!=हंसानां=यतीनाम् - राजा=श्रेष्ठः - तस्य संबुद्धौ हे! राजहंस! यतीश्वर! ते=तव, हृदि=मनसि, किं - राजते - किमस्ति-इति,

---

स्येत्यर्थः - गृहम् = गेहम्, आरात् - आराद्योगे द्वितीया - अवाप = अप्रा-पत् - तदनु = ततः, धीरः, नृपः = दशरथः, मुदितः =सन्तुष्टः, विनयी-सन् = विनययुक्तस्सन्, मुनिषु वीरं, कौशिकम्, दूरात्, उपेत्य = समीपं गत्वा, ननाम = प्रणाम मकरोत् ॥

भावः ॥ यो ऽ यन्दशरथ सुतो ज्येष्टः राम नामक स्स नारायण एव भुव्यवततारांशत इति दिव्यदृष्ट्या ऽ व बुद्ध्य कौशिक एकदा त मति मानुष-मात्म वंशोद्धारकं दिदृक्षुः, पंक्ति रथ गेह मवाप । तत स्स दशरथो ऽपि विनयीसन् तं सङ्गत्य प्रह्वी भावापन्नो बभूव ॥

अत्र ॥ श्रीराम प्रेषणेऽति विश्वामित्रेण दशरथ स्सं प्रार्थ्यते :-

नोरामचन्द्रनृपते राप्यमन्यदिह वीराग्रय! सत्यवचन!
प्राब्ध पुण्यफल माराक्त्वयायाऽऽप्तमसुराराति योगवशतः।
स्वारब्ध विघ्नपरिहाराय दैत्यजन मारायराममनघम्
धीरं विभो! प्रहिणु शूरं; भयंत्यज कुमाराच्छुभंभवतुते ॥

खण्डा ॥ हे! वीराग्रय! सत्यवचन! इह-रामचन्द्र नृपतेः - अन्यत् - आप्यम् - नो - असुरातियोगवशतः - त्वया - प्रारब्ध पुण्य फलम्-आरात्-आप्तम् - हे! विभो! स्वारब्ध विघ्नपरिहाराय - दैत्यजन माराय - अनघं - धीरं - शूरं=रामं-प्रहिणु-भयं, त्यज; ते कुमारात्-शुभं, भवतु ॥

व्याख्या ॥ नो - इति ॥ वीराणां अग्रयः=प्रथमः - तस्य संबुद्धौ= हे वीराग्रय! सत्यवचन! इह=अस्मिन् लोके, रामचन्द्रनृपतेः=श्री रामराजात्, अन्यत्=परं, आप्यम्=प्राप्यम् -नो=नहि-असुराणां=राक्षसानां, अरातिः =शत्रुः-तस्य योगवशतः=सम्बन्धकारणात् - त्वया, प्रारब्ध पुण्यस्य,फलम्; आरात् - समीप एव - आप्तम्=प्राप्तम् - हे! विभो दशरथ! स्वेनारब्ध मिष्ट्यादि। तस्ययो विघ्नस्तत्परिहाराय=नाशनाय - विश्वमित्रारब्ध यागा-न्तरायाभावाये त्यर्थः - न केवलं स्वार्थलाभः - किन्तु रामावतार साफल्य

सन्निगदितः=सम्यगुक्तः, वीरर्षिः=विश्वामित्रः, भो! राट्! दशरथ! अहं, तव, कुमारान्=सुतान्, दि दृक्षुः=द्रष्टुमिच्छा वा नस्मि, इति ईशम्=प्रभुं दशरथम्, अवदत्=जगाद।

भावः ॥ योऽय मति कोपनो राज मौनि पद लांछितः प्रथमतस्त्व गुरुण प्यन्तरं ब्रह्मर्षि रित्याराधितस्स गाधि तनयो मद्गृह मवाप; अतोऽय मस्मद-न्वयोप्य न्वर्थतां गत इति प्रकृष्ट तुष्टान्तरंगो दशरथः, भो! योगिन्! किमास्ते ते हृदि; तदावेदयानु पदमेव दित्सु रस्मी त्यवदत् - तत स्स कौशिकः-अयि! राजन्! यदा त्वदावासे पुत्त्रजनन वार्ताऽश्रावि तदैवाहं ककुध्वंसिभ्योऽपगत-भीस्संवृत्तोऽस्मि। अत एवेदानीं तद्दर्शनार्थं मह मिहागतोऽस्मीति जगाद ॥

अव ॥ श्रीराम प्रेषणे सन्देहान्दोलित दशरथाय गुरूक्तिः –

प्रत्यादिदेश नृपमेत्याथ तद्गुरुवरोऽत्यन्तपुण्यनिलय
स्स त्याहते! तव सुगत्याऽऽगतोऽयमधिकात्याहितङ्गमयिता ।
स त्वं नचेत्तनय मत्यादरात्प्रहिणु धृत्या; शुभम्भवतु ते
क्षि त्याङ्ग मिष्यसि यशोऽत्यन्त मद्य निज कृत्ये भवातिनिपुणः ॥

खण्डा ॥ अथ, अत्यन्त पुण्यनिलयः, तद्गुरुवरः, नृपम् प्रति, एत्य, आदिदेश, हे! सत्याहते! अयं तव, सुगत्या, आगतः, सत्यम्, न चेत्, अधिकात्याहितम्, गमयिता–धृत्या - तनयं, अत्यादरात्, प्रहिणु, ते, शुभं, भवतु, क्षित्यां, अत्यन्तं, यशः, गमिष्यसि-अद्य निजकृत्ये–अतिनिपुणः भव ॥

व्याख्या ॥ प्रतीति ॥ अथ = विश्वामित्राभिलाषा वेदनानन्तरम्; अत्यन्तम् पुण्यस्य निलयः=आलयः, तस्य, दशरथस्य, गुरुवरः=श्रेष्ठो गुरुः–वशिष्ठः, नृपम्=राजानं दशरथम्, एत्य=प्राप्य, प्रत्यादिदेश=उपदिदेश - सत्ये आहति र्यस्य सः सत्याहतिः, तस्य संबुद्धौ; हे! सत्याहते! दशरथ!

मप्यस्तीति द्योतयितु मुत्तर पादेन वक्ष्यते-दैत्याश्च ते जनाश्च तथोक्ताः-तेषां माराय=मृतये नि॥ मारोऽनङ्गे मृताविति विश्वः-अनघम्=पापरहितम्, धीरं =धैर्यवन्तम्, शूरं=पराक्रमवन्तञ्च, रामं=ज्येष्ठापत्यभूतमिति भावः-यद्वा योगिहृदयानन्दकरं राममिति वा-प्रहिणु=प्रेषय, भयम्=भीतिम्-त्यज=ज ि- ते=तव तु, कुमारात्=पुत्रात्, शुभं भवतु=मंगळमस्तु - स्नुषाप्राप्तिरूप- गोत्राभिवृद्धिर्वा उत अपवर्ग रूपाति भद्रंवा भवत्विति महर्षेराशीर्वादः ।

भावः ॥ श्रीरामचन्द्रादन्यदिह लोके नास्माकं प्राप्यमस्ति; इदानीम्मयै- कोऽध्वरः प्रारब्धः - तस्य विघ्नकरा दनुजा स्सुबाहु मारीचादयः - तन्निर- सनेऽयं समर्थः – तत एनम्भवत्पुत्रं राम म्मया सह प्रहिणु; भयं जहि-अचि- रेण ते शुभं भविष्यती त्यभिप्रायः ॥

विशे ॥ अत्र - दैत्यजन माराय, कुमारा च्छुभं भवतु ते - इत्यादिभी- राक्षसनिबर्हणं, सीतापरिणयादिक ञ्च काव्यार्थ सूचनारूपं व्यज्यते ॥

अव ॥ श्रीरामचन्द्र प्रेषणं; विश्वामित्रेण श्रीरामलक्ष्मणयोरुपदेशश्च :-

चोद्यं वचस्तदनुमोद्य प्रभुस्स्व सुतमाद्यं सलक्ष्मण मथ
प्रोद्यन्मुदा विनय विद्योतितोऽनयद विद्यां विहाय सुमतिः ।
सद्यस्तयोरमल विद्यो बलातिबल विद्ये समर्प्य सवने
चोद्युज्य पोतयुगळोद्यद्बलात्पललखाद्यप्रणाशमनयत् ॥

खण्डा ॥ अथ, सुमतिः, प्रभुः, तत्, वचः, अनुमोद्य, प्रोद्यन्मुदा, विनय विद्यो तितस्सन्, अविद्यां, विहाय, सलक्ष्मणम्, आद्यम्, स्वसुतम् - अनयत्-चोद्यम्-अमल विद्यः, सद्यः, तयोः, बलातिबल विद्ये, समर्प्य, सवने उद्युज्य, च, पोतयुगळोद्यद्बलात्, पलल खाद्य प्रणाशम्, अनयत् ॥

व्याख्या ॥ चोद्यमिति ॥ अथ = वसिष्ठोपदेशानन्तर मिति भावः - सुमतिः - शोभना मति र्यस्य सः तथोक्तः - प्रभुः = दशरथः, तत् = वशिष्ठोक्तम्, वचः = वाक्यम्, अनुमोद्य = अंगीकृत्य, प्रकर्षेण उद्यती या मुत्, तया = अतिसंतोषेण, विनयेन विद्योतितस्सन् = प्रकाशितस्सन्, अविद्यां = अज्ञानं, = विहायत्यक्त्वा, लक्ष्मणेन सह वर्तत इति सलक्ष्मणः, तम्, आद्यम् =

अयं = कौशिकर्षिः, तव, सुगत्या = सुकर्मणा, आगतः = प्राप्तः-सत्यं, न चेत्- तदभिलाषं न पूरयिष्यसि चेत् - अधिकं अत्याहितम् = महाभीतिं - नि ॥ अत्याहितं महाभीतिः कर्मजीवा नपेक्षिष्वि त्यमरः - गमयिता = प्रापयिता - धृत्या = धैर्येण, तनयं = त्वत्सुतं, अत्यादरात् = अत्यन्तादरपूर्वकं, प्रहिणु = प्रेषय, - ते = तव, शुभं = कल्याणम्, भवतु, क्षित्यां = भुवि, अत्यन्तम् = अत्यधिकं, यशः = प्रतिष्ठाञ्च, गमिष्यसि = लप्स्यसे, अद्य, निज कृत्ये = स्वकार्यनिर्वहणे, अतिनिपुणः = कुशली, भव ॥

भावः ॥ तदनु वशिष्ठः - भो! राजन्! अयमतिकोपनो विश्वामित्रः- एतस्य पुरोऽनृत वाग्माभूः - यद्येतस्य रुट् संजनिष्यति तर्हि तेऽप्रियं भविष्यति - अतो भवदग्रतनूजं रामनत्यादरेण प्रेषय - यशो लभस्व; स्वकार्यकरणे निश्चलमना भव - इति नृपमाज्ञापयामास ।

अव ॥ श्रीराम लक्ष्मण कृत याग संरक्षणादि रुपदिश्यते :—

दम्भाद् सृक्पिशित कुम्भैर्मुनीन्द्र मख शुम्भावसादन परा-
न्ज म्भार्यरीन्सरभस म्भासुरौ सशरडिम्भौ निजघ्नतु रुभौ ।
दाम्भं सुबाहु मथ जम्भारिलोक मपि चाम्भोनिधिन्तदनुजम्
हुम्भोरवेण मुनि सम्भावनान्वित मदम्भार्भकावनयताम् ॥

खण्डा ॥ भासुरौ, सशरडिम्भौ, उभौ, दंभात् - असृक्पिशित कुंभैः मुनीन्द्रमखशुम्भावसादनपरान्, जम्भार्यरीन्, सरभसं यथा तथा, निजघ्नतुः, -अथ - अदम्भार्भकौ, हुंभोरवेण, दांभं, सुबाहुम्, जम्भारिलोकम्, तदनुजम्, अपि-अम्भोनिधिम् - मुनिसंभावनान्वितं यथा तथा - अनयताम् -

व्याख्या ॥ दंभादिति ॥ भासुरौ=बलातिबल विद्याविलसितौ, शरैः सह वर्तेत इति सशरौ, तौ च डिंभौ=द्वाव प्यर्भकौ रामलक्ष्मणौ, उभौ, दंभात् =कैतवात् - असृक्च, पिशितञ्च=असृक्पिशिते; तद्वद्भिः कुम्भैः-मुनीन्द्रस्य =विश्वामित्रस्य यो मखः=यागः-तत्संबन्धिनी या शुम्भा=शोभा-शुभ-शुंभ-

स्वसुतम्=आत्मनः पुत्त्रम्, अनयत्=प्राणयत् - चोद्यं=इत्थं दशरथोऽत्यन्तप्रियौ पुत्त्रौ मुनिना साकं प्राहिणो दित्येत च्चित्र मित्याशयः-नि ॥ त्रिषु चोद्यं चोदनार्हे क्लीबे तु प्रश्न चित्रयो रिति नानार्थ रत्नमाला - अमला विद्या=ज्ञानं यस्य सः विश्वामित्रः - सद्यः=तदनु, तयोः=राम लक्ष्मणयोः, बलातिबल विद्ये = तदभिधानवद्विद्ये, समर्प्य = उपदिश्येति यावत् - सवने = यज्ञे, उद्युज्य = उद्युक्तो भूत्वा, च, पोतयुगळेन = अर्भकद्वयेन- नि ॥ पोतः पाकोऽर्भको डिंभ-इत्यमरः - उद्यत्=उद्भूतं यद्बलं-तस्मात् हेतौ पंचमी- पललं खाद्यं येषान्ते पललखाद्याः=मांसाशिनः, राक्षसा इति यावत् - तेषां - प्रणाशं=नाशनम्, अनयत्=कारयामास ॥

भावः ॥ अथ दशरथोऽपि राजा वशिष्ठ प्रचोदित स्वसुतौ रामलक्ष्मणौ तम्मुनि मनुप्राहिणोत् । सोऽपि विश्वामित्रः परं प्रहृष्य तयो रामलक्ष्मणयो रुपदेश व्याजेनाचार्यत्वं प्राप्यात्मानं कृतार्थयितुं बलातिबल विद्ये चोपदिश्य स वने विघातुक दुष्टराक्षस निबर्हण मकारयत् ।

अव ॥ जनकानु चरा विश्वामित्राय सीताकल्याण मावेदयाञ्चक्रुः –

यागं समाप्य कृतरागे तयो र्विधुतरागे प्यपेतकलुषे
वेगा द्विदेहजन पूगा स्समेत्य नृपयोगीश मूचुरथ ते ।
भो ! गाधि पुत्त्र ! जनकागरमेहि वरयोगं सुतैतु नृपते
र्योगीश्वराधिपतिरागत्यचात्मतनुभागेन योजयतु माम् ॥

खण्डा । यागं, समाप्य, विधुतरागे, अपि - अपेत कलुषे - तयोः - कृतरागे सति - अथ - वेगात् - ते - विदेहजनपूगाः - नृपयोगीशं-समेत्य-आहुः - भो! गाधि पुत्त्र! जनकागारं - एहि - नृपतेः, सुता - वरयोगम् - एतु - योगीश्वराधि पतिः - आगत्य - माम् - आत्मतनुभागेन - योजयतु ॥

व्याख्या ॥ यागमिति ॥ यागम्=सवनम्, समाप्य=समाप्तिं कृत्वा, विधुतः रागः येन सः तथोक्तः अपध्वस्ताखिल प्रापंचिकासक्ति रित्यर्थः,

---

शोभाया मिति धातोः पचाद्यच् - शोभायाः - अवसादने=नाशने, परान्=आसक्तान्; जम्भारेः=शक्रस्य, अरीन्=शत्रून्, राक्षसानिति यावत्-सरभसं यथा तथा; नि ॥ रभसं वेगहर्षयो रिति विश्वः-निजघ्नतुः=नितरां हिंसां चक्रतुः - अथ=ततः, अदंभार्भकौ=दम्भरहितावुभौ शिशू, अविदितकपटाविति यावत् - हुंभोरवेण=(अनुकरणध्वनिः) हुंभो इत्येतद्रवेण - दांभम्=कितवम् - सुबाहुम्-तन्नामानन्दनुजम्, जम्भारिलोकम्=स्वर्लोकम्-श्लो ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ-परिव्राड्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हत इति - स्मरणात् - भगवता श्रीरामेण हतस्य कितवस्यापि नित्यस्वर्गावास फलदत्वाच्च, तदनुज मपि=मारीच मपि - अम्भोनिधिम्=समुद्रम्-मुनि संभावनान्वितं यथा तथा=विश्वामित्र कृतगौरव सहितं यथा भवति तथा अनयताम्=प्रापयाञ्च क्रतुः ।

भावः ॥ बलाऽतिबलविद्या प्रकाशितौ तौरामलक्ष्मणावति कपटान सुरान्विनिर्जित्य सुबाहुम्मारयामासतुः-तदनुज मम्भोनिधिं नयतु मुंनि संभावनाञ्च लेभात इति ॥

अव ॥ सीतारामादीनां कल्याणम् - अयोध्यागमनञ्चोप वर्ण्यते :-

तेनाह्वयेन नृपसूनू प्रहृष्य मुनिरानीय चाप मिथिला
म्भूनायकात्मजनतानीत मीशधनुरानम्य योऽच्छिनदरम् ।
सूनां समर्प्य रघुसूनोस्ततस्स जनके नो मुदाऽनुजसुताः
मानाददापयदथैनानुजेभ्य इति तेना पुरात्म नगरीम् ॥

खण्डा ॥ तेन, आह्वयेन, मुनिः, प्रहृष्य, नृपसूनू, आनीय - च - मिथिलां, आप - यः - भूनायकात्मजनतानीतं - ईशधनुः - आनम्य अरम्- अच्छिनत् - ततः - सः, जनके नः - रघुसूनोः - मुदा सूनां, समर्प्य - अथ -

---

तथा भूतेपि, अपेतम् कलुषम् यस्मात्तस्मिन् विश्वामित्र - तयोः=रामलक्ष्मणयोः-अत्र वैषयिक सप्तमी -कृतो रागो येन तस्मिन्सति; यद्वा आप्तकामस्यापि आत्मकामनाऽविरुद्धा-वीतरागस्य विश्वामित्रस्य परंधाम्निरामे कृतरागत्वं =युक्तमेवेति भावः - अथ=तदनु-वेगात्=द्रुतम् - ते - विदेहजन पूगाः= मिथिलानगराधिपति प्रेषित जनसंघाः-नृपयोगीशम्=राजर्षिम्,कौशिकम्,समेत्य =उपसृत्य, ऊचुः, भोः! गाधि पुत्र! कौशिक! जनकस्य, अगारं=गृहम्एहि =आगच्छ - नृपतेः=मिथिलेशितुः, सुता=पुत्रिका, वरयोगम् = धन- योगम् - एतु=प्राप्नोतु - योगीश्वराधिपतिः=योगीश्वरेशः - परमात्मा, भगवतो योगीश्वराधिपतित्वे गीतावचनम् प्रमाणम्-आगत्य=समेत्य, माम्= लक्ष्मीम्-नि ॥ इन्दिरा लोक माता मेत्यमरः-आत्मनः तनोः भागेन, देहार्धेन- योजयतु=संयोजयतु - विष्णोरेषानपायिनीति स्मरणात् ॥

भावः ॥ यागसमाप्त्यनन्तरन्तयोः कृतरागे विश्वामित्रे विश्रांतिङ्गते विदेह पौरास्समागत्य मुनि मित्थ मूचुः - भो! मुने ! जनकागारे सीता परिणयो भविष्यति-श्रीमहाविष्णुरेवागत्य तां सनाथाङ्करिष्यति; अतस्तच्छीता- राम कल्याणोत्सव साधनाय यूयञ्जनक गृहमेष्यथः ॥

विशे ॥ श्लोऽकेस्मिन्पूर्वपादे विरोधाभासः - विषयेच्छाविरहितस्य मुनेः रामलक्ष्मणयोः रागोऽस्तीति विरोधः-परमात्मनि रागोऽविरुद्ध इति परिहारः- श्लो ॥ आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ॥

मानात्-अनुजसुताः-ऐनानुजेभ्यः-अदापयत्-इति-तेन-आत्मनगरीम्-आपुः ॥

व्याख्या ॥ तेनेति ॥ तेन = पूर्वोक्त विदेह जनानीतेन, आह्वयेन = उदन्तेन ॥नि॥ उदन्त स्स्यादथाह्वय - इत्यमरः - मुनिः = कौशिकः, प्रहृष्य, नृपसूनू = दशरथराज पुत्रौ, रामलक्ष्मणौ - आनीय; च, मिथिलां, नगरीम्, आप = प्राप - यः श्रीरामः, भूनायकस्य = जनकमहाराजस्य, आत्मनः, जनता = भटपंक्तिः, तया, आनीतम् = सभामुखं प्रापितम्, ईशधनुः = शिवधनुः, आनम्य = आकृष्य नमनं कृत्वा, अरम् = लघु, अच्छिनत् वभञ्जेत्यर्थः - ततः = तदनुपदमेव, सः, जनकेनः = जनकराजः, रघुसूनोः = तस्य श्रीरामचन्द्रस्य, मुदा = सन्तोषेण, श्रीरामचन्द्रः जामाता बभूवेति परमानन्देने त्यर्थः - सूनां = पुत्रीम् - सीतां, नि॥ सूना पुत्र्यां वधस्थानगल शुंडिकयो रिति विश्वः-समर्प्य = प्रदाय-अथ= तदनु, मानात् = गौरवात्, श्रीरामांशा अभवन्नित्यभिमानाद्वा, अनुज सुताः = ऊर्मिळा मांडवी श्रुतकीर्तीः, इनवंशे भवः=ऐनः= श्रीरामचन्द्रः - तस्य अनुजेभ्यः = भ्रातृभ्यः, अदापयत् = दापयामास - इति = इत्थम्, कृतोद्वाहाः, तेन = कळत्रादि बन्धुभिस्साकं, आत्मनगरीम् = अयोध्यापुरम् = आपुः - प्रापुः - रामादयः इति भावः ॥

भावः ॥ जनक कृताह्वान श्रवणानन्तरं, रामलक्ष्मणावादाय कौशिकर्मिथिलामवाप; तत स्तत्र सभा भवनं भटैः प्रापितमैश धनुरानम्यारमच्छिनत् श्रीरामः, तस्मै स्वपुत्रीं सीतां जनको दत्वा स्वानुज पुत्रीः रामचन्द्रानुजेभ्यः प्रदापयामास - तदनु सर्वे बन्धुवर्गेणायोध्यां प्रविविशुः ॥

विशे ॥ अत्र गायत्री मन्त्राक्षर संख्यायामन्ते स्थितस्य हल्मात्र-तकारस्यानन्तर्भावे ऽपि कथा पूरणायायं श्लोक उपन्यस्तः ॥

गद्यम् ॥ इति श्रीमद्धयानन पादारविन्द वरिवस्याप्रसादितो
भय कविताकता; श्रीमल्लङ्कोपनामक श्रीशिवराम
शास्त्रि तनू जन्मना श्री सीतारामशास्त्रिणा
विरचिते; तत्त्वबोधिन्याख्य व्याख्यो
पेते श्रीसीतारामायणे
बालकाण्डः
समाप्तः

श्रीसीतारामायणे

अयोध्या काण्ड:

अव ॥ अयोध्यास्थित श्रीरामादीनां पितृवाक्यपरिपालनादिकमोङ्कारेणारभ्यते

ओमीश इत्यखिल भूमे स्सहेतु रिति रामस्समे सुत इति
क्षेमङ्करस्सपदि चामन्द मुत्सकल भूमीश्वरो दशरथः
रामोऽपि तात वचना मोघकृद्बुध जनामोददोयमिति त
न्ते मेनिरे परमसामान्यपूरुष मिलामान्य राजमनघम् ॥

खण्डान्वयः ॥ ओम् ,ईशः, इति, सः, अखिल भूमेः, हेतुः, इति सः, मे, सुतः, रामः, इति च, क्षेमङ्करः, सकल भूमीश्वरः, दशरथः, सपदि, च, अमन्दमुत्-रामः, अपि, तातवचनामोघ कृत् , अयम्, बुधजनामोददः, इति, ते, परमसामान्यपूरुषम् , इलामान्यराजम् , अनघम्, तम् , मेनिरे :–

व्याख्या ॥ ओमिति ॥ ओम्=ओङ्कारः, ईशः=परंब्रह्म, ओमिति ब्रह्म - इति श्रुतेः, इति=इत्थ मिति, सः, ईशः, अखिल भूमेः = सर्वस्याः भुवः, हेतुः=कारण भूतः, इति=एवमिति, सः, कारणभूत ईश एव, मे= मम, सुतः, रामः=श्रीरामचन्द्रः, पुत्र इति च, क्षेमङ्करोतीति क्षेमङ्करः, क्षेम-प्रिय मद्रेण्च - इति खचि मुमागमश्च, सकल भूमेः, ईश्वरः=प्रभुः, दशरथः =राजा, सपदि च=तत्काले, चकारः पादपूरणः - अमन्दा मुत् यस्य सः तथोक्तः - अभूदिति शेषः - रामोऽपि, तातस्य=पितुर्दशरथस्य, वचनम् =वाक्यम् मोघम् करोतीति मोघकृत्, स नभवतीत्यमोघकृत् तात सम्बन्धिवच-नस्यामोघं कृदिति विग्रहः-तथोक्तस्सन्, बुधजनेभ्यः=सुधीभ्यः, आमोदम्= सन्तोषम्, ददातीति तथोक्तः, बुधजन शब्दस्य चतुर्थी । नि ॥ मुत्प्रीतिः प्रम-दो हर्षो प्रमोदामोद सम्मदा-इत्यमरः-इति=एवम्, ते=पौराः, सामान्यश्चा सौ पूरुषश्च-मायामानुष विग्रहत्वात्-परमश्चासौ सामान्यपूरुषश्च परमः = श्रेष्ठः सामान्यपूरुषाणा मिति वा –अथवा – परमश्चासौ सामान्यश्च परमसामान्यः-परमसामान्यश्चासौ पूरुषश्च – इति विग्रहः, परमपूरुषत्व सामान्यपूरुषत्व लक्षण-द्वयवानित्यर्थः-मान्यश्चासौ राजाच मान्यराजः-राजाहस्सखिभ्यष्टच्, इलाया-म्मान्यराजः - यद्वा – इलया = भुवा, मान्यश्चासौ राजा च - अस्य रामस्य स्वजामातृत्वात् – राक्षसहननाद्य पूर्वकार्यकरणद्वारा स्वभार हरत्वा च्चेत्या-

अव ॥ श्रीरामचन्द्रावतारमविदितन्तद्भ्रातृभि रित्युपवर्ण्यते :-

तद्राम वाक्य मतिभद्रन्दधुश्शिरसि मुद्रायितास्तदनुजाः
भद्रायितन्दनुज विद्राविणं हरि मसद्रागरञ्जितहृदः ।
क्षुद्रासुरास्वनिलकद्रूसुतायित इति द्रागपीश मथ सद्
सद्रूप इत्यमल चिद्रूप इत्यपिच भद्रं विदुर्न नृहरिम् ॥

खण्डा ॥ अथ, तद्रामवाक्यम्, अतिभद्रम्, तदनुजाः, शिरसि, मुद्रायिताः, दधुः, असद्रागरञ्जितहृदः, दनुज विद्राविणम्, भद्रायितम्, हरिम्, क्षुद्रासुरास्वनिलकद्रूसुतायितः, इति, विदुः - द्रागपि, तं, नृहरिम्, ईशम्, सद्रूपः, इति, अमलचिद्रूपः, इति च भद्रम् तथा यथा, न विदुः ॥

व्याख्या ॥ तदिति ॥ अथ=अयोध्यानगर प्रवेशानन्तरम्, तस्य, अनुजाः=श्रीरामसहोदराः, तस्य=रामचन्द्रस्य, वाक्यम्=वचनम्, अत्यन्तम् भद्रम्=अतिभद्रम्, अतिमात्रश्रेयोदायकम्, शिरसि=मूर्ध्नि, मुद्रेवा

शयः - अतएवानघम् = अपापम् - तम् = श्रीरामम्, मेनिरे = बुबुधिरे - इत्यभिप्रायः ॥

भावः ॥ ओङ्काररूपः परमात्मा मम पुत्रत्वेन रामनाम्नाऽवततार - इति स राजा दशरथस्तुष्टिमाप । श्रीरामचन्द्रोऽपि पितृवाक्य परिपालनपरो भवति - इत्येवम्पिता पुत्रन्यायो दशरथसुतेषु सन्दृश्यत इत्ययोध्या पौरास्समधिकम्मुमुदिरे ॥

विशे ॥ अत्र - 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' - इति श्रुतेः - 'वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना' - इति स्मृतेश्च वेदस्वरूपस्य रामायणस्यादौ - 'वेदानाम्प्रणवः प्राण' - इति श्लोकोक्ति मनुसृत्य काण्डादावोंकारोपन्यासः । अपि च-'ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह'-इत्युपनिषदश्च ओङ्कारादिना ग्रन्थारम्भः - किञ्च प्रणवस्वरूप श्श्रीराम इति - स एवास्य लोकस्य जननरक्षणोपसंहारकर्ता चेति तद्वर्णनापरत्वेनोद्घाटित मिति सर्वं सुस्थं भवति-काण्डेऽस्मिन्नपि गायत्र्या आवृत्ति र्भविष्यतीत्यलम् ॥

अव ॥ भरत शत्रुघ्नयोर्मातुल देशगमन मुपवर्ण्यते :-

सोऽलङ्कृतो विनय शीलैश्चतुर्भि रथ बालैर्युतो दशरथः
कालक्रमेण शुभशीलौ कनिष्ठजनि बालौ स्वमातुलपुरम् ।
लीलालकौ गुणविशालौ सुतावधिक लोलावनीनय दिन
श्श्रीलक्ष्मणाग्रजनि बालस्य रामनृप मौळे रुदर्कह महो ॥

खण्डा ॥ अथ, विनयशीलैः, चतुर्भिः, बालैः, युतः, दशरथः, इनः, सः, अलङ्कृतस्सन्, कालक्रमेण, शुभशीलौ, कनिष्ठजनिबालौ, लीलालकौ,

---

चरिताः, तथोक्ताः - इत्याचारार्थे क्यङ्; यद्वा -मुदेवराः = आनन्द संपत् - तया, इतः, इति वा - दधुः = धारयामासुः - तथापि, असत् = जन्मजरामरणादि रूपम् - तस्मिन्, रागेण = प्रेम्णा, रञ्जितम् हृत् येषान्ते तथोक्ताः - असत् = प्रपञ्चः, तत्सहजो यो रागः = प्रापंचिकरागः - अज्ञानावृतज्ञानवन्तो मोमुह्यमानास्सन्तः, दनुजान् = मधुकैटभादीन्, विद्रावयतीतितम्, मधुकैटभहन्तारं - भद्रमिवाचरितम् = भद्रायितम्, हरिं = श्रीरामं, क्षुद्राश्च ते असुराश्च तेषा मसवः = प्राणाः-त एव अनिलः तस्य कद्रूसुत इव आचरतीति तथोक्तः - इति = एतन्मात्रमेव - विदुः = जज्ञिरे-ईशम् = सर्वभूतेशमपि. तम्, नृहरिम् = पुरुषसिंहम्, यद्वा नृसिंहस्य रूपम् - भ्रातरं; रामम्, सत् रूपं यस्य सः-इति, अमलम् चिद्रूपम् यस्य सः इति च भद्रम् यथा तथा, सच्चिदानन्द घनमिति यावत् - द्रागपि = मनागपि - न विदुः = न बुबुधिरे - विदोर्ज्ञा नार्थाल्लिट्.

भावः ॥ लक्ष्मणादि सोदराः श्रीरामवाक्यम् शिरसा धारयन्तिस्म-तथापि श्री महाविष्णुरेवैवम् रामावतारेणोत्पन्न इत्यजानन्तस्ते प्राकृतप्रेमयुता दनुजगर्वहरण पटिष्ठम्, गरिष्ठ मित्येतावन्त मेव जज्ञिरे, न तु सच्चिदानन्द रूपमिति विदा म्बभूवुः ॥

विशे ॥ अत्र सच्चिदानन्दरूपः परमात्माऽ यन्दाशरथिरिति ध्वन्यते - सा च ध्वनिः-सोदराज्ञान रूप स्वभावोक्त्यलङ्कृतिनोपवर्णितेत्यत्रापि स्वभावोक्त्यलङ्कारेण वस्तुध्वनि रवगम्यते-श्लो ॥ स्वभावोक्ति रसौ चारु यथा वद्वस्तु वर्णनमिति लक्षणात् ॥

गुणविशालौ, अधिकलोलौ, सुतौ, श्रीलक्ष्मणाग्रजनिबालस्य, रामनृपमौळेः, उदर्कहम्, स्वमातुलपुरम्, अनीनयत् - अहो!

व्या ॥ स इति ॥ अथ=एवङ्गते काले, विनय एव शीलम् येषान्तै श्चतुर्भिः, बालैः = अर्भकैः, युतः = संयुतः, दशरथः, इनः = प्रभुः, नि ॥ इनस्सूर्ये प्रभावित्यमरः-सः राजा, अलंकृतः = पुत्रोत्साहेन विभ्राजितस्सन्, कालस्य क्रमेण, शुभशीलौ = भद्रस्वभावौ, कनिष्ठे जनी ययोस्तौ बालौ = अर्भकौ, भरतशत्रुघ्नावित्यर्थः, लीलाः अलकाः ययोस्ताविति, गुणैः = पूर्वोक्तैर्विनयादिभिः, विशालौ=अधिकौ, सुतौ=पुत्रौ, रामलक्ष्मणेतरा वित्यर्थः-अधिकम्-लोलौ=अतिचञ्चलौ, अथवा-अधिका लोला=शोभा, सम्पद्वा ययोस्ता विति वा-नि ॥ लोलश्चले स तृष्णे च लोलातुरसनाश्रियो रिति हैमः, अधिक प्रेमास्पदाविति यावत् - श्री=शोभायुक्तः, लक्ष्मणादग्रे जनि र्यस्य सः तथोक्तः, श्रीश्चासौ लक्ष्मणाग्रजनि बालश्चेत्यर्थः - अग्रजस्येति भावः - रामाश्चासौ नृपमौळिश्चेति तथोक्तः, तस्य श्रीरामचन्द्रस्य; उदर्कम्=भावि फलम्, पट्टाभिषेकरूपम्, हन्तीति=उदर्कहम्, उत्तरफल विनाशकम् - नि ॥ उदर्कःफ लमुत्तरमिति विश्वः-तद्यथा भवति तथा उत्तरफल विनाशकं यथा तथेत्यर्थः, स्वमातुलपुरम् =भरत शत्रुघ्नात्म मातुल पत्तनम्, केकयदेशम्, अनीनयत्=प्राहिणोत् - नीञः द्विकर्मकत्वं-अहो! इति सांभाविकविस्मयार्थः ॥

भावः ॥ दशरथराज श्चतुर्भिः पुत्रैः कालमानन्देन गमयन्नास्ते, किञ्च कदा भरत शत्रुघ्नौ स्वमातुलपुरं जिगमिषू पितरमाज्ञां ययाचाते-सोऽपि प्रभुस्तावनु मेने ॥

विशे ॥ अत्र भरत शत्रुघ्नगमनं नैजमपि भाव्यनर्थस्य श्रीरामचन्द्राभिषेकान्तराय रूपस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षाद्योतक मदविन्यासकारणाद हेतोर्हेतुत्वेनोपतर्कितोत्प्रेक्षालङ्कारः - स च व्यङ्ग्यमर्यादया भाति ॥

अव ॥ अथ श्रीरामचन्द्र पट्टाभिषेकालोचन उपवर्ण्यते :-

वीरं सुताग्र जम भीरुं प्रताप बल धीरं समीक्ष्य नृपति
श्शूरं प्रजावनसुभारोचितं वृजिन दूरं वशिष्ठ गुरवे ।
चारैर्न्य वेदयदथारात्प्रजा च मुनिवीरं समेत्य महिप
श्श्रीराम राज्यगत धीरात्मनो दुरित दूरत्व माविकरोत् ॥

खण्डा ॥ वीरम्, अभीरुम्, प्रतापबलधीरम्, सुताग्रजम्, नृपतिः, समीक्ष्य, वशिष्ठ गुरवे, वृजिन दूरम्, शूरम्, प्रजावन सुभारोचितम्, यथा तथा, चारैः, न्यवेदयत् - अथ - प्रजा, महिपश्च, मुनिवीरम्, आरात्, समेत्य, श्रीराम राज्य गतधीः - आत्मनः - दुरितदूरत्वम्, आविरकरोत् ॥

व्याख्या ॥ वीरमिति ॥ वीरम्=पराक्रमवन्तम्, अत एव, अभीरुम् =भयरहितम्, प्रतापेन बलेन च, धीरः - तम्, सुतेषु, अग्रजम्=ज्येष्ठम्, रामम्, नृपतिः=दशरथः, सम्यक्, ईक्षित्वा=दृष्ट्वा, विचिन्त्येत्यर्थः - वशिष्ठ इति गुरुः - तस्मै, शूरम्=प्रतापवन्तम्, वृजिनात्=पापात्, दूरम्, पाप-रहित मित्यर्थः-नि ॥ कलुषं वृजिनैनोघ मंहो दुरित दुष्कृतम् - इत्यमरः - अत एव प्रजानाम्, अवने=रक्षणे यो भारस्तस्मै उचितं चारैः = वेगवद्भिर्गूढ-चारैः - न्यवेदयत्=वेदयाञ्चकार, अथ=ततः -प्रजा, महिपश्च=दशरथश्च, मुनिवीरं=मुनिश्रेष्ठम्, वशिष्ठम्, आरात्, समेत्य = सन्निधिमागत्य - श्रीरामराज्यङ्गता=आश्रिता - धीः यस्यास्तादृशी सती, आत्मनः=स्वस्य, दुरित दूरत्वम्=पापरहितत्वञ्च, आविरकरोत्=प्रकटी चकार - वयं दुरित-दूराः - अतएव परमपुरुषस्य श्रीरामस्य शासनम् लप्स्यामहे - इत्यूचुः ॥

भावः ॥ अथ दशरथस्स्वसुतं ज्येष्ठम् रामम् प्रजावनदक्षम् समीक्ष्यै कदा गुरुम् वशिष्टम् प्रजाभिः पुरस्कृतो गत्वा चारैरावेद्य तदाज्ञया कृत दर्शन (सराजा प्रजा च स्वेषां रामराज्य फलं प्रति विवरणञ्चक्रुः ॥

विशे ॥ अत्र - स्वतो निरघाः पुनर्दुरित दूरत्वङ्कथङ्किमर्थं माचकांक्षिरे- इति विरुद्धार्थकत्वेपि दुरिताघयो र्भेदकथनायैवमुक्तम् - नि ॥ अघं दुःखे

अव ॥ श्रीराम पट्टाभिषेकार्थम् प्रजादीनाम् चर्या :-

तुष्टैस्तदीशितुरभीष्टञ्च कर्तु मधिकेष्टैर्जनैश्च परित
स्सृष्टा विचित्र परिपुष्टा पुरी समधिकाष्टा पदात्मक मही ।
कष्टन्ततो दशरथेष्टम् स्वकीय हृद निष्टम् निशम्य कठिना
दुष्टा च *मन्थर निकृष्टाऽवदद्बहुकुचेष्टा च केकयसुताम् ॥

खण्डा ॥ ईशितुः, तत्, अभीष्टम् , कर्तुम् - अधिकेष्टैः, तुष्टैश्च, जनैः-पुरी, परितः, समधिकाष्टा पदात्मक मही, विचित्र परिपुष्टा, सृष्टा - ततः, दशरथेष्टम् , स्वकीय हृदनिष्टम्, दुष्टा, कठिना, च, बहुकुचेष्टा, मन्थरनिकृष्टा, केकयसुताम् - अवदत् - कष्टम् ॥

व्या ॥ ईशितुः=विभोर्दशरथस्य, तत्=श्रीरामपट्टाभिषेकरूपम्, अभीष्टम्=अभिलाषितम् , कर्तुम् , अधिकम्, इष्टैः=प्रियैः - तुष्टैश्च=श्रीरामराज्यनिवासोत्सुकैश्च, जनैः=लोकैः - पुरी, परितः=सर्वत्र-समधिकं, अष्टापदं, आत्मा=शरीरं यस्या स्सा अष्टा पदात्मका, मही=भूमिः यस्यां सा हिरण्मय स्थलीति यावत् - विचित्रैः=रङ्गवल्ल्यादिभिः परिपुष्टा=पुष्टि ङ्गता सती, सृष्टा=विरचिता - ततः=तदनन्तरम् -दशरथस्य, इष्टम्, स्वकीयञ्च तत् हृच्च - तस्य अनिष्टम्=अप्रियम्', दुष्टा=दुश्शीला, अत एव कठिना च-मन्थरा च सा निकृष्टा चेति तथोक्ता -बह्व्यः=अधिकाः, कुचेष्टाः यस्या स्सा तथोक्ता सती, कृत्रिम दुःखादि विकार चेष्टाभि रित्यर्थः-केकयसुताम् =कैकेयीम् - अवदत्=तस्यै निवेदयामास - कष्टं हि, व्यसनार्थे प्रयोगः-अथवा बहु, अवददिति वा न्वयः ॥

व्यसनेन सोरित्यमरकोशपर्यालोचनया दुःखरहिताः प्रजाः दुरितदूरत्वम् ; पूर्वार्जित दुष्कर्म फल निवृत्त्यर्थम् - च कांक्षिरे - इत्यर्थः - दुरिताघयोर्भेदस्त्वित्थम्-अघं नाम दुःखम्-अथवा इदानीन्तन जन्मनि क्रियमाणेच्छाऽनिच्छा रूपम् - दुरितन्तु - पूर्वस्मि न्जन्मन्यनु सञ्चितम् -अत एव सर्वं कर्मसु ममोपात्त दुरितक्षयद्वारेति शिष्टाचार प्रयोगः पूर्वार्जित पापे विनिश्चितः ॥

अव ॥ अथ कैकेयी प्रार्थना ह्युपपाद्यते :—

राजानमाह बहुळै जत्कुधाऽत्म सुतभूजानिताम् नृपसती
व्याजेन तेऽग्रजनि माजिप्रवीर! वनराजिम् नयाद्य; नृप! भो!
भ्राज द्यशस्क! मम नैजप्रदत्त मसुराजौ वरङ्गमय माम्
त्वा जात्वसत्ययुत धीजल्प दोषमिह राजेन्द्र! नो नयतु भो ॥

खण्डा ॥ नृपसती, बहुळै जत्कुधा, राजानं, आत्मसुतभूजानिताम्, आह- आजिप्रवीर! भो! नृप! अद्य, ते, अग्रजनिम्, व्याजेन, वनराजिम्, नय- भ्राजद्यशस्क! असुराजौ, मम, नैजप्रदत्तम्, वरं, माम्, गमय, भो! राजेन्द्र! इह, असत्ययुत धीजल्पदोषम्, त्वा, जातु, नो नयतु ॥

व्याख्या ॥ राजानमिति ॥ नृपस्य सती=दशरथ भार्या कैकेयी, बहुळम्=अधिकम्, एजत्=वर्धिष्णुः, क्रुध्=रुट्, तया, वर्धिष्यमाणाति कोपेनेत्यर्थः- राजानम्=दशरथम्, आत्मसुत भूजानिताम्=आत्मनः सुतस्य, भूजानिताम्=भूधवत्वम्, आह=अब्रवीत्, हे! आजिप्रवीर!=युद्धशूर! भो! नृप! राजन्! अद्य=इदानीम्, ते=तव, अग्रजनिम्=ज्येष्ठम्, पुत्रं राममिति शेषः-व्याजेन=कैतवेन, वनराजिम्=गहनपंक्तिम्, नि ॥ राजीरेखा-

भावः ॥ दशरथेन सम्मन्त्रितम् श्रीरामाभिषेक वृत्तान्तम् श्रुत्वा प्रजाः पुरीम्परितोऽलब्धकुः - निकृष्टा मन्थरा च त मुदन्त मधिकाधिकम् कैकेय्यै न्यवेदयत ॥

विशे ॥ अत्रापि यथा वद्वस्तु वर्णनया स्वभावोक्तिः—तल्लक्षणन्तूक्त मेव ॥

*मन्थर इति निकृष्टा; मन्थरानिकृष्टा इति रूपम् भवितव्यम् - तदिह न-गणभङ्गात् - अतः मन्थरा च सा निकृष्टा चेति सामानाधिकरण-विशेषणे न 'मन्थरनिकृष्टा' इति रूपस्य जाति संज्ञावाचकत्वेनोपपन्नत्वात् - पुंवत्कर्मधारयो जातीय देशीयेष्विति पुं वद्भावा पन्नत्वम्-ततो मन्थर निकृष्टा - इत्य दुष्टत्वं रूपस्योपपन्नम् - यद्वा - दुष्टाऽव दद्गुण निकृष्टा च का चन कुचेष्टा च केकय सुता मिति वा पाठः ॥

अव ॥ कैकेयी वाक्य श्रवणानन्तरं दशरथ स्थिति रुपवर्ण्यते :-

वन्यस्थितिन्तनुज मान्यस्य रामगुणिनोऽन्यस्य राज्यमिति य
च्चान्याय्यमाहघनजन्याभिलाष मति शून्येन दत्तमिति तत् ।
अन्यो भवामि गुण मान्येभ्य इत्यधिकदैन्योऽपतद्दशरथो
प्यन्ये स्वकार्य कृतिदैन्यं समापुरति शून्यात्मकास्सहचराः ॥

खण्डा ॥ तनुजमान्यस्य, रामगुणिनः, वन्य स्थितिम्, अन्यस्य, राज्यम्, इति, यच्च, अन्याय्यम् , आह, तत् , घनजन्याभिलाषमति शून्येन, दत्तम्, इति, गुणमान्येभ्यः, अन्यः, भवामि, इति, दशरथः, अधिकदैन्यः, अपतत्, अन्ये, सहचराः, अपि, अतिशून्यात्मकास्सन्तः, स्वकार्यकृतिदैन्यम्, समापुः ॥

व्याख्या ॥ वन्य इति ॥ तनुजेषु=सुतेषु, मान्यस्य=पूज्यस्य, राम इति गुणी, तस्य, वने भवा वन्या - पाशादिभ्यो यः-इति यप्रत्ययः - वन्या-

---

याम्, पंक्तौ च ॥ इति हैमः - नय=प्रापय - हे ! भ्राजत् = विराजमानम् यशः यस्य तस्य सम्बुद्धौ तथोक्तः - असुरेण=शंबरासुरेण सह, कृता जौ, मम=मह्यम् , नैजप्रदत्तम्=स्वभावेनार्पितम् , वरम् = अभीष्टम् , माम् , गमय=प्रापय, देहीति भावः - नि ॥ वरे जामातरि वृत्तौ देवतादेरभीप्सिते - इत्यमरः - अत्र 'मम नैजप्रदत्त' मिति दानसम्बन्धे चतुर्थी प्रयोक्तव्या तथापि षष्ठ्याः प्रयोगः नैच्य द्योतनाय-भो! राजेन्द्र!=नृपेन्द्र! इह=वरप्रदानविषये, जातु=कदाचिदपि, असत्येन युता च साधीश्चेति तथोक्तया, जल्पदोषम् = वाग्व्ययदोषम् , त्वा=त्वाम् , नोनयतु=न प्रापयतु - इति द्विकर्मकत्वान्नीञः प्रयोगः; वरप्रदानकर्तृकः ॥

भावः ॥ अथ कैकेयी कोपाविष्टा सती राजानमेवमाहः-भो! राजन्! मम सुताय राज्यदानम् तव सुतस्य रामस्य वनवासम्, एतद्वितयम् वरन्देहि; पुरा शंबासुरवधे तावकस्वभावार्पित मिदम् वरद्वयम् , यदिदानीम् तल्लङ्घ्यते तदनृतदोषाय कल्पयेत् - तस्मादनृत दोष वाञ्माभू - रिति दशरथ न्दुःखाब्धौ पातयामासः -

अव ॥ दशरथम्मूर्छित मुपचारै रुपचर्यमाणम् वर्णयति :-

रे! रे! भटाः! किमिह तारास्समर्प्य नृपवीरञ्च पश्यथ मुधा स्वैरं वितेनु रुपचारांश्चरास्त्विति कुमारोऽगमत्प्रथमजः श्रीरामचन्द्रमरि मारं समीक्ष्य नृपधीरो बभूव विमल श्शूरस्त्ववोचदथ श्रीराघवो नृपमुदारं वचस्सविनयी ॥

खण्डा ॥ रे! रे! भटाः, इह, ताराः, समर्प्य, नृपवीरम्, मुधा, किं पश्यथ? इति, स्वैरम् - चराः-उपचारांस्तु, वितेनुः - ततः, प्रथमजः, कुमारः - अगमत्, नृपधीरः, अरिमारम्, श्रीरामचन्द्रम्, समीक्ष्य, विमलः, बभूव - अथ, शूरः, सः, श्रीराघवः, विनयी, नृपम्, उदारम्, वचः - अवोचत्: -

व्या ॥ रे रे इति ॥ रे! रे! इत्यनुकरण संबोधनार्थः - हे! भटाः! इह = एतस्मिन्विषये, यद्वा समये - ताराः =कनीनिकाः, समर्प्य=दत्वा, नृपवीरम्

च सा च स्थितिः - ताम्, अन्यस्य=रामेतरस्य भरतस्य, राज्यम् = साम्राज्यम् - इति, एवम्, यत्, अन्याय्यम्=अधर्म्यम्, आह=कैकेय्यवादीत्, तत्, घनः यः जन्याभिलाषः तद्वता, नि ॥ जन्यम् हट्टे परी बादे संग्रामे च नपुंसकम् - इति विश्वः - मत्वा, शून्यः, तेन च मया तत् = अन्याय्यवाक्यम् - दत्तम् - इति=इत्थम् -गुणैः मान्यः-तेभ्यः, अन्यः=इतरः, भवामि =अस्मि, इति च, दशरथः=अयोध्यापतिः - अधिकम् दैन्यम् यस्य तादृशस्सन् - अपतत्=अमूमुह दित्यर्थः-अन्ये=परे, सहचराः=स्वानुयायिभृत्याः, अपि, शून्यात्मकाः=निर्गतमतयस्सन्तः, स्वकार्याणां, कृतौ दैन्यम् = करणासामर्थ्यम्, समापुः=प्रापुः ॥

भावः ॥ अथ दशरथः, कैकेयी वृतवरश्रवणानन्तरम्-श्रीरामवनवासम्, भरतसाम्राज्यम् - किमिदमहो विपरीतम्; कष्टञ्चा पतितम् - विचारशून्येन मनसा दत्तमिदं वरद्वयम् - यद्यह मिदानीं वरं न दास्यामि सज्जनेभ्य इतरो भवामि। इत्येवं चिन्ताविष्टो भुवि पपात - अथ तदनुगा भृत्या अपि इति कर्तव्यता मूढा स्सन्त स्व स्व कार्यकरण विमूढाः अभवन् ॥

अव ॥ अथ श्रीरामचन्द्र वचनं विशिनष्टि :—

न्यङ्कूपमाक्ष्युदित सङ्कल्पमाचर, कळङ्कन्तु मानय कुलम्
शङ्काञ्जहीहि, तव कैङ्कर्यमेमि; रिपुसङ्कर्ष कोऽस्मिविपिने ।
किङ्कार्यमेत दभ यङ्कुर्वतो मम सुखङ्कार्यमेव तदिद
न्ताङ्केकयाधिपसुताङ्केवलम्मुनि मुदङ्कुर्वतीं विगणय ॥

खण्डा ॥ न्यङ्कूपमाक्ष्युदित संकल्पम्, आचर, कुलम् - कळङ्कन्तु, मानय, शंकाम्, जहीहि, तव, कैङ्कर्यम्, एमि, विपिने, रिपुसंकर्षकः, अस्मि, अभयंकुर्वतः, मम, एतत्, कार्यम्, किम्, तत्, इदम्, सुखम्, कार्यम्, एव - ताम्, केकयाधिपसुताम्, केवलम्, मुनि मुदंकुर्वतीम्, विगणय ॥

व्याख्या ॥ न्यङ्कूपमेति ॥ भो! जनक! इत्यध्याहारः-न्यंक्वा=कृष्ण-साराङ्गनया उपमा ययो स्ता वक्षिणी यस्या स्तस्यै-नि ॥ कृष्णसाररुरुन्यंकु-रित्यमरः । अत्र न्यंको स्त्रीत्व विवक्षा - हरिणेषु -अङ्गनानामक्षीणि सु विशा-

---

=दशरथम्, मुधा, किं पश्यथ? किमर्थम् दर्शनं क्रियध्वे? इति = एवं वदन्तः- स्वैरम् = यथेष्टम्, चराः = अनुचराः, सेवका इत्यर्थः - उपचारान् = शैत्योपचारान्, वितेनुः = प्रचक्रिरे-ततः = शीतलोपचारानन्तरम् - प्रथ-मजः = अग्रज श्श्रीरामनामा, कुमारः = सुतः, अगमत् = प्रापत् - तम्देशम्प्रति जगामेत्यर्थः - नृपधीरः = धैर्यवान्राजा, अरीणाम्, मारः, तम् श्रीरामचन्द्रम्, समीक्ष्य = दृष्ट्वा, विमलः = प्रसन्नः, बभूव = आसीत् - शूरः = पराक्रमवान्, सः - श्रीराघवः = श्रीश्चासौ रघोरपत्यं पुमांश्चेति तथोक्तः - विनय मस्यास्तीति विनयी - तथोक्तस्सन्, नृपम् = दशरथराज-म्प्रति - उदारम् = औदार्ययुक्तम्, वचः = वाक्यम्-अवोचत् = उवाच - वक्ष्यमाणरीत्येति शेषः - पृच्छार्थ कत्वाद्द्वि कर्मकत्वम् ॥

भावः ॥ अथ दशरथानुचरा मोहङ्गतम् नृपमुपचारैरु पचरन्त आसतेस्म- अत्रान्तरे श्रीरामोऽपि तदुदन्तम् श्रुत्वा सत्वरं तत्प्रदेशमाजगाम - तन्दृष्ट्वा पिताप्यपगत सम्मोहो धैर्यवानासीत् - श्रीरामोऽपि वक्ष्यमाण प्रकारेण पितर-माबभाण ॥

लानीत्यभिप्रायेण - उपमेय भूत कैकेय्या उपमानतया च वक्तुं स्त्रीत्वमेवाश्र-यणीय नित्यल मति विस्तरेण - (विलोकयन्त्योव पुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तार फलं हरिण्य) इति रघुवंशे द्रष्टव्यं-उदितम्=मन्थरोक्तं, स्वसङ्कल्प श्च - आचर =वरदान माचर, कुलम्=हरिश्चन्द्रादि सत्यवचसां निलयमैक्ष्वाक वंशम् कलङ्कम्, अनृतपापम्, मानय=माप्रापय, द्विकर्मकत्वात्प्रयोगः, शङ्काम्= सन्देहम्, जहीहि=त्यज, तव=ते, कैङ्कर्यम्=किङ्करभावम्, एमि=प्राप्नोमि-सेवक इवाज्ञाम् पालयामि, विपिने=अटव्यामपि, रिपुसङ्कर्षकः=शत्रुविच्छे-दकः, अस्मि=भवामि, अटव्यां वर्तमानोप्यहम् शत्रु निरासको भवेयम्, मातेव्यथामयीति भावः, अभयम्=भयराहित्यम्, कुर्वतः, मम, एतत्कार्यम्, विपिनावासरूपम्, किं=कियदिति प्रश्नार्थक इत्यर्थः, तदिदम् = मात्रा कैकेय्या वृतम्मदीय वननिर् वासनम्, सुखम् = सौख्यप्रदमेव-राज्यभार-मपनीय भार्या सहितोऽयम् सुखेनावास्यता मित्यभिप्रायेणेदम् सौख्यमित्यर्थः, येयम्मम सुखायोद्युक्ताताम्, केकयाधिप सुताम्=कैकेयीम्, केवलम्=मुख्यम्, मुनीनां, मुदम्=सन्तोषम् - कुर्वतीम्=मौनमवलम्ब्या जन्मान्तम् परमर्षयो यं ध्यायन्ति सः श्रीरामरूप परमात्मा वन मेत्य तांस्तोषयतीति बुद्ध्या मुदमिति प्रयोगः-विगणय=सम्भावय ॥

भावः ॥ हे! तात! तावक सङ्कल्पोऽनन्तरायो भवतु अस्मत्कुल मसत्य-दोषेण पापाङ्कितम्माभूत्, ममारण्यावासे भीतिर्नास्ति, सन्देहं त्यज; कियदे-तत्कार्यम्? मुनीनामपीदम् प्रीतिकरम्-मम सौख्यदम् तामेतां वाचं वदन्तीं-कैकेयी मन्यथा माविसम्भावय ॥

विशे ॥ अत्र सर्वे शब्दा स्साभिप्राया इति परिकरालङ्कारः ॥ अल-ङ्कारः परिकरे साभिप्राये विशेषणे - इति ॥

अव ॥ दशरथ कृत कैकेयी सान्त्वन प्रकार उपवर्ण्यते :-

भर्ता भुवो दनुजहर्ता सुते समधिकार्तो रुदन्दशरथ
स्वार्तिं विहातु मतिधूर्ताप्रियानुनयकर्ताऽऽहकेकयसुताम् ।
भर्ता भुवम् भरतमूर्तिस्तदस्तु सुमुहूर्तेऽद्यरामपृथुको
वर्तेत सद्मनि सुकीर्तिस्त्वमेहि भजपूर्तिम् वृतेरितरथा ॥

खण्डा ॥ भुवः, भर्ता, दनुजहर्ता, सुते, समधिकार्तः-दशरथः, रुदन्, स्वार्तिम्, विहातुम्, अतिधूर्ता प्रियानु नयकर्तासन्, केकयसुताम् - आह - भरतमूर्तिः - भुवम्- भर्ता - अद्य, सुमुहूर्ते, तत् , अस्तु - रामपृथुकः, सद्मनि, वर्तेत, त्वम्, सुकीर्तिम् - एहि - वृतेः, पूर्तिम् - इतरथा, भज ॥

व्याख्या ॥ भर्तेति ॥ भुवः=भूमेः, भर्ता=नाथः, दनुजहर्ता=शम्बराद्यसुराणाम् विनाशकः-सुते=पुत्र विषये, समधिका आर्तिर्यस्य सः, दशरथः राजा, रुदन्=विलपन्, स्वार्तिम्=स्वमनोगत पीडाम्-विहातुम्=त्यक्तुम्, अत्यन्तं धूर्ता च सा प्रिया च तथोक्ता - तस्या अनुनयकर्तासन्, केकय सुताम्=कैकेयीम्, आह=अब्रवीत्, हे! प्रिये! इत्ययमध्याहार्यः- भरतमूर्तिः, भुवम्, भर्ता=भरिष्यति - भृञ् धातोर्लुटि प्रयोगः - अद्य=इदानीम् - सुमुहूर्ते, तत्=भरतसाम्राज्याभिषेक रूपम्, अस्तु=भवतु, रामपृथुकः=श्रीराम रूपार्भकः - नि ॥ पोतः पाकोर्भको डिंभः पृथुकश्शावकश्शिशुः - इत्यमरः, सद्मनि=गृह एव, वर्तेत=निवासं कुर्यात् , प्रार्थने लिङ्, त्वम्, सुकीर्तिम् =शोभनाम् कीर्तिम्, एहि=गच्छ, इण् गता विति धातो र्लोटि मध्यमैक वचनम् आ+इहीति रूपम्, यद्वा अंस भुवीति धातोः -घ्वसोरेत्थावभ्यासलोपश्चेत्यनेनाप्ये हीति रूपं भविष्यति-वृतेः=वरस्य, पूर्तिम्=पूरणम्, इतरथा अन्यवरस्वीकरणेन, भज=लभस्व ॥

भावः ॥ अथ प्रभुर्दशरथः पुत्रवात्सल्येन व्यथितस्स्वव्यथाम् प्रियानुनयद्वारा अपनेतु मनास्तामाह, अयि! कोपने! भरतस्यैतस्मिन्नेव सुमुहूर्ते-राज्याभिषेकोऽस्तु, श्रीरामचन्द्रस्य सद्मन्यावासं विधत्स्व, तावक वरद्वयपूरणायान्यम् वरमापृच्छस्वेति प्रार्थयामास ॥

अव ॥ कैकेयी दशरथा यात्माभिप्राय मावेदयति युग्मेन :-

गोपालनाय भुवि शापायुधाद्यखिलता पापहार विधये
चापायुधम् निखिल पापाकरासुरसुतापाय रा ममनघम् ।
भूपालका! ग्रजमपापं वनं प्रहिणु; पापापनोदन कृता
गोपायितैष्यति गतापायिता भरत आपालयिष्यति महीम् ॥

खण्डा ॥ भूपालक ! गोपालनाय, भुवि, शापायुधाद्यखिल तापापहारविधये, निखिलपापाकरा सुर सुतापाय, च, चापायुधम्, अनघम्, अग्रजम्, अपापं, रामं, वनम्, प्रहिणु, पापापनोदन कृता, मही, गोपायिता सती, गतापायताम्, एष्यति-ततः, महीं भरतः, आपालयिष्यति ॥

व्याख्या ॥ गोपालनायेति ॥ हे! भूपालक! = दशरथ! गवाम् = दिशाम्, पालनाय=रक्षणाय, नि ॥ गौ स्स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् स्त्रीसौरभे यीदृग्वाणदिग्वा भूष्वप्सु भूम्नि च ॥ इति मेदिनी ॥ भुवि =भूलोके, शाप एव आयुधः येषान्ते शापायुधाः = ऋषयः - त आदिर्येषामखिलानाम्=समस्तानाम्, मनुजाना मिति शेषः - यस्तापः, तस्य, अपहारविधिः=नाशनकर्म - तस्मै- ऋष्यादिमानवान्तानाम् सर्वेषां ताप विनाशाय च, निखिलपापानां आकराः=पापकराश्च ते असुराश्चेति समासः - तेषाम्, सुतापाय=सुष्ठु शोषणायच, चापः आयुधम्, यस्य तम्, अनघम्=पापरहितकोदण्डपाणि मित्यर्थः - रामम्=सर्वात्मरञ्जकम्, अपापम् = दुरितदूरम्, अग्रजम्=ज्येष्ठपुत्रम्, वनम्=काननम्, प्रहिणु=प्रेषय - पापस्य अपनोदनम्, तत्करोतीति पापापनोदन कृत् - तेन रामेणेत्यर्थः - मही = पृथ्वी, गोपायिता सती=रक्षिता सती, गतः अपायः यस्यास्तत्तां-एष्यति=प्राप्स्यति - भरतः, तन्महीम्, आपालयिष्यति=रक्षिष्यतीत्यर्थः ॥

भावः ॥ अथ कैकेयी - हे! दशरथ! श्रीरामचन्द्रो दनुजसंहरण दक्षः, मुनिजनार्तिभञ्जकः, अतो वने दनुजान्निहत्य दिग्रक्षको भविष्यति यदि मे शिशुर्भरतो गतापायम् साम्राज्यम् पालयिता - अतो रामं वनं प्रापय - इति निष्कपट वचन मुवाच ॥

देवास्तु मे मनुज देवस्सुतो रघुवरो वा समेतु सवने
भावे विनिश्चित मिहाऽवेदिता तव मया वेदनापि पुरतः ।
देवो नयच्छतु मयाऽऽवेदितात्तु वरमेवान्यदार्य! सकल
म्मे वाञ्छितादनृतमेवा परन्त्विति क्रुधा वाचमाह रमणी ॥

खण्डा ॥ देव, मे, सुतः, तु, मनुजदेवः, अस्तु, रघुवरः, सः, वने, वासम्, एतु – मया, भावे, विनिश्चितम्; इह, तव, पुरतः, वेदनापि, आवेदिता, हे! आर्य! मया, आवेदितात्तु, अन्यत्, वरन्तु, देवः, न यच्छतु, मे, वाञ्छितात्, अपरम्, अनृतमेव, इति, रमणी, क्रुधा, वाचम्, आह ॥

व्या ॥ देवेति ॥ हे! देव! दशरथ! मे = मम, सुतस्तु = पुत्रस्तु, भरत इति भावः, मनुजानाम्, देवः = प्रभुः, अस्तु = भवतु, भरतो राजाऽस्त्विति भावः - नि ॥ देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे-इति हैमः, सः, दिगन्तपरिपालन दक्षः, रघुवरः = श्रीरामः, वने = विपिने, वासम् = निवासम्, एतु = प्रापतु, करोत्वि त्यर्थः, मया, भावे, विनिश्चितम् = निरनायि, इह, तव, पुरतः = अग्रतः, वेदनापि, ममेति शेषः, आवेदिता = ज्ञापिता, हे! आर्य! मया, आवेदितात् = ज्ञापितात्, अन्यत्, वरन्तु, देवः = प्रभुः, भवान्, न यच्छतु = न ददातु, अत्र तु रवधारणार्थः-मे = मम, वाञ्छितात्, = अभिलाषितात्, अपरम् = अन्यत्, अनृतमेव, वरं न दास्यामीत्यनुवादन मेव, इति = एवम्, रमणी = मनोहारिणी कैकेयी क्रुधा = रुषा, वाचम्, आह = प्राह,

भावः ॥ हे! दशरथ! भरतः प्रभुरस्तु; श्रीरामस्य वनवासश्चास्तु-इत्येवमुभयात्मक म्मदभिप्रायः सुनिश्चितः स च विज्ञापितः, एत दन्यत् सर्वं वरदाने अप्रयोजकम् - इत्यमित कोपेन सा कैकेयी दशरथम्प्रत्यवोचत् ॥

विशे ॥ अत्र श्रीरामवनवासेन भरत साम्राज्यम् गतापायम्भविष्यतीत्यनुमननादरदार्थक हेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारः ॥ हेतोर्वाक्य पदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृत - मिति लक्षणात् ॥

अव ॥ भर्तारं वरयुग्मम् याचन्ती कैकेयीं श्रीरामोऽनुनयति :-

वत्से जगद्भरविभृत्सान्तवाम्ब! मम सूत्साहदां वनगतिम्
सत्सौहृदेन च विधित्सस्यहोऽतिकरुणोत्सेक एव मयि ते ।
मत्सोदरो भरतवत्सो भुवोऽद्य भरभृत्सत्वरन्त्विति मुदम्
वत्सप्रिये!ऽम्ब! तव हृत्सीम्नि चावह सदुत्साह माह प्रथमः ॥

खण्डा ॥ हे! अम्ब! तव, वत्से, जगद्भरबिभृत्सां, मम, सूत्साहदाम्, वनगतिंच, सत्सौहृदेन, विधित्ससि - मयि, ते, अतिकरुणोत्सेक एव, अहो! हे! वत्सप्रिये! अम्ब! अद्य, मत्सोदरः, भरतवत्सः, सत्वरम्, भुवः, भरभृत्, तव, हृत्सीम्नि, मुदम्, आवह, इति, प्रथमः, सदुत्साहम्, आह ॥

व्या ॥ वत्स इति ॥ हे! अम्ब! जननि! तव=ते, वत्से = अर्भके, भरते, जगतः, भरः, तद्भरणेच्छा, ताम्, मम=मे, सुष्ठु, उत्साहं ददातीति तथोक्ताम्, वनाय गतिः, ताञ्च, सुहृदः भावः, सौहृदम्; सच्च तत् सौहृदञ्च तथोक्तम्, तेन-सत् सौहृदेन - विधित्ससि = विधातु मिच्छसि, मयि-ते= तव, करुणायाः, उत्सेकः = आधिक्यं एव, अहो! इत्याश्चर्यार्थे प्रयोगः-हे! वत्साः प्रियाः यस्या स्तस्या स्सम्बुद्धौ-हे वत्सप्रिये - अम्ब! मातः-अत्र वत्सप्रियेऽम्ब, इत्यकार प्रश्लेषेण संधौ नदोषः - सर्वः प्लुतो विकल्प्यते - इति शास्त्रात्-अद्य=इदानीमेव, मत्सोदरः=मम सोदरः-वत्सश्चासौ भरतश्चेति तथोक्तः, भरतनामार्भकः; भुवः = भूमेः, सत्वरम्, अत्यरम्, भरभृत् = भारवाहकः, स्यादिति शेशः - तव, हृत्सीम्नि = हृदयदेशे, मुदम् = सन्तोषम्, आवह = दधतात् - इति, प्रथमः = श्रीरामः, सदुत्साहम् यथा तथा, आह=कैकेयी मवोचत् ॥

भावः ॥ अथ श्रीरामः - हे! मातः! भरतस्यराज्यभारम्, मम चैकान्त मरण्यावासम् विधित्ससि। अहो! ते मयि करुणातिरेकः!-तावकाभीष्टम् स्वैरं सत्वरञ्च-भवतु - हृदये तूत्साहम् मात्यज - इत्येवङ्कैकेयीमाह ॥

विशे ॥ अत्र स्वस्य वनवासं विधित्संत्याः कैकेय्याः करुणातिशयरूपस्तुतेः कृतत्वाद्व्याजस्तुत्यलङ्कारः ॥ श्लो ॥ निन्दया वास्यया यत्र स्तुतिरेवावगम्यते । स्तुत्यावा गम्यते निन्दा व्याजस्तुति रसौ मता-इति तल्लक्षणात् ॥

अव ।। गुहाचरितश्रीरामपादप्रक्षाळनप्रकार उपवर्ण्यते :-

मन्दाकिनीं तरणसन्दायकेन सुरबृन्दावनो रघुवर
श्शन्दायको व्यतर दिन्दीवराक्ष्यनुजसन्दानित स्तदनु सः ।
वन्दारुकाम्यफलबृन्दन्दिशन्त मरविन्दानुकार ममल
न्तन्देव पाद मतिनन्दा त्प्रमृज्य सुखसन्दोह माप स गुहः ॥

खण्डा ॥ तदनु, सुरबृन्दावनः, शंदायकः, सः, रघुवरः, इन्दीवराक्ष्यनुज सन्दानितः, तरणसन्दायकेन (करणेन), मन्दाकिनीम्, व्यतरत , सः, गुहः, वन्दारु काम्यफल बृन्दम्, दिशन्तम्, अरविन्दानुकारम्, अमलं, तम्, देवपादम् , अतिनन्दात्, प्रमृज्य, सुखसन्दोहं, आप ॥

व्या ॥ मन्दाकिनी मिति ॥ तदनु =गुहाचरितपादप्रक्षाळनानन्तरम्, सुरबृन्दस्य अवनम् करोतीति तदर्थः, शम् =सुखम्, तस्य दायकः =दाता, इत्यर्थः, सः, रघुवरः =श्रीरामचन्द्रः, इन्दीवरे इव अक्षिणी यस्या स्सा-तया, सीतया, अनुजेन =लक्ष्मणेन च, सन्दानितः = संयुतः- नि ॥ बद्धे सन्दानित म्मूर्णं मुद्दितम् सन्दितम् सितम् - इत्यमरः, तरणसन्दायकेन सह = नाविकेन गुहेन सह - मन्दाकिनीम् = गङ्गाम् , व्यतरत् = ततार, अथ, सः, गुहः, वन्दारूणाम् = नमस्कर्तॄणाम् , यत्काम्यं तस्य फलानि तद्बृन्दम् = तत्समूहम्, दिशन्तम् = प्रयच्छन्तम् , अरविन्दम् = तामरसम् , अनुकरोतीति तथोक्तम् , अमलम् =अपापम् , तम्, देवपादम् =श्रीरामचन्द्रचरणं, प्रमृज्य =विशोध्य, सुखसन्दोहम् =सुखपरम्पराम्, आप =प्राप्तवान् ॥

भावः ॥ अथ श्रीरामचन्द्रः जायानुजयुतो गुहसहायेन गङ्गा मवातरत्-गुहोऽपि तद्देवदेवस्य सुन्दरपादारविंदं विशोध्यामितसुख मवाप ॥

स्यात् - एकाम्भर्तु मसमर्थोऽह मन्याङ्कथं पोषयिष्ये; अत स्तव पादौ प्रक्षाल्य, गङ्गातटिनीं तारयिष्यामि - इति ॥

विशे ॥ अत्र पादरेणूनां स्वतो युवतिकरणाशक्तत्वेपि शक्ति रस्तीति वर्णना द्विशेषालङ्कारः । श्लो ॥ आधाररहिताधेय मेक स्यानेकगोचरम्, अशक्य वस्तुकरणं विशेषालंकृति स्त्रिधा - इति लक्षणात् ॥

शन्दायको व्यतर दिन्दीवरा क्ष्यनुज सन्दानित स्तदनु सः

अव ॥ श्रीरामचन्द्रस्य भरद्वाजर्षिसन्दर्शन मुपपादयति :-

हिंसाऽसुरै र्बहुनृशंसाकरे सकलहिंसामृगाढ्यविपिने
पुंसा मगम्य मघहिंसात्मकं परमहंसादृतं सुविमलम् ।
संसारबन्धनजिघांसारतं वनरिरंसापरो रघुवर
श्शंसाऽकरं मुनिवतंसं ददर्श गतमांसश्च कञ्चन मुनिम् ॥

खण्डा ॥ हिंसाऽसुरैः, बहुनृशंसाकरे, सकलहिंसामृगाढ्यविपिने, पुंसा मगम्यम्, अघहिंसात्मकम्, परमहंसाऽदृतं, सुविमलम्, संसारबन्धन जिघांसारतम्, शंसाऽकरम्, मुनिवतंसम्, गतमांसम्, कञ्चन, मुनिम्, वनरिरंसापरः, रघुवरः, ददर्श ॥

व्या ॥ हिंसेति ॥ हिंसा पराश्चैते असुराश्चेति तथोक्ताः - तैः, बहु = अधिकम्, नृशंसानाम् = घातुकानाम्, आकरे = निलयभूते, हिंसाप्रधानाश्च ते मृगाश्चेति, हिंसामृगाः, सकलाश्च ते हिंसामृगाश्चेति, तैः, आढ्ये = युक्ते, विपिने = अरण्ये, पुंसाम् = पुरुषाणाम्, अविज्ञानवता मित्यभिप्रायः - अगम्यम् = अप्राप्यम्, अघस्य = पापस्य, हिंसाऽत्मकम् = नाशकम्, अतिपुण्यवन्त मित्यर्थः, परमहंसैः = परिव्राजकेन्द्रैरित्यर्थः - आदृतम् = लब्धमर्यादम्, सुविमलम् = कळङ्कराहित्ये नाति स्वच्छम्, संसारे यानि बन्धनानि तेषां जिघांसायाम् = नाशनेच्छायाम्, रतम् = आसक्तम्, शंसायाः = प्रशंसायाः, आकरम् = स्थानम्, मुनिषु, वतंसम् = श्रेष्ठम्, गत मांसम् = निर्गत मांसम्-अस्थिगतमांस मित्यर्थः-कंचन मुनिम् = भरद्वाजनामान मेक म्मुनिम्, वने रन्तु मिच्छा - तस्याम् परः = आसक्तः, वनरिरंसा परः, सः, रघुवरः = श्रीरामचन्द्रः, ददर्श = अपश्य दित्यर्थः, तदाश्रमभूमि म्प्रविवेश ॥

विशे ॥ गुहस्य योगिनाम प्यगम्यम् श्रीरामपादनिषेवण मत्र फलम्, श्रीरामस्य गङ्गासमुत्तरणम् फलम् - अतस्तयोः परस्परोपकारकभावस्य विद्यमानत्वा दन्योऽन्यालङ्कारः, श्लो ॥ अन्योन्यम् नाम यत्र स्या दुपकारः परस्परमिति लक्षणात् ॥

अथ ॥ श्रीरामचन्द्राय भरद्वाजादेशवर्णनम् :-

धिन्वन्नृषि न्तमपि शृण्व न्कथा बहुळ मन्वन्तरादिचरिता
स्तन्वीसहोदरयुतोऽन्विष्य ता न्वनचरा न्वीतरागमहतः ।
धन्वी प्रदेश मनुजान्विष्ट मर्हं मभिमन्वान आसवसति
स्तृण्व न्निशाचरचया न्वारय ञ्शुच मथान्वास चित्रशिखरे ॥

खण्डा ॥ तं, ऋषिं, धिन्वन्, बहुळमन्वन्तरादिचरिताः, कथाः, अपि, शृण्वन्, तन्वीसहोदरयुतः, वनचरान्, वीतरागमहतः, अन्विष्य, धन्वी, अनुजान्विष्टं, प्रदेशं, अर्हं, अभिमन्वानः, आसवसतिः, निशाचर चयान्, तृण्वन्, शुचं, वारयन्, चित्रशिखरे, अन्वास ॥

व्याख्या ॥ धिन्वन्निति ॥ तं = पूर्वोक्तं, ऋषिं = भरद्वाजम्मुनिं, धिन्वन् = प्रीणयन्, आत्मदर्शनेन मुनि मनुगृह्णन्, बहुळानि = अधिकानि, मन्वन्तरादिचरितानि यासु ताः-मन्वन्तरेषु भगवदवतारादि चरिता नीत्यर्थः - कथाः = गाथा अपि, शृण्वन् = श्रवणं कुर्वन्, यतोऽयम्मायामानुषवपुर्धारी तत स्तस्यान्यगाथाश्रवणलालसत्व मित्यभिप्रायः - तन्व्या = सीतया, सहोद-रेण = भ्रात्रा, लक्ष्मणेन च, युतः = युक्तस्सन्, वने चरन्तीति, तान्, वीतो यो राग स्तेन महान्तः-तान्, यद्वा वीतरागाश्च ते महान्तश्च तथोक्ताः-तान्, मुनीन्, अन्विष्य = अन्वेषणं, कृत्वा, धनु रस्यास्तीति - धन्वी = रामः, अनुजेन = लक्ष्मणेन, अन्विष्टं, प्रदेशम्, अर्हं = योग्यं, अभि-मन्वानः = अभिमतं मन्वानः, आप्ता वसति र्येन सः तथोक्तः-निशाचरचयान् = राक्षसनिवहान्, तृण्वन् = नाशयन्, पारिकांक्षिणा मित्यध्याहार्यः - शुचं = दुःखं, वारयन् = निवारयन्, यद्वा स्वयमेव वनवासजं दुःख-मप्रकटयन्, चित्रशिखरे = चित्रकूटपर्वते, अन्वास = अनुल्लत्यासे त्यस भुवि-धातोर्लिट् - उवासेत्यर्थः ॥

भावः ॥ गङ्गानदी न्तीर्त्वा श्रीरामभद्रो घोरासुरमृगाकुलाटव्यां परम पुरुषार्थान्वेषिणं, विगतकल्मषं, संसारबन्धनजिघांसापरं भरद्वाजनामान मार्षं, कंचन महर्षिं ददर्श ॥

अत्र ॥ अथ दशरथस्य स्वर्गप्राप्तिः कथ्यते :-

योगीश्वरे स्वसुतरागं दधद्बहुळभोगी स कोसलनृपो
भागाधिकस्सुतवियोगात्क्रमादधिकरोगाकुलोऽभवदहो!
द्रागात्मदेहमतिभोगास्पदं रुगभियोगाज्जहौ दशरथो
रागान्मूर्तिं हरिजनकोऽगाद्धरिपदपरागाद्धरेर्युवतिताम् ॥

खण्डा ॥ योगीश्वरे, स्वसुतरागं, दधत् , बहुळभोगी, सः, कोसल नृपः, भागाधिकः, सुतवियोगात् , क्रमात् , अधिकरोगाकुलः, अभवत् - अहो! दशरथः अतिभोगास्पदं, आत्मदेहं, रुगभियोगात् , द्राक्, जहौ - हि - हरेः, जनकः, रागात् , मूर्तिं, अगात् , हरेः, पदपरागात्, दृषत् , युवति तां, अगात् ॥

व्याख्या ॥ योगीश्वर इति ॥ योगीश्वरे=विष्णौ, स्वसुतरागं=स्वपुत्रप्रेम, दधत्=धारणं कुर्वन् , बहुळं, भोगं=सुख मस्यास्तीति तथोक्तः, सः, कोसलनृपः=दशरथः, भागेन=ऐश्वर्येण, अधिकोऽपि = उन्नतोपि, नि ॥ भागं श्रीयोनि वीर्येच्छा ज्ञानवैराग्य कीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे-मेषेच नारवौ ॥ इति मेदिनी - सुतवियोगात्=पुत्रभूत श्रीरामलक्ष्मण विरहात् , क्रमात् , अधिकेव, रोगेण, आकुलः=व्याकुलः, अभवत् । अहो! इति सम्भावनाद्योतकः - अनेन स्वतो रोगप्राप्तिकारणानां, जरादीनां विद्यमानत्वेपि पुत्रविरहादेव रोगप्राप्तिरित्युपतर्के अहो! इत्यस्य प्रयोज्यकर्त्वं सूच्यते, दशरथः अतिभोगास्पदं = अत्यन्तसुखास्पदमपि, आत्मनः, देहं = शरीरं - रुगभियोगात्=रोगसम्बन्धरूपात् कारणात्, द्राक्=शीघ्रं,-जहौ=तत्याज, तथाहि - हरेः=विष्णुस्वरूपस्य रामस्य, जनकः=पिता दशरथः, रागात्=पुत्रप्रेम्णः, मूर्तिं

भावः ॥ अथ श्रीरामचन्द्रः निजदर्शनेन तम्भरद्वाजं तोषयित्वा तेन महर्षिणा बहुळगाथा श्शृण्व न्वने सञ्चरन् , मुनी न्संपश्यन् , निशाचरबला न्यर्दयन् , स्वनिवासयोग्यस्थले चित्रकूटाद्रौ निवसतिस्म ॥

अव ॥ अथ भरतशत्रुघ्नौ भरतमातुलपुरा दयोध्या माजग्मतुरिति :-

योगम्मृतेः पितुरथागाथदुःख मतिवेगै श्चरै स्सुविदितौ
प्रा गात्ममातुलनिजागारगा वधिकवेगा दुपेत्य नगरम् ।
प्रागादिसर्व मशुभागाथ मग्रजवियोगञ्च तातमरणं
द्रागेव शुश्रुवतु रागामिकार्यविदयोगाद् दुतौ च पृथुकौ ॥

खण्डा ॥ अथ, पितुः, मृतेः, योगं, अगाथदुःखं, यथा तथा, अतिवेगैः, चरैः, सुविदितौ, प्राक्, आत्ममातुलनिजागारगौ, तौ, पृथुकौ, अधिकवेगात्, नगरं, उपेत्य, प्रागादि, अग्रजवियोगं, तातमरणञ्च, अशुभागाथं, सर्वं, द्रागेव, आगामिकार्यवि दयोगात्, दुतौ सन्तौ, शुश्रुवतुः ॥

व्या ॥ योगमिति ॥ अथ = ततः, पितुः=तातस्य दशरथस्य, मृतेः = मरणस्य, योगं = सङ्गतिं, नि ॥ योगोऽ पूर्वार्थ संप्राप्तौ सङ्गतिध्यान युक्तिषु - वपुस्स्थैर्यं प्रयोगेच विष्कम्भादिषु भेषजे । विस्रब्ध घातकेद्रव्यो-पाय सन्नहनेष्वपि-कर्मणे च-इति मेदिनी- अगाथश्च तद्दुःखञ्च यस्मिन्कर्मणि यद्यथा भवति तथा, अतिवेगैः=अधिकवेगवद्भिः-चरैः=चारैः, सुविदितौ= सुष्टुवेदितारौ, पृथुकौ = भरतश्शत्रुघ्नश्च - प्राक् = श्रीरामवनगमना त्पूर्वं - आत्मनोर्मातुलस्य, निजागारगौ=स्वगृहङ्गतौ, ताविति शेषः - अधिकवेगात् = अतिक्षिप्रं, नगरं = अयोध्याराजधानीं, उपेत्य = एत्य, प्राक् = पूर्वं,

---

मरणं, अगात्=अप्रापत् - हरेः=श्रीरामचन्द्रस्य, पदपरागात्=पादरजसः, दृषत्=काचन शिला-युवतितां=स्त्रीत्वञ्च, अगात्=अगमत् ॥

भावः ॥ परात्मनि भगवति श्रीरामे पुत्त्रभावं विधाय, दशरथः - पुत्त्र विरहासहिष्णुः रोगार्तोऽभवत् । तेन रोगेण भोगायतनं स्वदेहं क्षीणं कुर्वन् पुत्त्रस्मरणपूर्वकमरण मत्रापेति वात्सल्यातिशयः ॥

विशे ॥ अत्र - श्लो ॥ 'एवन्त्वं पुत्त्र शोकेन राजन् कालं करिष्यसी'ति मुनिशापा द्दशरथस्य मरणप्राप्तिरपि पुत्त्रविरहकारणत्वे नोपतर्कितेत्युत्प्रेक्षा-लङ्कारः - साच गम्या ॥

अव ॥ भरतस्य चिन्ताप्रकार उपकल्प्यते :-

नो रामचन्द्ररहितारामहर्म्यधनभारैः कि मेभि रिति त
द्वीराग्रणी भरतवीरो विचिन्त्य रघुवीरस्य काननगतिम् ।
आरा त्स्वमातर मभीरुस्समेत्य 'कि मकारि त्वयेद मखिलं
भारायितम्मम तु श्रीरामशून्य' मिति सोऽरण्यमार्ग मविशत् ॥

खण्डा ॥ नः, एभिः, रामचन्द्ररहितारामहर्म्यधनभारैः, किं, इति, तद्वीराग्रणीः, भरतवीरः, रघुवीरस्य, काननगतिं, विचिन्त्य, स्वमातरं, आरात, अभीरुः सन्, समेत्य-जननि! त्वया, कि मकारि? मम, तु, श्रीरामशून्यं, इदं, अखिलं, भारायितं, इति, सः, अरण्यमार्गं, अविशत् ॥

व्या ॥ न इति ॥ नः = अस्माकं, एभिः रामचन्द्रेण रहितानि, आराम, हर्म्यं, धनानि चेति कर्मधारयः - तेषां, भारैः = फलादिसहस्रैः, नि ॥ भार स्स्या द्वीवधे विष्णौ फलानां द्विसहस्रके-इति मेदिनी-किं=किम्प्र-योजनं, इति = इत्येवं, तयोः भरतशत्रुघ्नयोः, वीराग्रणीः = वीराग्रेसरः,

---

-आदिः यस्य तादृशः वृत्तान्तः यस्मिन्कर्मणि तत्तथा - आद्यन्तमिति भावः । अग्रजस्य=ज्येष्ठस्य श्रीरामचन्द्रस्य, वियोगं वनवासविरहं, तातस्य=दशरथस्य, मरणं - अशुभागाथञ्च - सर्वं=समस्तं वृत्तान्तं, द्रागेव=क्षिप्रमेव, आगामिकार्यवित् = भाविकार्यज्ञानं - तस्य, अयोगात् = अभावात् - दुतौ =दूनौ सन्तौ, शुश्रुवतुः=श्रवणं चक्रतु रित्यर्थः ॥

भावः ॥ अथ मातुलपुरा त्स्वपुर मागतौ भरतशत्रुघ्नौ श्रीरामचन्द्रवनवासं, दशरथ मरणादिकं सर्वं मशुभवृत्तान्तं चारमुखेन निशम्येति कर्तव्यता मूढौ बभूवतुः ॥

विशे ॥ अशुभागाधं-आङ् पूर्वका द्गाधृधातो र्निष्पन्नः-अगाधशब्दः भावव्युत्पत्तौ आस्पदवाची - कर्तृव्युत्पत्तौ अवस्थापकवाची च - अतोऽशुभस्य - अगाधः श्रीरामराज्याभिषेकभञ्जकत्वात् - दशरथमृतिहेतुभूतत्वाच्च - अयं वृत्तान्तः अशुभस्यास्पदं-अवस्थापकं वा स्या देव ॥

अव ॥ वन ङ्गच्छतो भरतस्य वर्णन मुदाह्रियते :-

प्रालम्बिकादिकघनालङ्कृती रनुचरालिं विहाय भरतः
प्रालम्बिकेशभरजालै विंघट्टितजटालीभि रानतगतिः ।
कूलङ्कषामरनदीलङ्घन न्त्वथ सलीलं विधाय गतभी
रोलम्बनादितरुजालं समाप सुविशालञ्च रामनिलयम् ॥

खण्डा ॥ भरतः, प्रालम्बिकादिकघनालंकृतीः, अनुचरालिं, विहाय, प्रालम्बिकेशभरजालैः, विघट्टितजटालीभिः, आनतगतिः, अथ, कूलंकषामरनदीलंघनं, सलीलं, विधाय, गतभीः, रोलम्बनादि तरुजालं, सुविशालं, रामनिलयञ्च, समाप ॥

व्याख्या ॥ प्रालम्बिकेति ॥ भरतः, प्रालम्बिका आदि र्यासा न्ताः, घनालंकृतीः=हाराद्यधिकार्घाणि भूषणानि, स्वार्थेक इत्यनेनादेः कप्रत्ययः, यद्वा - प्रालम्बिकादिबहुळालंकृती रिति पाठान्तर मनुसन्धेयम् । नि ॥ स्वर्णैः प्रालम्बिका - इत्यमरः - अनुचराणां, आलिं=समूहञ्च, विहाय = त्यक्त्वा, प्रकर्षेण आलम्बत इति प्रालम्बि, तच्च केशभराणां जालञ्चेति कर्मधारयः, तैः, लम्बमानशिरोजभारै रित्यर्थः । विघट्टिताश्च जटानां आल्यश्च; ताभिः,

---

भरतवीरः = भरतशूरः, रघुवीरस्य = श्रीरामचन्द्रस्य, काननगतिं=वनवासगमनम्प्रति, विचिन्त्य = विचार्य, स्वमातरं, आरात् = कैकेय्याः अन्तिकं, आराद्योगे द्वितीया - अभीरुस्सन् = भयरहित स्सन्, समेत्य = प्राप्य, हे! जननि! इति शेषः, त्वया, कि मकारि=किं कृतम्? हेयमिति भावः, मम तु, श्रीरामशून्यं = श्रीरामरहितं, इदं, अखिलं, भारायितं = भारमि वाचरित म्भवदि - इति = इत्येवं, सः = भरतः, अरण्यमार्गं = श्रीरामानुसृतमार्गं, अविशत् = विवेश - अन्वसर दित्यभिप्रायः ॥

भावः ॥ अथ भरत श्श्रीरामशून्य मिहारामप्रासादादिसर्वं मस्माकं निष्प्रयोजन मिति विचिन्त्य स्वमातरं कैकेयीं दूषयित्वा श्रीरामाश्रवनमार्गं मनुससार; तन्दिदृक्षु र्बभूवेत्यर्थः ॥

अव ॥ श्रीरामंप्रति भरताभ्यर्थनाऽनूद्यते :-

चोरासुरादिनिलयारण्यभूमिषु सदारानुजाग्रजपदे
दूरा त्प्रणम्य स च शूरोऽब्रवी न्नृप मुदारैहि राजनगरीम् ।
श्रीराम! ते विरहभारा दवाप मृति मारा त्स कोसलनृपो
भारायितं जग दसारञ्च मेऽद्य दिश हे! राम! पादुकयुगम् ॥

खण्डा ॥ शूरः, सः, चोरासुरादि निलयारण्यभूमिषु, सदारानुजाग्रजपदे, दूरात्, प्रणम्य, नृपं - अब्रवीत्, हे! उदार! राजनगरीं, एहि, श्रीराम! सः, कोसलनृपश्च, ते, विरहभारात्, आरात् - मृतिं, अवाप, अद्य, मे, जगत्, असारं, भारायित ञ्च, हे! राम! पादुकयुगं, दिश ॥

व्याख्या ॥ चोर इति ॥ शूरः = शौर्यवान्, सः, भरतः, चोराणां, असुरादीनां = राक्षस प्रभृतीनां, निलयः = वासस्थानं य दरण्यं, तद्भूमिषु = वनप्रदेशेषु, दारैः = सीतया, अनुजेन = लक्ष्मणेन सह वर्तत इति सदारा-

---

उपलक्षितः, आनतगतिः = विनमितगमन स्सन्, अथ, कूलं कषतीति कूल-ङ्कषा, सा च अमरनदी चेति तथोक्ता - तस्याः, लंघनं = अतिक्रमणं, सलीलं यथा तथा, विधाय = कृत्वा, गता भीः यस्य सः तथोक्तस्सन्, रोलम्बानां = बम्भराणाम् । नि ॥ रोलम्बो बम्भरश्च सः, इत्यमरः - नादः, तद्वत् - तरूणां जालं यस्मिन् तं, सुविशालं, रामनिलयं = श्रीरामचन्द्रावासम् । नि ॥ निकाय्य निलयालयाः - इतिचामरः - समाप = प्राप्तवान् ॥

भावः ॥ भरतो निजभूषणादिकं, सेवकबृन्दञ्च सर्वं विहाय केशजालै र्विघट्टितजटाभारः अगाधा ङ्गङ्गा मवतीर्य धैर्ययुक्तः, चञ्चरीकध्वनिमात्र-सहाय श्श्रीरामचन्द्राश्रम मगमत् ॥

विशे ॥ अत्र भूषणत्यागेन भरतस्य वैराग्यं, धीरभावोपेतत्वेन तस्य गङ्गा समुत्तरणं, रोलम्बनादि तरुजाल मित्यनेन मानवागम्यारण्य मित्यपि ध्वन्यते-जीवितं व्यङ्ग्यवैभव मिति न्याय मनुसृत्य तत्र तत्र ध्वनिविशेषा निरूपिता इति सर्वं सुस्थम् ॥

अव ॥ भरतकृतश्रीरामप्रार्थना :-

दक्षो भवा न्भुवनरक्षाविधौ कठिनरक्षोहृदा स्वजननी
रूक्षेरणा मम च शिक्षात्मक न्त्ववृत साक्षेपकाम मघदम् ।
भिक्षे भवन्त मिह दीक्षां विहाय जनरक्षा ङ्कुरुष्व भगव
न्वीक्षे कदा कलुषसुक्षय्य मक्षयसुखक्षेम मित्थ मरुदत् ॥

खण्डा ॥ हे! भ्रातः! भवान्, भुवनरक्षाविधौ, दक्षः, रूक्षेरणा, स्वजननी, कठिनरक्षोहृदा, मम, शिक्षात्मकं, अघदं, साक्षेपकामं, च, अवृत – हे! भगवन्! इह, भवन्तं – भिक्षे – दीक्षां - विहाय, जनरक्षां, कुरुष्व – कदा, कलुषसुक्षय्यं, अक्षयसुखक्षेमं, वीक्षे – इत्थं, अरुदत् ॥

व्या ॥ दक्ष इति ॥ हे! भ्रातः! श्रीराम! भवान्, भुवनरक्षाविधौ = लोकावनकर्मणि, दक्षः = समर्थोऽसि, रूक्षेरणा = परुषभाषणा, स्वजननी = अस्मन्माता कैकेयी – कठिनं च तत् रक्षोहृत् = राक्षसाना मिव हृदयं, तेन,

---

नुजः–स चासा वग्रजश्चेति कर्मधारयः, तस्य, श्रीरामचन्द्रस्य, पदे = पादौ, दूरात् = दूरादेव, प्रणम्य = प्रणामं कृत्वा, नृपं, अब्रवीत् – हे! उदार! राजन्य! राजनगरीं = राजधानी मयोध्याम्प्रति, एहि = आयाहि, हे! श्रीराम! सः, कोसलनृपश्च = दशरथराजः, अस्मत्पिताऽपि, ते - विरहभारात् = वियोगव्यथाकुलस्स न्नित्यर्थः, आरात् = अनुपदमेव, मृतिं = मरणं, अवाप = प्राप्तवान्, अद्य = इदानीं, मे = मम, इदं सर्वं जगत्, असारं = साररहितं – भारायित ञ्च = भारमि वाचरितञ्च भवति–तस्मात् – हे! राम! पादुकयुगं = पादुकयोरिदं पादुकं, तद्युगं, दिश = मह्यं प्रयच्छ त्व मिति - दिश अतिसर्जन इति धातो श्चतुर्थीं भाव्या ॥

भावः ॥ अथातिभयङ्करारण्ये निवसन्तं श्रीरामं दृष्ट्वा भरतः - भो! भ्रातः! राजधानी मायाहि – अस्मत्पिता त्वद्वियोगेन मृति मप्याप – त्वया विना सर्वं म्मम शून्य मेव–अत स्त्व मुपेहि – न चे त्त्वत्पादुकाद्वन्द्वं वा देही त्यभिवाद्य मुहुर्मुहु रभ्यर्थना ञ्चक्रे ॥

विशे ॥ आरात्पदं सामीप्यबोधकं-सामीप्य ञ्चात्र कालविषयिकं बोध्यम् ॥

अव ॥ भरतप्रार्थनानन्तरं श्रीरामचेष्टाऽभि वर्ण्यते ॥

या माह तातमृति मामान्तत स्सपदि रामो निशम्य भरता
द्भीमा मथानुजनिरामान्वितो मनुजसामान्यपैतृकविधिम् ।
धीमा न्यथाविधि निकामं समाप्य गतकामोऽपि राज्यविभवे
श्रीमा न्ददौ करुणधामाऽनुजाय सुखवामाय पादुकयुगम् ॥

खण्डा ॥ आं, यां, तातमृतिं, आह, भीमां, तां, आन्ततः, रामः, भरतात्, सपदि, निशम्य, अथ, अनुजनिरामान्वित स्सन्, धीमान्, मनुज-सामान्य पैतृकविधिं, यथाविधि, निकामं, समाप्य, राज्यविभवेपि, गतकामः, श्रीमान्, करुणधामा, रामः, सुखवामाय, अनुजाय, पादुकयुगं, ददौ ॥

व्या ॥ यामिति ॥ आं=एवं, नि ॥ आमेवमित्यमरः, यां, तातमृतिं =दशरथमृतिं, पूर्वोक्त पुत्रविरहादिना प्राप्तां मृति मित्यर्थः, आह=भरतोऽब्रवीत्, भीमां = पित्रभावश्रवणात् भीतिदां, ताम्मृतिवार्ता मिति शेषः - आन्ततः=आमूलाग्रं, रामः, = श्रीरामचन्द्रः, भरतात्, सपदि, निशम्य= श्रुत्वा, अथ = तदनुपदमेव - अनुजनिश्च, रामा च = अनुजनिरामे; ताभ्यां

मम, शिक्षात्मकं=शिक्षारूपं, अघदं=पापप्रदं, आक्षेपेण=निन्दया, युक्तः, साक्षेपः, स चासौ कामश्चेति तथोक्तः, तं - अवृत=वव्रे - हे! भगवन्! इह = अत्रवने, भवन्तं, भिक्षे = याचे - दीक्षां = वनवासदीक्षां, विहाय = त्यक्त्वा, जनरक्षां = प्रजावनं, कुरुष्व, राज्यभारं विधृत्य प्रजारक्षण कुर्विति भावः, कदा, कलुषाणि सुक्षय्याणि येन सः तं पापविदूरं । नि ॥ कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृत-मित्यमरः-अक्षयसुखं यत्क्षेमं=मोक्षरूपमङ्गळं यस्य तत्तादृशं त्वां, वीक्षे? पश्यामि? इति भाव्यर्थे वर्तमानप्रयोगः - इत्थं-अरुदत्=रुरोद ॥

भावः ॥ हे! राम! त्वमेव भूभारवहने समर्थः - राक्षसस्वभावेनास्मन्माता मम शिक्षारूपं वरद्वय मवृत-त चे मनसि व्यपोह्य प्रजापालनं कुरु- इत्यहं त्वां भिक्षे, अपिचेदृशपापविनाशकं-मङ्गळं कदाऽहं वीक्षे-इत्येवं भरतः श्रीरामान्तिके रुरोद ॥

अव ॥ अथ भरतस्य नन्दिग्रामगमनं, श्रीरामस्य दण्डकवनप्रवेशश्च कथ्येते -

तेनाग्रजन्मपदद्दानेन तोषितहृद्दानीय तच्च भरत
श्श्रीनाथवर्जित मिहैनोनिधान मिति दीनोऽनवाप्य नगरम् ।
वानेयनन्दिपुरगोनन्दितो भुवन मानन्दय द्रघुवरो
जानक्यनूद्भवयुतो निर्ययौ दनुजधानं स दण्डकवनम् ॥

खण्डा ॥ तेन, अग्रजन्मपददानेन, तोषितहृत् , भरतः, तत्, आनीय, श्रीनाथवर्जितं, इह, एनोनिधानं–इति, दीनः सन् , नगरं, अनवाप्य, वानेय-नन्दिपुरगः, नन्दितः, भुवनं, आनन्दयत् , सः, रघुवरस्तु, जानक्यनूद्भव-युतः, दनुजधानं, दण्डकवनं, निर्ययौ ॥

व्या ॥ तेनेति ॥ तेन=पूर्वोक्तेन, अग्रजन्मनः = श्रीरामस्य सम्बन्धि य त्पदं=चिह्नं, तस्य, दानेन=पादुकादानेन, तोषितं, हृत् यस्य सः तथोक्तः भरतः, तत् आनीय=आ समन्ता न्नीत्वा, शिरसेति शेषः, श्रियः नाथः

अन्वितस्सन्=युक्तस्सन्, नि ॥ सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैवभामिनीत्यमरः, धीमान् = बुध्दिमान्रामः, मनुजानां य स्सामान्यः, पितुरयं पैतृकः-सचासौ विधिश्चेति तथोक्तः–तं, नि ॥ विधिर्विधाने दैवेचेति चामरः - यथाविधि = विधि मनतिक्रम्य, निकामं - समाप्य=समाप्तिं कृत्वा, राज्यविभवेपि=राज्यै-श्वर्येपि - गतकामः=वीताभिलाषः, श्रीमान् = सीतासमेत श्श्रीरामः इत्यर्थः, करुणरसस्य धाम=करुणधाम, रामः, सुखे, वामाय=प्रतिकूलाय, अनुजाय= भ्रात्रे भरताय, पादुकयुगं, ददौ ॥

भावः ॥ अथ श्रीरामः भरतोक्त पितृमृतिवाक्यं श्रुत्वा तस्मै पित्रे निवा-पाञ्जलीन् पिण्डोदकानि च दत्वा - भरत मनुनयन् स्वस्य राज्यपालनेऽनभिरुचिं प्रकटय न्भरता यात्मपादुकाद्वन्द्व मदिशत् ॥

विशे ॥ अस्मिन्पद्ये 'मनुजसामान्य पैतृकविधि' श्रीमान् , सुखवामाय, इत्यादि शब्देषु साभिप्रायताऽस्तीति कारणा त्परिकरालङ्कारः, तल्लक्षणन्तूक्त-मेव प्रागित्यलम् ॥

श्रीनाथः - तेन, श्लो ॥ त्रेतायां रघुनन्दन इति स्मरणात्, भगवदवताररूप श्रीरामेण, वर्जितं=त्यक्तं, अतएव, इह - अयोध्यानगरं, एनसः = पापस्य, निधानं=स्थानं - इति, दीनः=दैन्यं प्राप्तस्सन्, नगरं=साकेतपुरं, अनवाप्य =अप्राप्य, वानेयानां = शबराणां - शेषे षष्ठी - तत्सम्बन्धि, नन्दिपुरं = नन्दिग्रामं - तद्गच्छतीति तथोक्तः=शबरालय नन्दिग्रामगः, नन्दितस्सन्= तुष्टिं प्राप्तस्सन्, भुवनं=लोकं - रामराज्य मितिभावः, आ=समन्ततः, अनन्दयत्=आनन्दयामासेत्यर्थः - सः, रघुवरः=श्रीरामस्तु, जानक्या, जायया, अनूद्भवेन=सोदरेण लक्ष्मणेन च, युतः=अन्वितः, दनुजधानं=रक्षोबृन्दावासं, दण्डकनाम्ना प्रसिद्धं वनंप्रति, निर्ययौ=निरगादित्यर्थः ॥

भावः ॥ भरत श्श्रीरामार्पितपादुकादानेन सन्तुष्टान्तरङ्गः पापनिधानं भगवद्विहीन मयोध्यापुर मिति नन्दिग्रामे उषित्वा राज्यञ्चिकीर्षु रभवत्। तत श्श्रीरामोपि-निकटेऽयोध्याऽस्तीति शङ्कान्वितो दण्डकारण्यं जगाम ॥

गद्यम्

इति श्रीमद्धयानन पादारविन्द वरिवस्यासादितोभय
कविताकता; श्रीमल्लङ्कोपनामक श्री शिवरामशास्त्रि
तनूजन्मना, श्री सीतारामशास्त्रिणा विरचिते
तत्त्वबोधिन्याख्यव्याख्योपेते
श्रीसीतारामायणे
अयोध्याकाण्डः
समाप्तः

श्रीसीतारामायणे

अरण्य काण्डः

अव ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्य वनवास उपपाद्यते ॥

ओमि त्यनन्यजनसामान्य मार्षगणसोम मगस्त्य मनघं
राम स्तदाऽनुजनिभामान्वितोऽनम दसामान्यरूपविनयः।
काम न्तदाश्रम मसामान्य माप्य रघुरामोऽपि तेन मुनिना
क्षेमानुलापवचनामोदितोऽलभत चामोघशस्त्रनिचयम् ॥

खण्डा ॥ ओम्, इति असामान्यरूपविनयः, रामः, तदा, अनुजनिभामान्वितः, अनन्यजनसामान्यं, आर्षगणसोमं, अनघं, अगस्त्यं, तु, अनमत्, असामान्यं, तदाश्रमं, कामं, आप्य, रघुरामः, अपि, तेन, मुनिना, क्षेमानुलापवचनामोदितः, अमोघशस्त्रनिचयं, अलभत ॥

व्याख्या ॥ ओमिति ॥ ओं=एवं; अस्तु, नि ॥ ओ मेवं परम म्मते - इत्यमरः, इति श्रीरामो भरतं प्रेष्य, - तदिद मासन्न मयोध्याया - इत्यन्यतो जिगमिषुरिति - ओमित्यस्यार्थः - रूपञ्च, विनयश्च रूपविनयौ, असामान्यौ = सामान्यजनालभ्यौ रूपविनयौ यस्य सः - परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिङ्गतापत्तिः, रामः=दाशरथिः, तदा=भरतप्रेषणानन्तरमेव- अनुसृत्य जनिः यस्य सः, लक्ष्मणः, भामा=सीता - ताभ्या मन्वितस्सन्, अन्यजना इव सामान्यो न भवती त्यनन्यजनसामान्यः, तं, ऋषीणा मय मार्षः, स चासौ गणश्चेति - तस्य सोमं=चन्द्रवदाह्लादकर मित्यर्थः, अनघं=पापरहितं, अगस्त्यन्तु = तन्नामकमहर्षिं, अनमत्=ननाम, असामान्यं, तस्य अगस्त्यस्य आश्रमं तदाश्रमं = अगस्त्यमुनिनिलयं, कामं=निकामं, नि ॥ निकामानुमतौ काम - मितिचामरः - आप्य=प्राप्य, रघुरामोऽपि=रामभद्रोऽपि, अपिशब्दात् मायामानुष वेषधारी भगवानपीत्यर्थः, तेन=प्रसिद्धेन, मुनिनाऽगस्त्येन, क्षेमस्य, अनुलापः=मिथस्सल्लापः, तद्विशिष्टैः वचनैः, आ समन्ता न्मोदितमनाः = आमोदितस्सन्, अमोघशस्त्रनिचयं=अकुण्ठितास्त्रविततिं, अलभत=प्राप्तवान्, चकारा स्केवलक्षेमानुलापादिकमेव न, किन्त्वस्त्रविततिप्रदानम प्यगस्त्य श्चकारेति संक्षेपः नि ॥ आयुधन्तु प्रहरणं शस्त्र मस्त्र मित्यमरः ॥

अव ॥ श्रीरामस्य दण्डकारण्ये आश्रमनिर्माणप्रकार उपवर्ण्यते :-

ते नात्तबाणनिचये नासुर न्त्वमितमानं विराधकुटिलं
वानेयदुर्मृ कुलानेकपादिक मनूनं निहत्य तरसा ।
दीनावनो मुनिकुलेन स्तुतोऽथ परमानन्द माश्रयविधे
स्स्थानं लतादि सुनिधान म्प्रकल्प्य रघुसूनु श्चकार वसतिम् ॥

खण्डा ॥ तेन, आत्तबाणनिचयेन, दीनावनः, रघुसूनुः, अमितमानं, आसुरं, विराधकुटिलं, वानेय दुर्मृग कुलानेकपादिकञ्च, तरसा, अनूनं, निहत्य, अथ, मुनिकुलेन, स्तुतः, परमानन्दं, आश्रयविधेः, स्थानं, लतादिसुनिधानं, प्रकल्प्य, वसतिं, चकार ॥

व्याख्या ॥ ते नेति ॥ तेन=पूर्वोक्तेन, अगस्त्यद्वारा आत्तः, बाणानां निचयः, तेनेत्यर्थः - दीनानां=आर्तानां, अवनः=रक्षकः, रघुसूनुः=श्रीरामचन्द्रः, अमितमानं=अधिकाभिमानवन्तं, आसुरं, मज्ञाग्रण्, विराधकुटिलं = कपटिनं विराधं, वने भवाः वानेयाः, नद्यादित्वा ढ्क्-दुष्टाश्च ये मृगाः, तेषां कुलानि, अनेकपादिकं=गजादिक ञ्च, तरसा = रंहसा, नि ॥ रंह स्तरसी तु रय स्यद इत्यमरः, अनूनं = निश्शेषं, निहत्य = हत्वा, अथ, मुनिकुलेन = आर्षगणेन, स्तुतः=ईडितः, परमः आनन्दः यस्मिन् कर्मणि त द्यथाभूतं तथा, आश्रयविधेः = निवासस्य, स्थानं = अवकाशं, नि ॥ स्थानं सादृश्येऽवकाशे

भावः ॥ अथ श्रीरामो भरताय पादुके दत्वा ततो दूरेऽयोध्याया वसति रुत्तमेति विचिन्त्य वने गत्वा सानुजकळत्रः अगस्त्याश्रममाप । सोऽपि महर्षि स्तदर्थं मुन्निद्रेन्द्रिय स्तं भगवन्त मर्घ्यादिभि स्सत्कृत्य कुशलादिक मालप्य ततोऽरण्यवासिक्लेशापनोदनचणशस्त्रवितर्ति ग्राहयामास ॥

विशे ॥ अस्मिन् श्लोकेपि गायत्रीमन्त्रादिभूतप्रणव आद्यक्षरतयोक्तः, त्रिकालवेदिना महर्षिणा प्रीतिपात्राय दाशरथये वस्त्वन्तरं विहाय शस्त्रनिचय-समर्पणेन भाविप्रत्यर्थित्वं, राक्षसापशदैः प्रस्पर्धित्वञ्च सूच्यत इत्यलम् ॥

अथ ॥ शूर्पणखावृत्तान्तः कथ्यते :-

सर्वाङ्गसुन्दर मपूर्व निशाचरवधू र्वाञ्छितात्मधवता
निर्वर्ण्य काचन रघूर्वीश्वरं नयनपर्व सुखाय चकमे ।
दुर्वारकाम मदगुर्वी कृतापकृति मुर्वीसुतार्थ मसुरां
निर्वास्य वीतबलगर्वा न्ततान सुख मुर्वीश्वरानुजवरः ॥

खण्डा ॥ काचन, निशाचरवधूः, सर्वाङ्गसुन्दरं, अपूर्वं, रघूर्वीश्वरं, नयनपर्व यथा तथा, निर्वर्ण्य, वाञ्छितात्मधवता सती, सुखाय, चकमे, ततः, उर्वीश्वरानुजवरः, दुर्वारकाममदगुर्वी, उर्वीसुतार्थं, कृतापकृतिं, असुरां, वीत-बलगर्वां, निर्वास्य, सुखं, ततान ॥

व्याख्या ॥ सर्वाङ्गेति ॥ काचन, निशाचरवधूः=रक्षस्स्त्रीः शूर्पणखा, सर्वेषु, अङ्गेषु, सुन्दरं=सौन्दर्यवन्तं, अपूर्वं=मनुष्येषु पूर्व मदृष्टं, रघुषु, उर्वी-श्वरं=राजपदलाञ्छितं, श्लो ॥ राजन्वती स्या दमुनैव भूमि रिति प्रामाणिक-प्रयोगात्, नयनयोः पर्व=उत्सवो यथा भवति तथा ॥ नि ॥ दर्शप्रतिपदो स्सन्धै विषुवत्प्रभृतावपि । पर्व स्स्या दुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे - इति प्रतापः, निर्वर्ण्य=दृष्ट्वा, वाञ्छिता आत्मनः धवता=भर्तृता, यया तादृशी सती, सुखाय

स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे - इति मेदिनी - लतादीनां सुनिधानं, सुष्टु स्थानभूतं, प्रकल्प्य=निर्माय, वसतिं=आवासं, चकार=अकरोत् ॥

भावः ॥ श्रीराम स्तत्रारण्ये अगस्त्ये नाप्तबाणसञ्चये नातिगर्विता न्विराधादिकुटिलराक्षसान्, वनभवाना माटविकानां दुर्मृगाणां कुलानि, गजतरक्षुक्रोडादीनि च निहत्य तत्र निर्भयप्रदेशे मुनिसन्दोहेन सह परमानन्द ङ्कालम्यियापयिषु स्स्वाश्रयाय योग्यभूता म्पर्णशाला म्प्रकल्प्य तत्रावास ञ्चक्रे ॥

विशे ॥ अस्मिन्पद्ये विराधवध स्संग्रहेण निरूपितः, यद्य प्यस्मि न्रामा-यणे वाल्मीकिरामायणाद्राविव श्रीरामचरितं विपुलतया नोक्तमपि संग्रहेण सर्वस्यापि चरितस्य कथनं विशेषार्थसुखेन, साभिप्रायविशेषणैश्च निरूपितम् । अत श्श्रीरामचन्द्रः पर्णशालाया मुवासेति - संक्षेपे णोक्तिः ॥

अव ॥ शूर्पणखाप्रेरिताः खरादयो युयुत्सव श्श्रीराम मभ्यागताः ॥

विच्छिन्नघ्राणकृत विच्छित्ति राशरगणाच्छादितोरुविपिन
न्तच्छद्मनाऽगम दथोच्छूनशोकमुख माच्छाद्य शूर्पणखिका ।
तुच्छ श्चकार क इहेच्छ न्निजासुगणविच्छेदनार्थ मिति तेऽ
नच्छा स्त्रिशीर्षखरगुच्छऽसुरास्तु कलहेच्छा स्समापु रुटजम् ॥

खण्डा ॥ विच्छिन्नघ्राणकृतविच्छित्तिः, शूर्पणखिका, अथ, उच्छून-शोकमुखं, आच्छाद्य, तच्छद्मना, आशरगणाच्छादितोरुविपिनं, अगमत् , ते, अनच्छाः, त्रिशीर्षखरगुच्छासुराः, निजासुगणविच्छेदनार्थं, इच्छन् , इह, कः, तुच्छं, चकार, इति, कलहेच्छाः, उटजं, समापुः ॥

व्याख्या ॥ विच्छिन्नेति ॥ विच्छिन्नं, यद् घ्राणं, तेन कृता, विच्छित्तिः =अलङ्कारः, यस्या स्सा शूर्पणखिका=शूर्पणखा - अजा द्यत ष्टाप् - ततः प्रत्ययस्था त्का त्पूर्वस्येदा प्यसुप - इत्यनेन स्वार्थिककप्रत्यया त्पूर्व इत्-अथ=

=सौख्याय, चकमे=कामयामास । ततः, उर्वीश्वरस्य=श्रीरामराजस्य, अनुजेषु वरः=श्रेष्ठः लक्ष्मणः, दुर्वारो यः काम स्तज्जन्यमदेन, गुर्वीम् =प्रभूतां, उर्वीसुतार्थं=सीतायै - कृता अपकृति र्यया तां, असुरां=राक्षसीं शूर्पणखां, वीतः बलस्य गर्वः यस्या स्तां, निर्वास्य=व्यपोह्य, सुखं=आत्मनीनानां सौख्यं, ततान=कृतवान् ॥

भावः ॥ पर्णशालायां निवसति श्रीरामे, तदीयसौन्दर्यादिक ङ्कर्णपरम्परया श्रुत्वाऽऽगत्य स्वयं तदीयरूपलावण्यं निरीक्ष्य आत्मनो भर्तृतयाऽऽचकांक्ष । न केवल ङ्कामनापरा-किन्तु सीतायै कृतापकारा च बभूव । तत स्ता मसुरा न्दृष्ट्वा लक्ष्मण स्तस्याः कर्णनासाविच्छेदनं कृत्वा विरूपता मापादयामास । तत आत्मनो भ्रातु स्तज्जायायाश्च सौख्य ञ्चकार ॥

विशे ॥ अत्र श्रीरामचन्द्रस्य लावण्यं, रक्षसाम प्यभिलषणीय मित्यनेन सर्वाङ्गसौन्दर्यवां च्छ्रीरामः कस्यानभिप्रेतो भवति? अपिच राम स्तां स्तिरश्चकारेत्यने नैकपत्नीत्वं, धीरोदात्तत्वञ्च व्यज्यते हि भगवति श्रीरामे ॥

अव ॥ श्रीरामनिहतावशिष्टानि रक्षांसि पलाय्य दशानन मूचुः :-

तुङ्गै श्शरै स्समररङ्गे तदाऽनुजनिसङ्गेन राम नृपति
स्स्वाङ्गेऽश्रमं शिथिलिताङ्गां श्चकार ललिताङ्ग स्स दानवपतीन् ।
रङ्गं समाप्य धृतभङ्गा भृशं विकलिताङ्गा दशास्यसविधे
सङ्गम्य चोचु रनुजाङ्गावकृन्तन निजाङ्गप्रभेदनविधी ॥

खण्डा ॥ तदा - अनुजनिसंगेन, ललितांगः, सः, रामनृपतिः - समररंगे, तुंगैः, शरैः - स्वांगे, अश्रमं, दानवपतीन्, शिथिलितांगान्, चकार, अथ, धृतभंगाः, भृशं, विकलितांगाः, ते, रंगं, समाप्य, दशास्य सविधे - संगम्य, अनुजांगावकृन्तननिजांग प्रभेदनविधी च ऊचुः ॥

व्याख्या ॥ तुङ्गै रिति ॥ तदा = योद्धुं यदातेऽसुरा स्समागताः, अनुसृत्य जनिः = जन्म, यस्य सः, लक्ष्मणः, तस्य भ्रातुः, संगेन = सहायेन, ललि-

---

= ततः, अनुपदमेवेत्यर्थः, शोकविशिष्टञ्च तन्मुखञ्च; शोकमुखं, उच्छूनञ्च तच्छोकमुखञ्चेति समासः - आच्छाद्य = पिधाय, तच्छद्मना = शोकच्छलेन, आशरगणैः = रक्षोबृन्दैः - आच्छादितं, आसमन्ता द्व्याप्तं - उरुविपिनं य त्तत्, अगमत् = जगाम - यत्र चतुर्दशसाहस्रिका राक्षसा आसन् तां स्थली मगम दित्यर्थः - ते, अनच्छाः = कलुषाः - नीचा इति यावत् - नि ॥ कलुषोऽनच्छ आविल इत्यमरः - त्रिशीर्षश्च, खरश्च, दूषणश्चेत्यादयो गुच्छाः = गुंफाः - असुराः - तेच ते राक्षसाश्चेति कर्मधारयः - निजानां असूनां गणः - तद्विच्छेदनार्थं, स्वप्राण नाशायेत्यर्थः - इच्छन् = कामयमानः, इह = अस्मदावासस्थले, कः पुमान्, तुच्छं = नीचातिनीचं - स्त्रीभंगरूप मित्यभिप्रायः - चकार = अकरोत् - इति, व्यसनिन स्ते, कलहे = समरे, इच्छा येषा न्ते तथोक्ताः, उत्साहवन्तः, उटजं = श्रीरामस्य पर्णशालां, समापुः = प्रापुः ॥

भावः ॥ लक्ष्मणकृत प्राणविच्छेदनेन नूतनालङ्कारवती शूर्पणखा व्यथातुरा वस्त्रेण मुख माच्छाद्य यत्रासुरा स्स्थिता स्तदरण्य म्प्रविश्य स्वात्मीयेभ्योऽवादी त्सर्वं वृत्तान्तं - तेऽतिमूर्खा दैत्याः खरदूषणत्रिशीर्षादयः प्रगल्भवाग्भिः प्रजल्पन्तः पर्णशाला मभिययु र्युयुत्सवः ॥

अव ॥ कृतश्रवणेन रावणचर्या प्रतिपाद्यते :-

वन्दारुदैत्यजनबृन्दाधिपै स्समरसन्दानितै स्समुदिता
न्ता न्दानवारिकृतनिन्दां स्वसु र्भव ममन्दं निकार मखिलम् ,
मन्दायमानमतिनन्दो दशास्यदनुजेन्दु र्निशम्य नितरा
म्भिन्द न्निलातल ममन्दात्तरु ड्दनुजसन्दोह मित्थ मवदत् ॥

खण्डा ॥ वन्दारुदैत्यजनबृन्दाधिपैः, समरसन्दानितैः, समुदितां, तां, दानवारिकृतनिन्दां, स्वसुः भवं, अमन्दं, अखिलं, निकारञ्च, मन्दायमानमतिनंदः, दशास्यदनुजेन्दुः-नितरां - निशम्य, इलातलं, भिन्दन् , अमन्दात्तरुट्, दनुजसन्दोहं, इत्थं, अवदत् ॥

व्याख्या ॥ वन्दार्विति ॥ वन्दारवश्च ते दैत्याश्च = वन्दारुदैत्याः = नमस्कारपरायणा राक्षसाः, विधेया इत्यर्थः-ते च ते जनाः, तद्बृन्दाना मधिपैः,

---

तांगः=सुन्दरविग्रहः, सः, रामनृपतिः=श्रीरामचन्द्रः-समरंगे=संगरदेशेः, तुंगैः=उन्नतैः, शरैः=बाणैः, स्वस्य, अंग=गात्रं, तस्मिन् , अश्रमं=श्रमराहित्यं यस्मिन् य यथा भवति तथा, दानवानां=राक्षसानां, पतीन्=खरदूषणादीन्, शिथिलितांगान्=जर्जरितावयवान् - चकार=अकरोत् - अथ ततः, धृतः भंगः=अवमति यै स्ते तथोक्ताः - भृशं=अत्यन्तं - विकलितानि अंगानि येषा न्ते तथोक्ताः-ते दैत्याः - अवशिष्टा इत्यर्थः - रंगं = समरं - नि ॥ रंग त्रपुणि रंगो ना रागे नृत्तस्थले रणे - इति नानार्थ रत्नमालायां-समाप्य, दश आस्यानि यस्य तस्य रावणस्य, सविधे=अन्तिके, संगम्य = सम्य गत्वा - अनुजायाः=रावणस्वसु श्शूर्पणखायाः, अंगानां - अवकृन्तनं=भेदनं, निजांगानां=स्वेषा मंगानां प्रभेदनविधिश्चेति द्विवचनं - सू ॥ परवल्लिंग द्वन्द्वतत्पुरुषयो - रिति - विदारणप्रकारञ्च, ऊचुः=जगदुः ॥

भावः ॥ श्रीराम स्तत्राटव्यां स्वस्मा यभिद्रुह्यतो राक्षसान् संगरे सौमित्रिसहाय श्शिथिलिताङ्गा न्निशितै श्शरै श्चकार । अथ श्रीरामनिहत दानवबलेऽवशिष्टा राक्षसाः केचन पलाय्य रावणेन सह सम्भन्य शूर्पणखाऽवयवनिकृन्तन पूर्वकात्मावमतिञ्च सरोदन मूचुः ॥

अव ॥ दशमुखचिन्ताप्रकार अभिपज्यते :-

रे! दानवा! विफलवादैः किमेभि रिह रोदोन्तरे कृपणव
त्को दानवावमत मैदम्प्रकार मकरो दल्पसत्त्व मनुजः ।
भो! दुर्बल स्स मम कोदण्डघातकृतखेद ङ्गमिष्यतिः मया
चेदं सुबाहुसुरसूदा त्पुराऽऽप्त मिति खेदङ्गतो दशमुखः ॥

खण्डा ॥ रे! दानवाः, एभिः, विफलवादैः, किं, इह, रोदोन्तरे, अल्प-सत्त्व मनुजः, कृपणवत्, कः, ऐदम्प्रकारं, दानवावमतं, अकरोत्, भो! सः,

=नायकैः - समरे=युद्धे, सन्दानितैः=खंडितैः - दान खंडने इति संपूर्वका दास्थित मिदं क्तान्त रूपं - समुदितां=सम्य गुक्तां, वाच मिति शेषः-यद्वा परेणान्वयः - दानवानां=राक्षसानां, अरिः=शत्रुः, तेन कृता या. निन्दा= गर्हणा - तां तां, स्वसुः=स्वसहोदर्याः, शूर्पणखायाः, पञ्चम्यर्थे प्रयोगः - भवं =उत्पन्नं, अमन्दं=अधिकं, अखिलं=समस्तं, निकारं = पराभवञ्च, मतौ, नन्दः=मतिनन्दः, मन्दायमानः मतिनन्दः यस्य सः तथोक्तः-दशास्य श्चासौ दनुजेन्दुश्चेति दशास्यदनुजेन्दुः=रावणः - नितरां, निशम्य=श्रुत्वा, इलातलं =भूतलं, भिन्दन्=भेदनं कुर्वन्, अमन्दात्तरुट्=अधिकात्त कोपः, दनुजस-न्दोहं=राक्षससमुदायं, इत्थं=एवं, अवदत्=जगाद ॥

भावः ॥ युद्धे श्रीरामेण पराजिता दानवा स्समेत्य रावणं मुहुर्मुहुः प्रणम्य श्रीरामकृत राक्षसनिन्दां, आत्मस्वसुः कृतं निकारञ्च वेदयित्वा रावण मात्तक्रोधं चक्रुः - तेन कोपेन दशास्योपि रोदोन्तरं भिन्दन् प्रळयकाल इव रक्षोलोक मेव माबभाषे ॥

विशे ॥ अत्र द्वितीयपादस्थ निन्दानिकारनिशमनयो स्तृतीय तुरीय-पादस्थ मन्दायमानमतिनन्द इलातलभेदन इत्येताभ्यां क्रमेणान्वयः-अतोऽत्र यथासंख्यालङ्कारो ध्वन्यते - श्लो ॥ यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वय इति लक्षणात् ॥

दुर्बलः, मम, कोदंड घातकृतखेदं, गमिष्यति, इदं, मया पुरा, सुबाहुसुरसूदाच्च, आप्तम्, इति, दशमुखः, खेदं, गतः ॥

व्याख्या ॥ रे इति ॥ रे! दानवाः=राक्षसाः! एभिः, विफलवादैः=फलरहितोक्तिभिः, किं? प्रयोजनं कि मित्यर्थः, इह, रोदसोः, अन्तरे=भूम्याकाशमध्यभागे, अल्पसत्त्व श्चासौ मनुजश्चेति विग्रहः - दुर्बलमानवः, कृपणवत् =नीच इव, कः, ऐदम्प्रकारं, दानवानां अवमतं = राक्षसावमानं, अकरोत् =चकार, भो! संबोधनार्थे प्रयोगः, सः, दुर्बलः=बलरहित मानवः, मम, कोदण्डेन यः घातः, तेन कृतं खेदं, गमिष्यति=लप्स्यते, इदं=एवम्प्रकार मवमतं, मया, पुरा=पूर्वस्मि न्काले, सुबाहुनामासुरस्य, सूदात्=नाशाच्च, आप्तं=अवाप्तं, इति=इत्येवं, दशमुखः=रावणः, खेदं=दुःखं, गतः=अवापेत्यर्थः ॥

भावः ॥ अथ रावणः - भो! राक्षसाः! व्यर्थवादै र्नहि प्रयोजनं; कश्चन बलरहितो मनुजजात्युत्पन्नः दानवाना मीदृशावमतिमपि कुर्यात्? स दुष्टः मम बाणप्रहार लक्ष्यो भूत्वाऽतिखेद मचिरेण लप्स्यते; एवं पुरा घ्ययमेव मम सखायं सुबाहुनामान मसुरं जघान; तेनैव मम चातिरुड्जनिता - अयं स्वस्त-पकारो द्वितीयः - इति व्यथा मनुबभूव ॥

विशे ॥ अत्र रावण करिष्यमाणापकारस्य प्रोद्बलकत्वेन सुबाहुनाशरूपापकारोद्घाटनं कृत मिति पूर्वोक्तद्वितीयतृतीय पादार्थरूपस्य वाक्यस्य तुरीयपादार्थरूपकं हेतुत्वेन गम्यमानमिति वाक्यार्थरूप काव्यलिंगालङ्कारो द्योत्यते - श्लो ॥ हेतो र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंग मुदाहृत मिति लक्षणात् ॥

अथ ॥ मायामृगागति रिह वर्ण्यते ॥

न्याय्यं विहाय रुरुकायं विधृत्य कमनीयञ्च हाटकमयं
मायी दशाननविधेयः स्त्रियां प्रमदद्दायी जगाम वनम् ।
योऽयं पुरात्मकृतमायादिनाऽतिमहनीये महर्षिसवने
हेयं विधाय हरिणा यापितो जलधितोयं निपात्य तरसा ॥

खण्डा ॥ यः, अयं, पुरा, अतिमहनीये, महर्षिसवने, आत्मकृतमायादिना, हेयं, विधाय, तरसा, निपात्य, हरिणा, जलधितोयं, यापितः, सः, मायी, दशाननविधेयः, न्याय्यं, विहाय, हाटकमयं, कमनीयं, रुरुकायञ्च, विधृत्य, स्त्रियां, प्रमदद्दायी सन्, वनं, जगाम ॥

व्याख्या ॥ न्याय्य मिति ॥ यः, अयं=प्रस्तुतागतः पुरुषः, पुरा=पूर्वस्मिन् काले, अतिमहनीये=अति प्रभावयुते, महर्षिसवने=विश्वामित्रयागे, आत्मना कृता या माया, तदादिना, हेयं=असह्यं, विधाय, तरसा=द्रुतं, निपात्य=पातयित्वा, हरिणा=श्रीरामेण, जलधितोयं=समुद्रवारि, यापितः=प्रापितः, सः, माया अस्यास्तीति मायी=मायावान् - दशाननस्य, विधेयः=प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा विधातुं शक्यः, रावणाज्ञाकारीति यावत्, मारीचनामाऽसुरः, न्याय्यं=नीतिमार्गं - ऋजुमार्ग मित्यर्थः - विहाय=त्यक्त्वा, हाटकमयं=स्वर्णविकारं, कमनीयं=अत एव मनोहरं - रुरुकायं=सारंगदेहञ्च, विधृत्य=धृत्वा, स्त्रियां=स्त्रीणां, प्रमदं=आनन्दं ददातीति दायी=दूरालोचनशून्याना मबलाना मानन्दकारी सन्, वनं=सीतारामलक्ष्मणोषितं वनम्प्रति - जगाम=ययौ ॥

भावः ॥ पुरा गाधेयकृतसवने योऽय मनीत्या रक्तमांसमेदोवसादिभिः पूतिगन्धैर्हेयं कृत्वा श्रीरामेण ताडितो वारिधौ प्राणावशिष्टो निपातित स्सोऽयं मायी रावणानुचरो मारीच स्स्त्रीणां प्रबलानन्द करमनोहरहाटक मृगरूपं धृत्वा सीतारामलक्ष्मणोषिताश्रमंप्रति जगाम ॥

विशे ॥ अत्र दशाननविधेय स्स्त्रीणामपि प्रमददायीति विशेषणद्वयं रावण करिष्यमाण कार्यबीजोपगर्भितं; अपिचेतः पूर्वं विश्वामित्र यागकाले

अव ॥ मायामृगे सीताभिलाष उपपाद्यते :-

भामानुजादियुतरामे वने निजहृदामोद मास्थितवति
प्रेमादधं स्त्वतनुहेमाभया च रघुरामस्य भूमिजनुषः ।
वामस्सचाट दितिजो मायया तदनु सा मानिनी पति महो !
रा मान येम मतिप्रेमास्पदं मृगललामं न्त्वि तीत्थ मवदत् ॥

खण्डा ॥ भामानुजादि युतरामे, निजहृदामोदं, वने, आस्थितवति सति, स्वतनुहेमाभया, रामस्य, भूमिजनुषश्च, प्रेम, आदधन्, वामः, सः, दितिजः, मायया, आट - तदनु, मानिनी, सा, पतिं प्रति - हे! राम! अतिप्रेमास्पदं, इमं, मृगललामं, तु, आनय, इतीत्थम्, अवदत् ॥

व्याख्या ॥ भामेति ॥ भामा=सीता, अनुजः=सोदरो लक्ष्मणः, तौ आदी येषा न्ते आटविकाः, तैः, युतः, असौ रामश्चेति विग्रहः-तस्मिन्, रामे, निजहृदः=स्वान्तस्य, आमोदः=आनन्दं यस्मि न्कर्मणि यद्यथा भवति तथा-नि॥ प्रमोदामोदसम्मदाः - इत्यमरः, वने=अरण्ये, स्वाश्रम इत्यर्थः - आस्थितवति= अनूषितवति सति - स्वतनुहेमाभया=आत्मनोपात्तहिरण्यतनुकान्त्या, रामस्य, भूमिजनुषश्च=सीतायाश्च, प्रेम=हार्दं, आदधन्=प्रकल्पयन्, वामः=सुन्दरः, नि ॥ वामं सव्ये प्रतीपेच द्रविणे चातिसुन्दरे - पयोधरे हरे कामे विद्या द्वामा मपि स्त्रियाम् । इति विश्वः-सः, दितिजः=राक्षसो मारीचः, मायया=शाम्बर्या, आट= इत स्तत श्चचार - तदनु=तदनन्तरसमये, मानिनी = अभिमानवती, सा, सीता, पतिं=भर्तारं प्रति - हे! राम! अतिप्रेम्ण आस्पदं=अतिप्रीतिपात्रं, इमं, मृगललामं=सारंगं, आनय-इतीत्थं=एवंप्रकारेण, अवदत्=जगाद - अहो! इत्यद्भुत सूचकम् ॥

भावः ॥ सीतालक्ष्मणसमेत श्श्रीरामो यत्र वने निवास श्चक्रे, तत्र तयो स्सीताराघवयोः प्रेमादध न्मारीचनामा दनुजो रावणानुचरो हिरण्मयकुरंगरूपं

कृतागस स्तस्येदानीं स्वापकारकरणे मृते रन्या शिक्षा नास्तीति चतुर्थपादाभिप्रायेण संसूच्यते ॥

रा भान येम मति प्रेमास्पदं मृगललामंरिव तीत्थ मवदत ॥

अव ॥ मायामृग चर्याऽभि वर्ण्यते :-

गोसञ्चयेन धनु रासाद्य रामविभु रासी न्मृगायनगति
श्चासन्नसोदर मथासाञ्चकार वरभूसूतिकाऽवनविधौ ।
त्रास म्प्रपन्न इव घासं ग्रस न्निव सचासन्नव द्रुरुशिशु
र्वासा त्सुदूर ममु मासादय त्स्वतनुभासा कुतूहलकरः ॥

खण्डा ॥ अथ रामविभुः, गोसंचयेन, धनुः, आसाद्य, मृगायनगतिः, आसीत् , वरभूसूतिकाऽवनविधौ, आसन्नसोदरं, आसाञ्चकार-सः, रुरुशिशुश्च, त्रासं, प्रपन्न इव, घासं, ग्रसन्निव, आसन्नवच्च, स्वतनुभासा, कुतूहलकरः, अमुं, वासात् , सुदूरं, आसादयत् ॥

व्यख्या ॥ गोसंचयेनेति ॥ अथ; रामविभुः=श्रीरामचन्द्रः, गोसंचयेन= बाणसमुदायेन सह, नि ॥ स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले - लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौ-रित्यमरः - धनुः, आसाद्य = प्राप्य, मृगस्य, अयनं = वर्त्म, तेन तदनु सृत्य, गमनमस्तीति तथोक्तः - मृगानुसारीति यावत् - आसीत्= बभूव, चकारा दपिच, वरा च सा भूसूतिकाचेति तथोक्ता-तस्याः, अवनविधौ संरक्षणकर्मणि, आसन्नसोदरं = स्वान्तिकस्थितसोदरं लक्ष्मणं, आसाञ्चकार= न्ययूयुज दित्यर्थः, सः, रुरुशिशुश्च= मायामृगोऽपि, त्रासं=भयं, प्रपन्नइव = प्राप्त इव, घासं=बालतृणं, नि ॥ शष्पं बालतृणं घास इति चामरः - ग्रसन्निव =अदन्निव, आसन्नवत्=अन्तिकस्थ इव, स्वतनोः भाः, तया, कान्त्या ॥नि॥ स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भा भाश्छविद्युतिदीप्तय - इत्यमरः - कुतूहलकरः=उत्कण्ठाकारी सन् , अमुं=श्रीरामचन्द्रं, वासात्=आत्मनिलयात् , सुदूरं =बहुदूरं, आसादयत् प्रापयामास ॥

धृत्वा तत्पुरोभागे चिक्रीड - तदनु सीतामानिनी - हे! राम! इम म्मृगललाम म्मह्य मानये त्यभ्यर्थयाञ्चक्रे ॥

विशे ॥ अत्र सीतायाः प्रेमास्पदमृगे वाञ्छासंजातेति द्योतयितुं दितिज इति विशेष्यस्य विशेषणीभूतो वामशब्दः-अत स्साभिप्राय विशेषण विन्यसना त्परिकरालंकारः - तल्लक्षणं तूक्तमेव ॥

अव ॥ अथ श्रीरामो मारीच ममारय दित्युपलक्ष्यते :-

देवो रुरोः कुटिलभावं समीक्ष्य मृगभावं विहाय विशिखै
र्ग्रीवाभिलक्ष्य मथ सोऽवार्यशौर्यनिधि राविद्धबुद्धि रकरोत् ।
सोऽवाच्यदेवरिपु राविश्चकार मृतिरावं यदा धरणिजा
धावद्धिया तद्दर आवेद्य देवर मथावेशना दगमयत् ॥

खण्डा ॥ अथ, अवार्यशौर्यनिधिः, सः, देवः, रुरोः, कुटिलभावं, समीक्ष्य, मृगभावं, विहाय, आविद्धबुद्धिस्सन्, ग्रीवाभिलक्ष्यं, अकरोत्, अवाच्यदेवरिपुः, सः, यदा, मृतिरावं, आविश्चकार - तदा, धरणिजा, धावद्धिया, तद्दरं, आवेद्य, अथ, देवरं, आवेशनात्, अगमयत् ॥

व्याख्या ॥ देव इति ॥ अथ=तदनन्तरं, अवार्यञ्च तच्छौर्यञ्च तथोक्तः-तस्य निधिः, सः, देवः=श्रीरामः - रुरोः मृगसम्बन्धि-सम्बन्धसामान्ये षष्ठी-कुटिलभावं=कपटशीलं, समीक्ष्य=सम्यग्दृष्ट्वा, मृगबुद्धिं=कुरङ्गोऽयं दयनीय इति बुद्धिं, विहाय त्यक्त्वा, आविद्धा=आहता, बुद्धिः=धीः यस्य सः तथोक्तस्सन्, विशिखैः=बाणैः, ग्रीवा मभितो लक्ष्यं ग्रीवाभिलक्ष्यं,अकरोत् चकार-अवाच्यः =ईदृशोऽयमिति वाचा प्यसंभाव्यः, देवानां, रिपुः=देवरिपुः-अवाच्य श्चासौ देवरिपुश्चेति विग्रहः - सः=मायाकुरंगः, रूपी मारीच इति यावत्-यदा, मृति-

---

भावः ॥ अथ श्रीरामचन्द्र स्सीताप्रार्थनान्तर मात्मेषुधिधनुषी चादाय तद्धेममृगमनुसृत्य गच्छ न्वनस्थसीतापरिरक्षणाय लक्ष्मणं नियोजयामास - सच मायाकुरंगोपि भया क्रान्त इव, तृणादी न्यदन्निव, कञ्चि त्काल मासन्न इवच श्रीरामचन्द्र स्यात्मरुचिभि रौत्सुक्यातिशयकरो निकेतना द्दूरातिदूरं भ्रामय न्नानयत् ॥

विशे ॥ अत्र स्वतो मायामृगस्य शाम्बरीविद्यावत्त्वात् त्रासस्याभावेपि त्रासं प्रपन्न इवेति, घासग्रसनाऽनावश्यकत्वेपि घासं ग्रसन्निवेति, रामसमी-पोपसर्पणोद्देशाभावे प्यन्तिकस्थ इवेति चोत्प्रेक्षणा दुत्प्रेक्षालङ्कारः-सच माला-कारतया चास्थितः ॥ श्लो ॥ संभावना स्या दुत्प्रेक्षा - इति तल्लक्षणात् ॥

अथ ॥ रावणकृत सीतापहरणप्रकार उपपाद्यते :-

वारे जघान रिपुमारोऽसुरं कुटिलमारीच मल्प मिषुणा
धीर स्तदाऽनुजनि रारा दुपेत्य रघुशूरं जगाद निखिलम् ।
क्रूरोऽथ रावणसुराराति राश्रमविदूरे स्थिता विति च तौ
भीरुं धराजनि मुदारां जहार गतभी रात्मनो मरणदाम् ॥

खण्डा ॥ रिपुमारः, कुटिलमारीचं, अल्पं, असुरं, इषुणा, वारे, जघान । तदा, धीरः, अनुजनिः, रघुशूरं, आरात्, उपेत्य, निखिलं, जगाद । अथ, क्रूरः, रावणसुराराति:, च, तौ, आश्रमविदूरे, स्थितौ, इति, गतभीः, सन्, भीरुं, उदारां, आत्मनः, मरणदां, धराजनिं, जहार ॥

व्याख्या ॥ वार इति ॥ रिपून्=शत्रून्, मारयतीति=रिपुमारः, शत्रुक्षयकृच्छ्रीरामः, कुटिल श्चासौ मारीचश्चेति, तं, अल्पं, असुरं=दैत्यं, इषुणा=बाणेन, वारे=समुचितसमये, नि ॥ वार स्सूर्यादिवासरे, द्वारे हरे कुब्जवृक्षे बृन्दावसरयोः क्षणे-इति मेदिनी - जघान=अहनत्, तदा तदनुपदमेव, धीरः = धैर्यवान्, अनुजनिः - अनुजो लक्ष्मणः, रघुशूरं=रामं, आरात्=अन्तिकं, उपेत्य = एत्य, निखिलं=समस्तं, जगाद=अवदत्, अथ = लक्ष्मणगमनानन्तरं, क्रूरः=

रावं=मरणकालीननादं, आविश्चकार=आविष्करण मकरो त्तदा, धरणिजा = सीता, धावद्धिया= धावमानहृदा, व्यग्रहृदयेनेति यावत् - तदरं = तदन्तरं - आवेद्य, अथ, देवरं=भर्तु रनुजं लक्ष्मणम् - आवेशनात् अकृतसन्नाहं, यथास्थिति - निलया दित्यर्थः - अगमयत्=तन्मृतिरावागमनदेशं प्राहिणोत् ॥

भावः ॥ श्रीरामचन्द्रो मृगानुसारी सन् कियद्दूरं गत्वा तत्सारंगस्य मायामयत्व मालक्ष्य दैत्यकृत्य मिदमिति शङ्कान्वित स्त मुद्दिश्य धनुषीष्वारोपणं चकार - रामबाण स्यावैयर्थ्या त्तदनुपदमेव बाण स्त म्मायाकुरंग ममार्षीत् - सोऽपि कपटशीलो मारीचः म्रियमाणो घोरारावं प्रादुरयाञ्चकार; तेन रावेण भीता सीता रामरक्षणार्थं लक्ष्मणं निष्ठुरवचनै र्वेश्मनो यथास्थितं निरगमयत् ॥

अव ॥ अथ जटायुषो वृत्तान्तः कथ्यते :-

स्यान्नामः भूमितनु जोन्नीयते किं? मिति चोन्नद्धकन्धर मभीः
खिन्नाञ्च रावणसमुन्नीतमूर्ति मवनुन्नोरुधर्म मसुरम् ।
त न्नीच मेक्ष्य हृदि भिन्नो जटायु रथ सन्नह्य तेन समरे
छिन्नच्छद स्समुपपन्नव्यथः कुशलभृ न्नासिकासु रभवत् ॥

खण्डा ॥ अथ, जटायुः, भूमितनुजा, उन्नीयते, किं? स्यान्नाम-इति, अभीस्सन्, उन्नद्धकंधरं यथा तथा, रावणसमुन्नीतमूर्तिं, खिन्नां, अवनुन्नोरु धर्मं, तन्नीचं, असुरञ्च, एक्ष्य, हृदि, भिन्नः, तेन, सन्नह्य, समरे, छिन्नच्छदः - समुपपन्नव्यथः, कुशलभृन्नासिकासुः - अभवत् ॥

व्याख्या ॥ स्यादिति ॥ अथ=रावणकृत सीताहरणानन्तरं, जटायुः= तन्नामा विहगः, भूमितनुजा=सीता, उन्नीयते=उद्धृत्य नीयते, किं? स्यान्नाम =एवंभवेत्? इति काकुः, इति=इत्थं - अभीः=भयरहितस्सन्, उन्नद्धा कन्धरा यस्मि न्कर्मणि तद्यथा भवति तथा, रावणेन समुन्नीता मूर्ति र्यस्या स्तां, खिन्नां=व्यथितां सीतां - अवनुन्नः=व्यपगतः, उरुधर्मः, येन सः तथोक्तः-तं, त न्नीचं = रावणनामानं, क्षुद्रं, असुरं=राक्षसञ्च, एक्ष्य-आ+ईक्षित्वा=सम्य- ग्दृष्ट्वेत्यर्थः - हृदि=हृदये, भिन्नः विदीर्णः, विशीर्णहृ दित्यर्थः - दशरथसखस्य

निर्दयः, सुराणां अरातिः=शत्रुः, दैत्य इत्यर्थः, रावण इति सुरारातिरिति सामा- नाधिकरण्यं, चकारा न्न मारीचएव केवलन्द्रोही, किन्तु रावणोऽपि द्रोहीति द्योतयितु मित्यर्थः, तौ=रामलक्ष्मणौ, आश्रमात्=पर्णशालायाः, विदूरे विशेष- दूरप्रदेशे, स्थिताविति; गतभीः=निर्भीकस्सन्, भीरुं=भयशीलां, उदारां = औदार्यगुणवतीं, आत्मनः=स्वस्य, मरणं ददातीति=मरणदां, धराजनिं=सीतां, जहार=हृतवान् ॥

भावः ॥ श्रीरामचन्द्र स्तदवसरे कपट म्मारीचं बाणेन यदाऽहन तदा लक्ष्मण स्तत्प्रदेश माजगाम । तत स्स रावणहतक स्तौ राघवा वाश्रमा दतिदूरे स्थिता विति विज्ञाय निर्भयं भाविनि काले स्वस्य मरणदां सीता माहरत् ॥

अव ॥ मारीचमरणानन्तरं रामलक्ष्मणाश्रमप्रवेश उपपाद्यते :-

धीर स्स रामनृपशूरोऽपि लक्ष्मणकुमारं विलोक्य चरमं
मारीचवाक्य मपकारायित न्त्वनुजवीरा न्निशम्य; हृदये ।
दाराऽशुभ न्दनुजवारापकार मपि मारीचकैतवरुता
दूरं विचिन्त्य रघुशूरो जगाम निजदारोज्झितोटज मरम् ॥

खण्डा ॥ सः, रामनृपशूरः, धीरोऽपि, लक्ष्मणकुमारं, विलोक्य, चरमं, मारीचवाक्यं, अपकारायितं, तु, अनुजवीरात्, निशम्य, हृदये, मारीचकैतवरुतात्, दाराऽशुभं, दनुजवारापकारं, अपिच, दूरं, विचिन्त्य, निजदारोज्झितोटजं, रघुशूरः, अरं, जगाम ॥

व्याख्या ॥ धीर इति॥ सः = मारीचवधकारी, नृपेषु शूरः, राम इति नृपशूरः, धीरोऽपि = धैर्ययुक्तोऽपि, लक्ष्मणनामककुमारं = बालं, अनुजबुद्ध्या कुमार इति प्रयुक्तः, यद्वा दशरथकुमारेषु, लक्ष्मणनामानं कुमार मिति वा-विलोक्य = दृष्ट्वा, चरमं = मरणकालोद्भवं, मारीचवाक्यं = मारीचाक्रोशरूपं - 'हासीते! हा

जटायुषः श्रीरामवैरी शत्रुतया भाव्यः - अतोऽयं शत्रु रिति भावः-यथाह कामन्दकः-अरि मित्र मरे र्मित्रं मित्रमित्र मतः परम् । अथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरस्सराः-इति - सन्नह्य = तेन सहकृते समरे, छिन्नाः छदाः यस्य सः तथोक्तः - समुपपन्ना व्यथा येन स इति विग्रहः - कुशलं = सीताक्षेमं, बिभर्तीति, कुशलभृत्, नासिकाया मसवः यस्य सः तथोक्तश्च, अभवत् = बभूव ॥

भावः ॥ अथ रावणकृत सीतापहरणानन्तरं जटायु र्नाम विहगो दशरथसखः सीताकृतविलाप माकर्ण्य, परित्यक्तधर्म मसुरं रावणञ्च वीक्ष्य तेनसह युयुत्सु रभवत्-ततो बली रावणः तं पक्षच्छेदसंजातव्यथ मकार्षीत्-सच जटायु श्श्रीरामाय सीतावृत्तान्तं विवक्षु र्नासिकाधृतासु र्बभूव ॥

विशे ॥ स्वत स्सुजनो जटायु र्दशरथसख इति विशेषबुद्ध्या रावणेन प्रतियोद्धु मुद्युक्तो बभूव; अतोऽत्र महतां स्वत उपकारबुद्धे स्स्थितत्वा त्प्राणत्यागमपि परोपकाराय कुर्वन्तीति वस्तु व्यज्यते-स चाविवक्षितवाच्यध्वनिः ॥

अव ॥ पर्णशालां प्रविष्टयो श्श्रीरामलक्ष्मणयो स्सीताऽदर्शनस्थितिः ॥

मानिन्यपेतरुचिहीनालयं सदपदानौ निरीक्ष्य हृदये
दूना वुभौ सपदि मौन म्प्रपद्य गतमानौ ततो मुमुहतुः ।
स्वेनानुभाव्य मिह नूनं स्वकर्मफलमानं क्षिता विति रघो
स्सूनू स्थितौ बलनिधानौ व्यथाकुलितदीनौ विचिन्वतु रहो! ॥

खण्डा ॥ सदपदानौ, मानिन्यपेतरुचिहीनालयं, निरीक्ष्य, हृदये, दूनौ, उभौ, सपदि, मौनं, प्रपद्य, गतमानौ, मुमुहतुः-ततः, रघोः, सूनू, इह, क्षितौ, स्वकर्मफलमानं, स्वेन, अनुभाव्यं - नूनं-इति, बलनिधानौ-व्यथाकुलितदीनौ, स्थितौ, विचिन्वतुः - अहो!

लक्ष्मण!' इति वाक्यम्, अपकारायितम् = अपकारभूतम्, अपकारशब्दस्य क्यङ्क्तान्तौ, असमयेऽय माज्ञा मुल्लङ्घ्यागत-इति हेतुना, तु-तद्नु, अनुज-वीरात् - लक्ष्मणात्, विशेष्यपूर्वपदकर्मधारयः - निशम्य = श्रुत्वा, गतवृत्तान्तं सर्वं मिति शेषः - हृदये = बुद्धौ, मारीचकैतवरुतात्, दाराणा मशुभम्, दारशब्दस्य नित्यबहुवचनपुंलिंगत्वा त्तथा निर्देशः, दनुजानां वारः समूहः, नि ॥ वारो बृन्दावसरयोः क्षणे-इति मेदिनी - तस्मै रामेण करिष्यमाणापकारम्, अपिच, दूरम्; बहुळ मिति भावः, विचिन्त्य = मनसि चिन्तयित्वा, निजस्य = आत्मनः, दारैः = भार्यया, उज्झितम् = त्यक्तम्, उटजम् = पर्णशालाम्प्रति-नि॥ उटजोऽस्त्री पर्णशाला - इत्यमरः - अरम् = क्षिप्रम्, रघुशूरः = श्रीरामचन्द्रः, जगाम = अगमत् ॥

भावः ॥ श्रीरामचन्द्रो मारीचं निहत्य यदा गृहाभिमुखोऽभव त्तदा लक्ष्मणरूप माविरास । तदनु तम् दृष्ट्वा - अहो! मारीचकृतकपटरोदनवाक्य म्ममापकारभूत ङ्कि मिति विचिन्त्य, लक्ष्मणमुखा त्सर्वं निशम्य स्वदारापकारादिकं सर्व म्मनस्येकदा प्रत्यक्षीकृत्य, दारशून्य माश्रम मतित्वरितगतिनाऽविशत्॥

विशे ॥ अत्र मायामानुषोऽपि श्रीरामः लक्ष्मणदर्शनानन्तरम् सर्वं मित्थं भविष्यतीति यथा मेने तथा सर्वं म्बभूवेति वचना दस्य परात्परत्वं श्रीरामचन्द्रस्येति व्यज्यते ॥

अव ॥ सीतान्वेषणे जटायुदर्शनं, स्वकळत्रचरित्रश्रवणं, जटायुर्मुक्तिश्च कथ्यन्ते-

हित्वोटज न्त्वनुज मित्वा करे मनसि मत्वा वधूकृत मिनो
गत्वा वना द्वन मटित्वा सतीसरणि मित्वा स काननतले ।
श्रुत्वाऽखिलं विगतसत्त्वा त्खगा द्विदिततत्त्वा त्कळत्रचरितं
कृत्वा तदन्त्य मथ दत्वाऽऽत्तधाम कृपया त्माट काननभुवः ॥

खण्डा ॥ सः इनः, उटजं, हित्वा, अनुजन्तु, करे, इत्वा, मनसि, वधू-कृतं, मत्वा, वनात्, वनं, गत्वा, काननतले, सतीसरणिं, इत्वा, अटित्वा,

व्याख्या ॥ मानिनीति ॥ सत् अवदानं ययो स्तौ - रामलक्ष्मणौ, मानिन्याः=सीतायाः, अपेतेन=अपगमेन रुचिनाहीन श्चासा वालयश्चेति कर्मधारयः-तं, निलयं, निरीक्ष्य=दृष्ट्वा, हृदये=मनसि, दूनौ=व्यथितौ, उभौ= रामलक्ष्मणौ, सपदि=तत्समये, मौनं=मूकभावं, प्रपद्य=प्राप्य, गतः अभिमानः ययो स्ता विति विग्रहः - सन्तौ, मुमुहतुः=मोहं जग्मतुः-ततः=किञ्चित्का-लानन्तरं, रघो स्सूनू = रामलक्ष्मणौ, सम्बन्धार्थे षष्ठी-इह=अस्यां, क्षितौ= भूम्नि, स्वस्य कर्मणः फलस्मानं = प्रमाणं - स्वेन - आत्मना, अनुभाव्यं = भोक्तव्यं - नूनं = निश्चयः-इति=एवं-बलनिधानावपि=बलोपेतावपि, व्यथया= दुःखेन, आकुलितौ; दीनौ - अत्र दीनशब्द स्त्वितरेतरद्वन्द्वे प्रयुक्तः - स्थितौ, विचिन्वतुः=अन्वेषयामासतुः - अहो! अतिकष्टंहि ॥

भावः ॥ आश्रमप्रवेशानन्तरं रामलक्ष्मणौ सीताविरहितया कान्तिशून्य मालयं निरीक्ष्य व्यथातुरौ कंचित्काल म्मौन माप्य मुमुहतुः-तत स्तौ द्वावपि- 'अवश्य मनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ' मिति समाधाय सीतान्वेषणतत्परौ बभूवतुः ॥

विशे ॥ अस्मिन् श्लोके व्यथातुरौ रामलक्ष्मणावपि विचिन्वतुः - इति भगवदवतारपुरुषावपि व्यथातुरा विति समर्थनीयस्य वाक्यस्य - स्वेनानुभाव्य मिह नूनं स्वकर्मफलमान - मिति न्यायेन समर्थितत्वा दर्थान्तरन्यास स्संसू-च्यते - तथापि प्राधान्येन सीतान्वेषणरूपवस्तुनो विवक्षितत्वा त्तेन विवक्षित-वाच्यवस्तुना अविवक्षितार्थान्तरन्यासरूपालङ्कारो ध्वन्यत इति वस्तुनाऽ-लङ्कारध्वनिः ॥

अव ॥ रावण स्सीता माहृत्याशोकवनिकायां स्थापयामास ॥

धि ग्रावणं पिशितभुग्राट् तदा जनकजाऽग्रे निपात्य विहगं
व्यग्रो हि याम्यदिश मग्राहय द्रथ मुदग्रो हरार्पितवरः ।
निग्राहकोऽतिकृपणाऽग्रेसरोऽसुरगणग्रामणी र्जनकजा
मुग्रासुरीवृतवनाग्रे न्यवेशय दनुग्राहसाधकधिया ॥

खण्डा ॥ तदा, उदग्रः, हरार्पितवरः, पिशितभुग्राट्, जनकजाग्रे, विहगं, निपात्य, व्यग्रस्सन्, रथं, याम्यदिशं, अग्राहयत्, तं, रावणं - धिक्-

---

विगतसत्त्वात्, विदिततत्त्वात्, खगात्, अखिलं, कळत्रचरितं, श्रुत्वा, अथ, तदन्त्यं, कृत्वा, कृपया, तु, आत्मधाम, दत्वा, काननभुवः, आट ॥

व्याख्या ॥ हित्वेति ॥ सः इनः=प्रभु श्श्रीरामः, उटजं = पर्णशालां, हित्वा=त्यक्त्वा, अनुजन्तु=लक्ष्मणन्तु, करे=हस्ते, इत्वा = प्राप्य, मनसि= हृदये, वधूकृतं=वध्वा भार्यया, कृतं लक्ष्मणप्रेषणादिकं, मत्वा=संभाव्य, वनात् =अरण्यात्, वनं=विपिनान्तरं, गत्वा, काननतले = कान्तारे, सतीसरणिं= निजकळत्रमार्गं, इत्वा=गृहीत्वा, अटित्वा=अटनंकृत्वाच, विगतं सत्त्वं बलं, यस्यतस्मात् - नि ॥ सत्त्वं गुणे पिशाचादे बले द्रव्यस्वभावयो - रिति मेदिनी- विदितं तत्त्वं येन तस्मात्, खगात्=विहगात् चटायुषः, अखिलं, कळत्रचरितं =भार्यावृत्तान्तं, श्रुत्वा निशम्य, अथ, तस्य=जटायुषः, अन्त्यं=अन्त्यकर्म, कृत्वा=विधाय, कृपया तु=दयया तु, आत्मनः=स्वस्य, परमात्मन इत्यर्थः - धाम=स्थानं, सायुज्यरूपतुरीय पुरुषार्थं, दत्वा, काननभुवः = विपिनभूमीः, आट, अट गता विति धातो र्लिटि रूपं - विचचारेत्यर्थः ॥

भावः ॥ अथ दाशरथिः पत्नीवियोग मसहमानः तयाऽधीरया कृतानि परुषाणि च, फलानि च वाक्यानि स्मारं स्मारं, तदन्वेषणा यानुजकरालंबनो वनमार्गेण प्रतस्थे-मध्ये पथं निकृत्तपक्षं, रुधिरार्द्रगात्रं, पितृसखं जटायुषं वीक्ष्य तस्मा त्स्वजायावृत्तान्तं विदित्वा, सपदि गतासवे तस्मै सकरुण मौर्ध्वदैहिकं विधाय तदुक्तदिशा विपिनतलेषु भूयो विचचार ॥

विशे ॥ मुमूर्षुणापि जटायुषा यावद्वृत्तान्तकथन मवस्थितमिति कथनेन जटायुषः परोपकारपारम्यं, सौहृदपरमावधिश्च सूच्यते ॥

अव:।। श्रीरामकृत चिन्ताप्रकार उपनिबद्ध्यते ॥

योऽकेन क्रूरमृगलोकातिभीकर मनेकासुरोरुविपिनं
काकुत्स्थवंशशुभराकाशशी निहतकाकासुर स्समचरत् ।
लोके कळत्रकृतशोकाकुलेन रघुतोकेन विस्फुट महो !
नैकां प्रवृत्ति मपि शेकेऽवगन्तु मभिमाकल्यतो जनकजाम् ॥

खण्डा ।। यः, काकुत्स्थ वंशशुभराकाशशी, निहतकाकासुरः, अकेन, क्रूरमृगलोकातिभीकरं, अनेकासुरोरुविपिनं, समचरत्, कळत्रकृतशोकाकुलेन,

---

अथ, निग्राहकः, अतिकृपणाऽग्रेसरः, असुरगणग्रामणीः, जनकजां, अनुग्राह-साधकधिया, उग्रासुरीवृतवनाग्रे, न्यवेशयत् ॥

व्याख्या ॥ धिगिति ॥ तदा=सीतापहरणसमये, उदग्रः=उद्धतः, हरेण =शंभुना, अर्पितः=दत्तः वरः यस्य सः तथोक्तः - पिशितं=मांसं, भुञ्जतीति, पिशितभुजः=राक्षसाः, तेषां, राट्=रावण इत्यर्थः, जनकजायाः, अग्रे, विहगं =जटायुषं, निपात्य, व्यग्रः=द्रुतगतिस्सन्, रथं=स्यन्दनं, याम्यदिशं=दक्षिण-दिशं, अग्राहयत्=ग्राहयामास हि - तादृशं रावणं, धिक् - अथ, निग्राहकः= रामादीनां निग्रहकारी, अतिकृपणानां=अतिनीचानां, अग्रसरः=प्रथमः-असु-रगणेषु, ग्रामणीः=श्रेष्ठः, दशास्यः, जनकजां=सीतां, अनुग्राहस्य, साधिका या धी स्तया - सीतानुग्रहाभिलाषिबुद्ध्या, उग्राश्च ता आसुर्यश्च, ताभिः, वृतं य द्वनं, तदग्रे=तस्य प्रान्तभागे - न्यवेशयत्=प्रवेशयामास ॥

भावः ॥ रावण स्सीता मपहृत्य गच्छन् मध्ये पथ मभियुयुत्सुं जटायुषं पक्षयो र्हत्वा, हरवरगर्वितो दक्षिणां दिश मास्थायागमत् -तत स्सीता मशोक-वनिकायां राक्षसीभि रावृताञ्च स्थापयामास ॥

विशे ।। पुरा किल दशानन श्शङ्कर मुद्दिश्यासाध्यधर्मै स्तप स्तेपे-तेन तुष्ट श्शंभु र्दशास्याय वरा न्दित्सु राजुहाव । तथाऽपि रावणो नोपरराम-शम्भुश्च तत्कृतपुण्यराशिं, स्वदातव्यवस्तुनिचयञ्च तुलाया मितस्तत उपन्यवेशयत् । तथाऽपि शिवः कृतकृत्यो न बभूव-पुन स्त्रिलोकैश्वर्यञ्च-रजताचलादिक मतुल्यं सर्वं निवेशयामास - ततोऽपि शङ्करो नपारयामास - तदनु रावण स्समीक्ष्य दैन्याननं शिवं परिमितवस्तुग्रहणेन तोषयामास-ततः परितुष्ट श्शिवो रावणाय सर्वदाह मकुटिलस्य रक्षक स्ते-मा भैषीः-इति वरं ददा विति कथाऽत्रानुसन्धेया ॥

अव ॥ अथ कबन्धवृत्तान्त उपश्लोक्यते :-

योऽपारकाननचरापात्मको रघुवरोऽपायकृद्वनभुवां
शापायुधार्पितमहोपायनादिक मवापानवाप रमणीम् ।
चापायुधौ हि मुनिकोपात्तदानववपुरूपः कबन्ध इति य
स्सोऽपास्तधी हृदयतापाविला वनुजभूपौ बबन्ध भुजयोः ॥

खण्डा ॥ अपारकाननचरापात्मकः, वनभुवां - अपायकृत् , यः, सः, रघुवरः, शापायुधार्पितमहोपायनादिकं - अवाप - रमणीं - अनवाप - मुनि-

तेन, रघुतोकेन, विस्फुटं यथा तथा, जनकजा मभि, एकामपि, प्रवृत्तिं, लोके, साकल्यतः, अवगन्तुं, न शेके, अहो ॥

व्याख्या ॥ य इति ॥ यः, काकुत्स्थवंशएव समुद्रः, तस्य शुभा या राका, तस्यां शशी, निहतः काकासुरः येन सः, श्रीरामः, अकेन=दुःखेन, क्रूराश्च ते मृगाश्च, तेषां लोकेन=प्रपञ्चेन, अतिभीकरं=अतिभयङ्करं, अनेके असुराः यस्मिं स्तत् , उरुविपिनं=महारण्यं, समचरत्=विचचार - योऽय मेवं व्यचर तेन, कळत्रकृतशोकेन=सीताहेतुकदुःखेन, आकुलः=व्याकुलः, तेन, रघुतोकेन =रघोरपत्येन, रामेणेत्यर्थः - विस्फुटं=विस्पष्टं यथा तथा, जनकजा मभि = सीताम्प्रति, लोके=विश्वे, एकामपि, प्रवृत्तिं=वार्तां, नि ॥ वार्ता प्रवृत्ति र्वृत्तान्त उदन्त स्स्यात् - इत्यमरः, साकल्यतः=सामग्र्येण, अवगन्तुं=बोद्धुम्, नशेके= अशक्तता, भावे प्रयोगः ॥

भावः ॥ य श्श्रीरामचन्द्रः क्रूरमृगाटवी मानत श्चरन्नपि यत्र कुत्रापि स्वात्मपत्नीवार्ताङ्किञ्चिदपि नाश्रुणो त्सोऽयं श्रीरामः कळत्रकृतशोकातुरोबभूव॥

विशे ॥ अत्र काकुत्स्थवंशशुभराकाशशी; निहतकाकासुर इति विशेषणद्वयविशिष्टोऽपि श्रीरामः क्रूरमृगाकुलाटव्यां दुःखेन विचचारेत्यत्र कळत्रकृतशोकातुरस्य सर्वं दुःखमय म्भवति-अपि श्रीरूपा सीता; तादृशीं गृहश्रिय मप्राप्तस्य; व्यथाऽति महतीचेति वस्तु व्यज्यते - अतोत्र व्यङ्ग्यमर्यादया वस्तु-प्रतीतिः-यद्वा साक्षाल्लक्ष्मी सीता - विष्णु श्श्रीरामः-विष्णो रेषाऽनपायिनी - इत्यादिपौराणिक वाक्यानुरोधेन नित्यानपायिन्या लक्ष्म्या वियोगः क्षणमात्रम प्यनिर्वचनीय दुःखसंजकः - किमुत बहुकालावधिक इतिच ध्वन्यते ॥

अथ ॥ कबन्धमरणेन तच्छापावसानमुपराह्वयति ॥

यो राक्षसाधमकृतौ [illegible] किंच [illegible]ऽतिमात्रः
[illegible] पुन [illegible]ऽसि [illegible] मुनाति [illegible] ततः ।
सोऽसौ [illegible] बहुलः [illegible] भुजयोः [illegible]
[illegible] तत [illegible] हे ! [illegible] ॥

[illegible] कबन्धः - इति - यः - सः - अपास्तधी स्सन् , [illegible] पाविलौ, चापायुधौ, अनुजभूपौ, भुजयोः - बबन्ध ॥

व्याख्या ॥ य इति ॥ अपारकानने, चरेण=संचारेण, अपगतः आत्मा येन स इति विग्रहः - सीतान्वेषणाय चरत श्श्रीरामचन्द्रस्य [illegible] मस्वस्थ [illegible] मिति यावत् -वने, भूः =भवनं येषान्ते वनभुवः=क्रूरसत्त्वाद्यः - तेषां; [illegible] करोती त्यपाय कृत् - तादृशः यः सः - रघुवरः - शापः आयुधः येषां तै रर्पितानि, सहोपायनानि, तदादिकं, अवाप - रमणीं=आत्मपत्नीन्तु, अनवाप- मुनेः=स्थूलशिरोनामकमुनेः, कोपात् , आत्तं, दानवसम्बन्धि य द्रूपं- [illegible] कबन्ध इति यो गन्धर्वोऽस्ति - सः; राक्षसत्वा[illegible]कारणेन, अपास्तधीः [illegible] अपगतबुद्धिस्सन् , दुर्दशतागेन कलुषो[illegible] आविलौ कलुषौ, नि ॥ कलुषोनच्छ आविलः-इत्यमरः - चापायुधौ=धनुर्धरौ, अनुजभूपौ=सोदरराजौ रामलक्ष्मणौ, भुजयोः=हस्तयोः-बबन्ध, बध बन्धन इति धातो र्लिटि परस्मै- पदरूपम् ॥

भावः ॥ अथ श्रीरामचन्द्र स्तद्दण्डकारण्ये सीतान्वेषण ञ्चकार-तथापि सीताविषयकवार्ता न श्रुतिगोचरा - किन्तु समयाकांक्षिणा म्मुनीनां सम्ब- न्धमुपायनादिक मनन्त मुपलब्धं - ततो गते पथि केनचिन्मुनिनादत्तेनशापेन दनुजरूपो भूत्वा कश्चन गन्धर्वः कबन्धनामा सीतान्वेषणतत्परौ रघुभूपौ बाह्वो रन्तरे नृपबबन्ध ॥

विशे ॥ शापायुधसमर्पितोपायनमावित्यनेन वशीकृतमुनिलोक श्श्रीराम इत्यर्थः - कबन्धस्तु तच्छापायुधाप्तशापः, तद्भुजयो रामलक्ष्मणयो र्बन्धनं, अनेन शापायुधार्पितशापावसादनकर्तृत्वं रामस्य द्योतितं-अतोऽयं परात्पर इति सुस्पष्ट ङ्गम्यते - तेन वस्तुना साभिप्रायविशेषणविन्यसना त्परिकरालङ्कार- स्यापि गम्यत्वं - तस्मा दत्र वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥

अव ॥ कबन्धमुखा त्सीतावृत्तान्तनिवेदनरूप मुपवर्ण्यते ॥

प्रत्यर्थिभूतदनुजोऽत्यर्थ मात्मगतरीत्याऽऽवयो र्व्यसनिनोः
प्रत्यक्षमेव तनुतेऽत्याहित ङ्किमिति सोऽत्यन्तकोपहृदयः ।
धृत्या प्रदह्य कृतकृत्योऽभव द्रघुसुतोऽत्यन्त मात्मसुदती
प्रत्यागतेः करण मत्युत्तम न्तदनु प्रीत्या विवेद दनुजात् ॥

खण्डा ॥ सः, धीरः, अनुजशूरं प्रति, अरे! लक्ष्मण! नः, राक्षसाधमकृतैः, अतिगहनाः, विपदपाराब्धयः – आगताः - पुनः, इह, कः, राक्षसः, अस्ति – इमं, सुरारिं, जहि - इति – अब्रवीत् - दनुजवीरः, क्रूरः, बलात्, प्रहर्तुमनसं, तं - आह - हे ! राम! मां, दह, तव, नारीप्रवृत्तिं, वच्मि ॥

व्याख्या ॥ न इति ॥ सः, धीरः=धैर्ययुक्तः–श्रीरामः, अनुजेषु, शूरः; तं – लक्ष्मणं प्रति, अरे! लक्ष्मण! नः=अस्माकं-राक्षसा श्च ते अधमाश्चेति - राक्षसाधमाः - तेभ्यः कृतैः, अतिगहनाः=बहुदुःखदाः, विपद एवापाराब्धयः =विपत्पयोराशयः, आगताः= प्राप्ताः; पुनः=भूयः - इह=अत्र, कः, राक्षसः, अस्ति? इमं=एनं, सुरारिं=असुरं, जहि=मारय - इति=इत्थं, अब्रवीत्=जगाद- तदनु, क्रूरः, दनुजवीरः=वीरराक्षसरूपी कबन्धः – बलात् - प्रहर्तुं मनः यस्य तं रामं आह=प्राह – हे ! राम! मां - दह-अहं, तव=ते, नारीप्रवृत्तिं=कळत्र-वार्तामपि - वच्मि=वक्ष्ये - भावे वर्तमानप्रयोगः ॥

भावः ॥ अयि! सोदर! लक्ष्मण! इतः पूर्वमेव राक्षसमूलाः पुनः पुन रस्माकं, विपत्परंपरा स्समायाताः - कोऽयं राक्षसाधमः पुन रस्मा न्बाधते? जहीम मिति श्रीराम स्सोदर माह – ततो रामं क्रूरः कबन्ध एव मवादीत् - हे ! राम! मां, दह - तदन्वहं-ते जायावृत्तान्तं प्रवक्ष्ये ॥

विशे ॥ पुरा किल कश्चन गन्धर्वः निजशाम्बरीविद्यया स्थूलशिरस स्मुनिं निकषा विचरन् तस्य तपोभंग मकरोत् - तदा स मुनिः जातरुट् त मभिशप्तवान् - तदनु तेन प्रार्थितोपि स्तस्मै शापावसानवर न्नददौ – अरे! त्व मेतदा घनेन विकृताकारेण विचरानेकाटवीजनपदान् - यदा श्रीर मलक्ष्मणाभ्यां त्वं विगतासु स्तदा निज रूपं लप्स्यसे - यदि स महात्मा तव दाहक्रियादिकुर्या त्तदा पूर्वस्मृति रप्यभविष्यत् - इत्यतो मां दहेति वचनञ्च बभाण ॥

अव ॥ श्रीरामसुग्रीवसख्यम्प्रति कवन्धोपकारः कथ्यते ॥

चोरेण रावणसुरारातिना जनकजा राम! राक्षसपुरीं
स्वैरं त्वनायि दिशमारा द्यमस्य घनवाराशिवेष्टितभुवि ।
शूरोऽस्ति कश्चन सुदूरे कपी रविकुमार स्स नेष्यति तूर्णी
त्वा राघव वायः कृतधी अग्नि शाक्षिके सख्य मेऽस्तु त्रिजगतिः ॥

खण्डा ॥ हे! राम! चोरेण, रावण सुरारातिना, जनकजा, यमस्य, दिशं, आरात्, घनवाराशिवेष्टितभुवि, राक्षसपुरीं, स्वैरं, अनायि-हे! राघव! सुदूरे, कश्चन, शूरः, रविकुमारः, कपिः, अस्ति - सः, तूर्णीं, त्वा - नेष्यति,

---

खण्डा ॥ प्रत्यर्थिभूतदनुजः, अत्यर्थं, आत्मगतरीत्या, व्यसनिनोः, आवयोः, अत्याहितं, प्रत्यक्षमेव, तनुते - किं - इति-अत्यन्तकोपहृदयः, सः, धृत्या, प्रदह्य, अत्यन्तं, कृतकृत्यः, अभवत् - तदनु - आत्मसुदतीप्रत्यागतेः, अत्युत्तमं, करणं, दनुजात्, प्रीत्या - विवेद ॥

व्याख्या ॥ प्रतीति ॥ प्रत्यर्थिभूत श्चासौ दनुजश्चेति विग्रहः - शत्रुरूपोऽय न्दानवः - अत्यर्थं =अत्यन्तं, आत्मनि गता या रीतिः=पद्धतिः, तया - व्यसनंययो रस्तीति व्यसनिनौ - तयोः, आवयोः=नौ, अत्याहितं=अत्यन्तापकारं, प्रत्यक्षमेव, तनुते=कुरुते - किं? इति, अत्यन्तं कोपः यस्मिं स्तादृशं हृदयं यस्य सः तथोक्तः - सः, रघुसुतः = श्रीरामः - धृत्या=धैर्येण, प्रदह्य = कवन्धं दग्ध्वा, अत्यन्तं, कृतकृत्यः = कर्तव्यकर्मा, अभवत्=बभूव - तदनु =तदनन्तरं, आत्मनः सुदत्याः=पत्न्याः, प्रत्यागतेः=प्रत्यागमनस्य, अत्युत्तमं, करणं=साधनं, दनुजात् कवन्धात्, प्रीत्या=प्रेम्णा, विवेद=जज्ञे ॥

भावः ॥ कोऽयं शत्रुरूपदनुजोऽस्माकं प्रत्यक्षमेवापकार ङ्करोति? आवयोस्तु व्यसन मापतितं - स्वतएव व्यसनिनो रावयोः कोऽय म्बाधः - पुन रापतितः-इतीत्थं तद्वचनानुसारेणैव तद्देहं ददाह-तदनु सः दनुजो निजरूपं गांधर्वं धृत्वा रामलक्ष्मणयो स्सीतावृत्तान्त माह - जज्ञे च राघवः ॥

विशे ॥ अत्र श्लोके कवन्धस्य श्रीरामकृतशापावसानस्य - कवन्धेन श्रीरामचन्द्रस्य दयितावृत्तान्त निवेदनस्य च परस्परोपकार्योपकारकत्वं विद्यत इति हेतो स्त्रान्योन्यालङ्कारः ॥ श्लो ॥ अन्योन्यन्नाम यत्र स्या दुपकारः परस्परमिति लक्षणात् ॥

अव ॥ अथ शबरीसेवाप्रकार उपलक्ष्यते ॥

दत्त्वा च मोक्ष मसुरत्वा त्सुरूप मपि श्रुत्वा कपीशवसति
न्त्वत्साऽनुजं सपदि [illegible] तत्र [illegible] द्रवुन्नतः ।
स्थित्वा निकुञ्जभुवि गत्वाऽऽश्रमं [illegible] न्त्वमोऽहृदयो
भूत्वा शबर्यतिथि [illegible] न्यान्तं [illegible] ॥

अय, आशु, शापनिहतेः, कृतधीः, अस्मि-ते, विनतिः, अस्तु ॥

व्याख्या ॥ चोरेणेति ॥ हे! राम! चोरेण, रावणनाम्ना सुरारातिना = राक्षसेन, जनकजा=सीता, यमस्य=अन्तकस्य, दिशि, आरात् = दक्षिणस्या दिश स्समीपे - वनेन वाराशिना, वेष्टिता या भूः, तस्यां स्थितां, राक्षसपुरीं =लङ्कां, स्वैरं=यथेच्छं, अनायि=प्रापिता-हे! राघव! सुदूरे=नातिदूरे, कश्चन शूरः, रविकुमारः=सुग्रीव इति, कपिः=प्लवगः, कपिः + रविकुमार इत्यत्र 'रोरीति' पूर्वस्याणो दीर्घः - अस्ति - सः, सतीं = तव जायां, त्वा, नेष्यति= आनयिष्यति-अय=गच्छ; अय गता विति धातो र्लोटि मध्यमैकवचनं - आशु =द्रुतं, शापनिहृतेः=मच्छापावसानात्, कृतविषयिका धीः यस्य सः तथोक्तः- कृतज्ञ इत्यर्थः - अस्मि, ते=तुभ्यं, विनतिः=प्रणामः - अस्तु=भवतु ॥

भावः ॥ हे! राम! रावणनामा राक्षसो जनकजा मादाय याम्यदिशि सागरवलयितां लङ्कानाम्नीं नगरी मनयत् । त्व मित स्सुदूरं गच्छ-तत्र रवि-सुत स्सुग्रीवनामा कपि र्विद्यते-तेन ते सख्यं भूयात् - मच्छापवसानं कृतवा स्तव कृतज्ञोऽहं वन्दे - इति कवन्ध श्श्रीराम मब्रवीत् ॥

विशे ॥ पुरा किलाहल्याजनक स्तनयापरिणय ञ्चिकीर्षु स्स्वयंवर न्तस्याः प्रकाशयां चकार । हल्य न्नाम हलभावं=वक्रभावं - त दस्यां नास्ती त्यर्थेऽहल्या-अत इय मतिसुन्दरी-एतस्या स्स्वयंवराय येन्द्रादिदेवता महर्षयश्च समाजग्मुः-तदनु सभामालोक्याहल्या पिता - भूप्रदक्षिणं सप्तघटिकापरिमिते समये कुर्वते पुरुषपुङ्गवा येमा न्दास्या मीत्यवोचत् । तदा देवेन्द्र ऐरावत मारुह्यप्रतस्थे-अत्रान्तरे गौतममहर्षि स्त्रिमुखगां प्रदक्षिणफलं लब्ध्वा ता मुपयेमे-तत इन्द्र आगत्य मायाकुक्कुटो भूत्वा प्रत्युषसि स्नानार्थं गतं गौतमं, विज्ञाय महल्याञ्च दृष्ट्वा सञ्ज्ञया सूर्येण साकं तस्याः कळेबरे रेमे - तयो र्वीन्द्रयो स्सुग्रीववालिना वुभौ संजाता वित्याश्चर्यरामायण कथाऽत्रानुसन्धेया ॥

अव ॥ पंपासरोवरम्प्रति रामलक्ष्मणागमनं कथयति ॥

यां पावनी मिति निलिम्पा विगाह्य प्रविलुप्य न्त्यघं सुसलिलै
स्तां पापहां स्वसुखसम्पादिनी ममलपम्पाख्या म्प्रययतुः ।
शम्पालताऽभजलसम्पादिनीं सततसम्पातिदिव्यकमलां
तां पावनीं मनुगतं पारं मेत्य सुखसम्पादकौ बभवताम् ॥

खण्डा ॥ यां, अति पावनीं, निलिम्पाः, विगाह्य, सुसलिलैः, अघं, प्रविलुपन्ति- पापहां, स्वसुखसंपादिनीं, तां, अमलपम्पाख्यां, प्रययतुः, शम्पालताभजलसम्पादिनीं, सततसम्पाति दिव्यकमलां, तां, पावनीं, अनु, गतं, पारं, एत्य, सुखसम्पादकौ, अभवताम् ॥

खण्डा ॥ रघुसुनः, असुरत्वात्, मोक्षं, सुरूपमपि, दत्वा, कपीशवसतिं, श्रुत्वा, सपदि, अनुजं, धृत्वा, सत्त्वाकुलं, वनं, अटित्वा, श्रमात्, निकुंजभुवि, स्थित्वा, धृतमहत्वान्, आश्रमान्, गत्वा, प्रमोदहृदयस्सन्, शबर्यतिथिः, भूत्वा, तदन्नं, अत्त्वा, दयालुः, अमृतत्वं, अदिशत् ॥

व्याख्या ॥ दत्वेति ॥ रघुसुनः=श्रीरामः, असुरस्य भावः = असुरत्वं - तस्मात्, मोक्षं, सुरूपमपि=सुन्दररूपञ्च, दत्वा-कबन्धायेति शेषः-कपीनां ईशः, तस्य वसतिं=निवासं, तत्कबन्धमुखात्-श्रुत्वा, सपदि=तत्काले, अनुजं =सोदरं लक्ष्मणं, धृत्वा=अवलम्ब्य - सत्त्वाकुलं=क्रूरमृगाकुलं, वनं = विपिनं, अटित्वा=चरित्वा, श्रमात्=भार्या न्वेषणजातश्रमेण - निकुंजभुवि=लतापिहितोदरायां भुवि, स्थित्वा, धृतं महत्त्वं यै स्तान्, आश्रमान्=महर्ष्याश्रमादीन्, गत्वा, प्रमोदयुक्तं हृदयं यस्य सः तथोक्तस्सन्, शबर्याः अतिथिः, भूत्वा, तदन्नं=तद्दत्त फलादिकं, अत्त्वा=भुक्त्वा, दयालुः=दयास्वभावः, अमृतत्वं = मोक्षं - शबर्यै - इत्यर्थः - अदिशत्=ददौ ॥

भावः ॥ तदनु श्रीरामचन्द्र स्तत्कबन्धस्य राक्षसत्वमोचनं, सुरूपञ्चापि दत्वा, तस्मा त्सुग्रीवनिवासादिकं विदित्वा, भ्रात्रयुक्तो विचरन्, मुन्याश्रमादीन् समीक्ष्य सन्तुष्टान्तरङ्ग श्शबर्या दत्त मन्नं भुक्त्वा तस्यै मोक्ष मदिशत् ॥

विशे ॥ अस्मिन् श्लोके स्वभावरूपवर्णन स्योक्तत्वा त्स्वभावोक्ति रलङ्कारः ॥ श्लो ॥ स्वभावोक्ति रसौ चारु यथाव द्वस्तुवर्णन मिति लक्षणात् ॥

अथ ॥ श्रीरामलक्ष्मणकृत किष्किन्धापुरीदर्शन मिह कथ्यते ॥

त्राता भुव स्सुखविधाता नृणां जनकजातार्थ मुद्धृतमना
श्शीतातपादिसमुपेताटवी मसुरजातानुपङ्गकलुषाम् ।
पूतां विधाय हृदि वीतान्यसक्ति स्थ सीतानुबद्धधिषण
स्सीतापतिः कलितचेतोमुदं प्लवगपूता न्ददर्श नगरीम् ॥

खण्डा ॥ अथ, भुवः, त्राता, नृणां, सुखविधाता, जनकजातार्थं, उद्धृतमनाः, शीतातपादि समुपेताटवीं, असुरजातानुषंगकलुषां, पूतां, विधाय, हृदि, वीतान्यसक्तिः, सीतानु बद्धधिषणः, सीतापतिः, कलितचेतोमुदं, प्लवग-पूतां, नगरीं, ददर्श ॥

व्याख्या ॥ यामिति ॥ यां, अतिपावनीं=बहुपवित्रां, निलिंपाः=देवाः, विगाह्य =स्नात्वा, सुसलिलैः=पवित्रोदकैः, अघं=पापं, प्रविलुंपंति=अपनुदन्ति-पापं हन्तीति=पापहां, स्वस्य, सुखसंपादिनीं=सुखसंपादनकरीं, तां, = पूर्वोक्तां, अमला च सा पंपापगा चेति कर्मधारयः, तां, प्रययतुः=जग्मतुः – तौ=राघवौ, शम्पालता=विद्युत्-तस्याः आभेव आभा यस्य तादृशजलसम्पादिनीं=जलस-म्पन्नां, अतिधवळजला मित्यर्थः-सततं, अम्पारि=प्रवहत्, दिव्यं कमलं यस्या स्तां - तां, पावनीं=पूतां, पंपानाम्नीमापगां, अनु=अनुसृत्य, गतं, पारं=तीरं, अनूपसर्गयोगे द्वितीया - एत्य=प्राप्य, सुजनेनादकौ=गुणानुभवौ, अभवतां = बभूवतुः ॥

भावः ॥ यस्या म्महर्षयो देवाश्च स्नानादिनाऽघरहिता बभूवु स्ता मतिपवित्रां, पुण्यसलिलां, पंपानदी म्प्रति राघवा वाजग्मतुः-अतिस्वच्छोदकायाः पम्पायाः पार मनु रामलक्ष्मणौ सीतान्वेषणोदितश्रमापनोदनपरौ चाभवताम् ॥

विशे ॥ अत्र निलिंपादीनां पापापनोदिनीं शंपालताभजला मिति चोक्तत्वा त्पंपायाः पवित्रत्वं, तज्जलस्यारोग्यसंपादकत्वञ्च ध्वन्यते - अत स्तौ राघवा वपगत सीतान्वेषणश्रमौ च बभूवतु रित्यलं । अपिच पंपाशब्दः-आपगा-त्वेन - रामायणे - किष्किन्धाकाण्डे तृतीयसर्गस्थ सप्तमश्लोके - इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ - इति नदीवाचकः - केचि त्सर इत्यूचुः ॥

व्याख्या ॥ त्रातेति ॥ अथ = अनन्तरं, भुवः=धरण्याः, नि॥ भूस्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति - इत्यमरः - त्राता=रक्षकः, नृणां = मनुजानां, सुखविधाता=सौख्यकारी, जनकजातायै - तदर्थं, उद्धूतं मनः यस्य सः उद्धूत-मनाः=उत्कण्ठितबुद्धिः, शीतं, आतपश्च, शीतातपौ तदादिना, समुपेताच साऽटवी च, तां, असुरजातानां, अनुशीन कलुषां, तथोक्तां, ता मरण्यानीं, पूतां=पवित्रां, विधाय = कृत्वा, हृदि = मनसि, अन्यस्मिन् सक्तिः - वीता अन्यसक्ति र्यस्य सः तथोक्तः - सीताया मनुबद्धा धिषणा यस्य सः—सीतानु-बद्धधिषणः, सीतापतिः=श्रीरामः, चेतसः मुत्=चेतोमुत् - कलिता चेतोमुत् यथा सा चेति बहुव्रीहिः प्लवगैः=कपिभिः, पूतां=पवित्रां, नगरीं=किष्किन्धा-पुरीं, ददर्श - अद्राक्षीत् ॥

भावः ॥ श्रीराम स्सीतान्वेषणपरो राक्षसावासेन कलुषिता मटवीं पूतां कृत्वा मनसि सीताविचारं विनाऽन्यविचाररहित श्चेतोमोददायिनीं किष्कि-न्धानाम्नीं नगरी न्ददर्श ॥

विशे ॥ श्लोकोऽयं तकारादिनात्वारब्धः, गायत्रीमन्त्रान्ते - यात्-इति तकारोऽस्ति किल! तत्तकारस्य चतुर्विंशत्यक्षरे ष्वपरिगणनेपि ओंकारवत् विपु-लकथारचने प्रबलावश्यकत्वा दत्र तदर्थं विशिष्य श्लोको विरचितः॥

गद्यम्॥ इति श्रीमद्धयाननपादारविन्द वरि वस्यासादितोभय कविता
वता; श्रीमल्लंकोपनामक श्री शिवरामशास्त्रि तनूजन्मना;
श्री सीतारामशास्त्रिणा विरचिते - तत्त्व-
बोधिन्या स्वव्याख्योपेते श्री सीता-
रामायणे अरण्यकांड
स्समाप्तः ॥

श्रीसीतारामायणे

किष्किन्धा काण्डः

अव॥ ऋश्यमूकाद्रिस्थ स्सुग्रीवो राघवौ दृष्ट्वा भीतस्स न्नाञ्जनेयं प्रैषयत्।

ओ ङ्काररूपसद्नाङ्क स्समस्तजनपङ्कापहो रघुपति
स्स्वा ङ्कामिनीं प्रति सशङ्क श्चर न्कपिपुराङ्के यया वभिगिरिम्।
य ङ्कातरो रविसुतोऽङ्क ङ्गिरे रधिवस ङ्कोसलाधिपसुता
वङ्के समीक्ष्य धृतशङ्कोऽनय न्नयविद ङ्कीश माशुगसुतम्॥

खण्डा॥ ओंकाररूपसद्नांकः, समस्तजनपंकापहः - रघुपतिः - स्वां, कामिनींप्रति, सशंकः, चरन्, कपिपुरांके, गिरिमभि, ययौ - कातरः, रविसुतः - यं, गिरेः, अंकं, अधिवसन्, कोसलाधिपसुतौ, अंके, समीक्ष्य, धृतशंकः, नयविदं, आशुगसुतं, कीशं - अनयत्॥

व्याख्या॥ ओङ्कार इति॥ ओङ्काररूपं सदनं अंकः यस्य सः तथोक्तः- श्रीरामस्य परमात्मत्वा दोंकारनिलय इति यावत्-'ओ मिति ब्रह्म प्रसौति'-इति श्रुतेः - समस्तजनानां पंकं अपहन्तीति समस्तजन पंकापहः - सर्वजनाघक्षयकारीत्यर्थः - रघुपतिः=श्रीरामचन्द्रः - स्वां=निजां, कामिनींप्रति = जायां सीतांप्रति - शंकया=भीत्या सह वर्तत इति सशंकः, चरन्=अटन्, वने इति शेषः - कपीनां पुरस्य अंके=समीपे - नि॥ अंको रूपकभेदाग श्चिह्ने रेखाजिभूषणे, रूपकाशान्ति कोत्संगस्थानेऽकं पापदुःखयो-रिति मेदिनी-गिरिमभि =ऋश्यमूकाद्रिमभि, ययौ=जगाम - कातरः=भयशीलः, अग्रजा द्वालिनो भीत इत्यर्थः - रविसुतः=सूर्यपुत्र स्सुग्रीवः - यं - गिरेः - अंकं = उत्संगं - अधिवसन्=अधितिष्टन्, कोसलाधिपसुतौ=रामलक्ष्मणौ, द्वितीया - अंके= अन्तिके, समीक्ष्य=दृष्ट्वा, धृतशंकः = आत्तसंशयः - नयविदं = नीतिशास्त्र वेत्तारं; आशुगसुतं=वायुपुत्रं, कीशं=कपिं हनुमन्तं - अनयत्=अप्रापयत् - प्राहिणो दित्यर्थः - नीञः द्विकर्मकत्वा त्प्रयोगः॥

भावः॥ परमात्मस्वरूप स्समस्तजनदुरितापहारकोऽपि श्रीरामो निजपत्नी मन्विष्यान्विष्य किष्किन्धानगर मारात् स्थितस्य ऋश्यमूकाद्रे रभिमुखो भूत्वा ययौ - स्वावासमूनं तद्गिरि मभ्यायांतौ राघवौ दृष्ट्वाऽतिभीत स्सुग्रीवो हनुमन्तं तत्समीपं प्राहिणोत्॥

अत्र ॥ हनुमता रामलक्ष्मणवृत्तान्तावेदन मुपनिबद्ध्यते ॥

तद्राघवौ दनुजविद्रावणा वनिलजो द्रा क्सुपृच्छ्य कुशलं
भद्रौ च का विह सरौद्रौ गभीरमुखमुद्रौ युवा मिति वदन् ।
क्षुद्रात्मभ्रातृकृतविद्रोह मर्कजनुषोऽद्रौ स्थितिञ्च निगदं
स्तद्राघवीय मसुरा द्रावणा दित मभद्रं विवेद सकलम् ॥

खण्डा ॥ अनिलजः, दनुजविद्रावणौ, तद्राघवौ, कुशलं, द्राक्, सुपृच्छ्य, भद्रौ, सरौद्रौ, गभीरमुखमुद्रौ, च, इह, युवां, कौ, इति, वदन्, अर्कजनुषः, क्षुद्रात्मभ्रातृकृतविद्रोहं, अद्रौ, स्थितिञ्च, निगदन्, तद्राघवीयं, असुरात, रावणात, इतं, सकलं, अभद्रं विवेद ॥

व्याख्या ॥ तदिति ॥ अनिला ज्जात इत्यनिलजः=हनुमान्, दनुजा न्विद्रावयत इति दनुजविद्रावणौ=राक्षसविनाशकौ, तद्राघवौ = तदिति यौ सुग्रीवेण ऋश्यमूका द्दृष्टाविति पूर्वपरामर्शः - राघवौ=रामलक्ष्मणौ, द्वितीया- कुशलं=क्षेमं, द्राक्=अनुपदमेव, सुपृच्छ्य=सुष्ठु पृष्ट्वा, भद्रौ=मंगळमूर्ती - रौद्रेण सह वर्तेत इति सहपूर्वपदबहुव्रीहिः-गभीरा मुखमुद्रा ययो स्ता वित्यर्थः- च, इह=अत्र, युवां, कौ, इति-वदन्=आलपन्, अर्का ज्जनु र्यस्य सः, अर्क- जनुः, तस्य सुग्रीवस्य, क्षुद्र श्चासा वात्मभ्राता चेति क्षुद्रात्मभ्राता = वाली, तत्कृतविद्रोहं=अपकारं, अद्रौ स्थितिञ्च = ऋश्यमूकाद्रिनिवासञ्च, नितरां गदन् निगदन्=वदन्, तद्राघवीयं=तच्छ्रीरामसंबंधि, असुरात्, रावणात्, इतं=प्राप्तं - सकलं=समस्तं, अभद्रं, विवेद=जज्ञे ॥

विशे ॥ अत्र - ओंकाररूपस्य प्रणवाक्षरस्य गायत्रीमन्त्राद्यक्षरत्वे नांगी- कारा त्सर्वागमेषु प्रमाणतया च स्वीकृतत्वात् - पूर्वकाण्डेषु विरचितप्रकारानु- सारा च्चोंकाराद्यक्षर श्श्लोक उपारब्धः - अपि चात्र पुरैव भीतस्य सुग्रीवस्य श्रीरामलक्ष्मणदर्शनेन पुन रतिभीतश्च बभूवेति ध्वनिः - वालिभया दृश्यमूके निलीनस्य सुग्रीवस्य धनुर्धारिणौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा एते किमु वालिप्रेषितौ वीरभटाविति संशयो भीतिश्च बभूवतु रित्याशयः ॥

अथ ॥ हनुमत्कृतरामसुग्रीवसख्य मुपकल्प्यते ॥

स त्वादरं सकल मित्वाऽतिवेग मथ गत्वाऽन्तिकं कपिपते
र्नत्वाऽऽनुपूर्विक महित्वा मुदा सुमहिमत्वं निवेद्य च तयोः ।
नीत्वा तु तौ अनुमतत्वा द्विभुं सुमतिमत्त्वा त्सख्य मतनो
त्तत्त्वं हि सज्जनमहत्त्वं दयाढ्य मतिसत्त्वं प्रजासु सततम् ॥

खण्डा ॥ सः, तु, सकलं, आदरं, इत्वा, अथ, अतिवेगं, कपिपतेः, अन्तिकं, गत्वा, नत्वा, तयोः, सुमहिमत्वं, आनुपूर्विकं, अहित्वा, मुदा, निवेद्य, च, सः, अनुमतत्वात्, तौ, विभुं, नीत्वा, सुमतिमत्त्वात्, सख्यं, अतनोत्, सज्जनमहत्त्वं, प्रजासु, सततं, दयाढ्यम्, अतिसत्त्वं, हि, तत्त्वम् ॥

व्याख्या ॥ स इति ॥ सः=हनुमांस्तु, सकलं=समस्तं, आदरं, इत्वा =प्राप्य, अथ=ततः, अत्यन्तवेगं = अतिवेगं, कपिपतेः = कपिराजस्य सुग्रीवस्य, अन्तिकं=सन्निधिं, गत्वा=यात्वा; नत्वा च=प्रणम्य च, तयोः =रामलक्ष्मणयोः, सुमहिमत्वं=शोभनं महिमानं, आनुपूर्विकं = अनुक्रमं, अहित्वा=लवम प्यनपहाय, मुदा=सन्तोषेण, निवेद्य=विज्ञाप्य च, सः= हनुमान्, अनुमतत्वात्; सुग्रीवेणेति शेषः, तौ=रामलक्ष्मणौ, विभुं=कपीशं सुग्रीवं,नीत्वा=प्रापयित्वा,सुमतिमत्वात्=बुद्धिमत्त्वात्-हनुमत इत्यर्थोपलब्धिः सख्यं=स्नेहं, अतनोत्=कारयामास। तथाहि - सज्जनमहत्त्वं = सत्पुरुष-महिमा, प्रजासु=जनेषु, सततं=सर्वदा - दयाढ्यं=करुणायुक्तं - अतिसत्त्वं =अतिसत्वगुणयुतञ्च - तत्त्वं=इदमेव वास्तवं स्वरूपमिति भावः ॥

भावः ॥ सीतान्वेषणं कुर्वन्तौ तौ राघवा वनिलज श्शीघ्रं समेत्य कौ युवा मिति वदन् सुग्रीवस्य नीचात्मसोदरभूतवालिनो विद्रोहं, तस्याद्रिनिवास ञ्चोक्त्वा श्रीराम लक्ष्मणचरित माद्यन्तं संजज्ञे ॥

विशे ॥ अत्र रामसुग्रीवयोः कार्यसंपादनाय हनुमा न्दौत्य मवलंब्य श्रीरामेण सख्यञ्च सुग्रीवस्य कारयामासे त्यतः उत्तरोत्तरकार्यसाधनेऽप्ययमेव समर्थ इति द्योतते ॥

अथ ॥ श्रीरामसुग्रीवप्रथमसंभाषण मुपपाद्यते ॥

विष्णुस्वरूप मतिभूष्णुप्रताप मरिजिष्णुं निशाम्य स तयो
रुष्णांशुज स्स्वधृतितृष्णाकरं युधि सुनिष्णात मग्र्य मवदत् ।
पुष्णामि जीवित मिहोष्णांशुज! प्रबलतृष्णां विधाय विजये
विष्णो! मदग्रजहरोष्णो भवात्युपचरिष्णु स्तवा ऽप्यरिविधे ॥

खण्डा ॥ सः, उष्णांशुजः, तयोः, अग्र्यं, विष्णुस्वरूपं - अतिभूष्णु-प्रतापं - अरिजिष्णुं - स्वधृतितृष्णाकरं - युधि, सुनिष्णातं, निशाम्य, अवदत् - हे ! उष्णांशुज! विजये - प्रबलतृष्णां - विधाय - इह - जीवितम्-पुष्णामि - विष्णो! मदग्रजहरोष्णः - भव, तव, अरिवधे, अत्युपचरिष्णुः - अस्मि ॥

व्याख्या ॥ विष्णुस्वरूप मिति ॥ सः, उष्णांशुजः=सूर्यतनय स्सुग्रीवः- तयोः=रामलक्ष्मणयोः - अग्र्यं=ज्येष्ठं-विष्णुस्वरूपं = वैकुण्ठधाम्न स्स्वरूपं - अतिभूष्णुप्रतापं=अत्यधिकप्रतापवन्तम् - अरिजिष्णुम्=वैरिजयिनम् -स्वस्य, धृतौ=धैर्ये विषये, तृष्णाकरम्=आशाजनकम् - युधि=समरे, सुनिष्णातम् =अत्यन्तनिपुणम् , निशम्य=दृष्ट्वा, अवदत् = जगाद - हे ! उष्णांशुज! उष्णांशोर्वंशे=सूर्यान्वये, जात इति तथोक्तः-तस्य सम्बुद्धिः - श्रीरामचन्द्र-सम्बोधनम् - विजये विषये, प्रबलतृष्णाम्=अधिकाशाम् - विधाय=कृत्वा, इह=अस्मि न्नद्रौ, जीवितम्=प्राणम् , पुष्णामि=धारयामीत्यर्थः - हे ! विष्णो ! मम, अग्रजस्य=ज्येष्ठसोदरस्य वालिनः, हरे=हरणे, उष्णः=दक्षः

भावः ॥ अथ स हनुमा नतिद्रुतं सुग्रीवसमीपं गत्वा राघवचरित माद्यन्तं लवम प्यपरित्य ज्योक्त्वा च विभो रनुमतिपूर्वकं रामलक्ष्मणौ तत्स-मीपं नीत्वा तयो स्सख्य मकारयत् - सत्पुरुषशीलं सर्वोपकारक मतिदयाढ्य मिति च प्रसिद्धमेव खलु ॥

विशे ॥ पूर्वत्रिपादोक्तार्थविशेष स्तूत्तरार्धगततुरीयपादस्थसामान्येन समर्थितः - अत स्त्वत्रार्थान्तरन्यासालंकारः - श्लो ॥ उक्ति रर्थान्तरन्यास स्स्या त्सामान्यविशेषयो रिति लक्षणात् ॥

अव ॥ सुग्रीवेण वालिकृतापकारनिवेदनम् श्रीरामकृताभयदानञ्चोपवर्ण्यते ॥

तुष्ट स्स दाशरथि रिष्ट ङ्कपे रतिपटिष्ठ मा मिन्द्रतनय
न्दुष्टं निशम्य हृदि कष्ट म्प्रपद्य तदभीष्टं चिकीर्षु रवदत् ।
नष्टं रिपु न्तव बलिष्ठं कपीश! मनुः दुष्टस्य वानरपते
र्दिष्टान्त मद्य शरचेष्टा मम प्रथनपुष्टिश्च पश्यतु भवान् ॥

खण्डा ॥ तुष्टः, सः, दाशरथिः, कपेः, इष्टम्-अतिपटिष्ठम्, इन्द्र - तनयम्, दुष्टम्, निशम्य, हृदि, कष्टम्, प्रपद्य, तदभीष्टम्, चिकीर्षुः, अवदत् - हे! कपीश! बलिष्ठम्, तव, रिपुम्, नष्टम्, मनु, भवान्, अद्य, दुष्टस्य, वानरपतेः, दिष्टान्तम्, मम, शरचेष्टाम्, प्रथनपुष्टिश्च, पश्यतु ॥

व्याख्या ॥ तुष्ट इति ॥ तुष्टः = सुग्रीवसख्येन संतुष्टान्तरंगः, सः, दाशरथिः=दशरथसुत श्श्रीरामः - कपेः=सुग्रीवस्य, इष्टम् = अभीप्सितम्, अतिपटिष्ठम्=अतिबलाढ्यम्, इन्द्रतनयम्=वालिनम्, दुष्टम्=दुश्शीलञ्च, निशम्य=श्रुत्वा, हृदि=मनसि, कष्टम्, प्रपद्य = लब्ध्वा, तस्य सुग्रीवस्य,

- भव-तव, अरिवधे=शत्रुवधे, रावणसंहारे, अत्युपचरिष्णुः=अधिकोपकारी, अस्मि=भवामि-स्यामिति भाविन्यर्थे वर्तमानप्रयोगः ॥

भावः ॥ सुग्रीव श्श्रीरामलक्ष्मणपराक्रमादिगुणान्, विष्णुस्वरूपमहिमादिकञ्च, समग्रं निशाम्य, तयो र्ज्येष्ठं प्रत्येव मवोचत् - अयि! राम! "मदीय जीवित मत्रर्श्यमूकाद्रौ 'मदीयसोदरहन्तकं यथाकथञ्चि द्धन्या'मिति प्रबलाशापूरितोऽहं नयामि - तव शत्रुम् विनाशयिष्या म्येन' ममापकारिण मग्रजं जही त्यभ्यर्थयामास ॥

विशे ॥ अत्र श्रीरामो रावणजेतारं वालिनं विहाय सुग्रीवेण सख्य मगम दित्यने नोभयो र्दृढसम्बन्धो विद्यत इति ज्ञायते - तत्सम्बन्धद्योतनार्थैव सुग्रीवस्य - श्रीरामचन्द्रस्य च - उष्णांशुज इति विशेषणपदस्योपयुक्तिः - अनेन श्रीराम स्सूर्यकुलोत्पन्नः - सुग्रीव स्सूर्यतनयः-अत उभयो स्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वा त्सुग्रीवेण सख्य मकरो द्राम इति ज्ञाप्यते ॥

अव ॥ श्रीरामबलप्रदर्शनादिक मुपपाद्यते ॥

राम स्ततोऽद्रितटभूमौ तु वालिकृतनामावशिष्ट मसुरं
भीमश्च दुन्दुभि मसामान्यकाय मतिधीमा निशम्य च कपेः ।
कामं स्फुरन्महदसीमौजसेक्षणसकामं कपिश्च निकषा
नामेषुणाऽभिद दसामान्यसालतति मामेदिनीस्थल महो !

खण्डा ॥ ततः, अतिधीमान्, रामः, अद्रितटभूमौ, वालिकृतनामावशिष्टम्, भीमम्, असामान्यकायम्, दुन्दुभिम्, असुरञ्च, कपेस्तु, निशम्य कामम्, स्फुरन्महदसीमौजसेक्षणसकामम्, कपिम्, निकषा, नामेषुणा, असामान्यसालततिम्, आमेदिनीस्थलंच, अभिदत्, अहो ॥

व्याख्या ॥ राम इति ॥ ततः=श्रीराम सुग्रीवसम्भाषणानन्तरम्, अतिधीमान्=बुद्धिमान्, रामः=श्रीरामः, अद्रितटभूमौ = ऋश्यमूकगिरिसानौ,

---

अभीष्टम्=अभिमतम्, कर्तुं मिच्छुः श्चिकीर्षुस्सन्, अवदत्=जगाद - हे! कपीश! सुग्रीव! बलिष्ठम्=बलाढ्यम्, तव, रिपुम्=शत्रुम्, नष्टम्=नाशंगतमेव, मनु=अवबुध्यस्व, भवान्, अद्य = इदानीम्, दुष्टस्य; वानरपतेः=वालिनः, दिष्टान्तम् = पंचत्वम् - नि ॥ स्या त्पंचता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः - अन्तो नाशो द्वयो र्मृत्यु र्मरणं निधनोऽस्त्रिया-मित्यमरः-मम, शरचेष्टाम्=बाणप्रयोगक्रियांच, प्रधने=युद्धे, पुष्टिम्= सारंच, पश्यतु= अवलोकयतु - शेषे प्रथम इति प्रथमः ॥

भावः ॥ श्रीरामचन्द्रोऽपि सुग्रीवोक्तवालिचरितम्, तत्स्थैर्यधैर्यादिक मात्माभीष्टंच साकल्यत श्श्रुत्वा तत्सुग्रीवोपकारकार्यं चिकीर्षुमना अभवत् । तदनु राम स्सुग्रीवंप्रति - अयि! कपीश! इतः परं तव शत्रुः नष्टप्राय एव - माकुरु शङ्काम् - साम्प्रतमेव वालिनो ममच संगरकौशलम्, बाणप्रयोगविधानं - तद्वालिनिधनंच द्रक्ष्यसि इति विस्पष्ट माबभाण ॥

विशे ॥ अत्र दिष्टान्त मद्य वानरपते रात्मन श्शरचेष्टांच भवा न्पश्य त्वित्यनेन श्रीरामबाण स्यामोघत्वम्, तद्वाचोऽवैयर्थ्यंच ध्वन्यते ॥

अव ॥ श्रीरामेण वाली घातयिष्यत इति सुग्रीवविश्वासः प्रकटीक्रियते ॥

वातात्मजादिकपिजाते मुदे स रघुपोत स्तनुं सुररिपो
र्धृता न्ततान पदघाता त्सुदूर मपनीताऽभव त्सपदि सा ।
सीतापते र्बल मभूतं समीक्ष्य निजकातर्यभाव मजह
त्सूतो रवे र्ममतु ताताऽय मित्युदितचेतोनिकाम मगमत् ॥

वालिना, कृतम्, नामावशेषम् यस्य सः - वालिकृतनामावशिष्टम्, भीमम् =भयङ्करम्, असामान्यकायम्=महोन्नतदेहम्, दुन्दुभिम्; असुरंच= राक्षसंच, कपेस्तु=सुग्रीवात्, निशम्य=श्रुत्वा, सुग्रीवेण सर्वविज्ञायेति भावः- कामम्=निकामम्, स्फुरच्च, महच्च, असीमचेति द्वन्द्वः - तच्चेत्यो- जश्चेति कर्मधारयः-तस्य, ओजसः, ईक्षणे=दर्शने, सकामम्=साभिलाषम्, कपिम् निकषा=सुग्रीवान्तिके (वा) अभितः=परित, स्समया निकषा हा- प्रतियोगेऽपि - इति द्वितीया - नामेषुणा=श्रीरामनामांकितबाणेन, असामा- न्यसालततिम्=महोन्नतसप्ततालततिं, आमेदिनीस्थलञ्च=पातालपर्यन्तञ्च - अभिदत्=भेदन मकरोत् - अहो! इत्यद्भुतसूचकानुकरणध्वनिः - अभिविधा वाङाऽव्ययीभावः ॥

भावः ॥ तत श्श्रीराम स्सुग्रीवेण तदद्रौ मृतकळेवरं दुन्दुभे रस्तीति विज्ञाय-आत्मबलमपि सुग्रीवस्य दिदर्शयिषु रात्मबाणेन तत्दुन्दुभिकायम् - सप्तसालवृक्षततिं ञ्चैकेन बाणेनै वाच्छिनत् ॥

विशे ॥ पुरा किल दुन्दुभिनामा राक्षस स्सर्वा न्निर्जित्य सर्वजेतारं वालिनम्प्रति योद्धु माजगाम - आगतेन दैत्येनसह वाली मल्लयुद्धाय सन्नद्धो बभूव। तदनु तयोर्द्वयोरन्योन्यं निष्पीड्यमानयो र्गुहाप्रवेशोऽभवत्, वालिन मनुसृत्य गत स्सुग्रीवो बिलमुखे निरीक्षमाण आस्थितः - तदनन्तरं गते काले बिला द्रक्तं निर्ययौ - तन्निरीक्ष्य सुग्रीवः भ्राता हत इति मत्वा पुरी माज- गाम - वालीतु तं निहत्य तत्कळेबरं कन्दुकमिव पदांगुष्ठेन चिक्षेप - तत्तु कस्यचन महर्षे रंके पपात - तद्रुषातु स मुनि श्चुकोप - तद्दत्तशापेन वाली ऋष्यमूकाद्रिं प्रवेष्टु मनर्हो भभूवेति कथाऽत्रानुसन्धेया ॥

खण्डा ॥ सः, रघुपोतः - वातात्मजादिकपिजातेः - मुदे, सुररिपोः, तनुम्, पदघातात्, धृताम्, ततान, सपदि, सा, सुदूरम्, अपनीता, अभवत्-रवेः, सूतः, सीतापतेः, अभूतम्, बलम्, समीक्ष्य, निजकातर्यभावम्, अजहत्, अग्रम्, मम, तु, त्राता, इति, उदितचेतोविकासम् - अगमत् ॥

व्याख्या ॥ वातात्मज इति ॥ सः, रघोः, पोतः = अर्भक श्श्रीरामः, नि ॥ पोतः पाकोऽर्भको डिंभ-इत्यमरः-वातात्मजादिकपिजातेः = हनुमदादि वानरसमूहस्य, नि ॥ जाति र्जातिंच सामान्य - मिति चामरः - मुदे = मोदाय, सुररिपोः = दुंदुभिनामासुरस्य, तनुम् = शरीरम् - पदघातात् = चरणताडनात् - धृताम् = विक्षिप्तां, ततान = अकरोत् - सपदि = सद्यः - सा = तनुः, सुदूरम् = अतिदूरम्, अपनीता, अभवत् - रवेः सूतः = पुत्रः रविसूतः - नि ॥ सूतस्तुसारथौ तक्षिणक्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते, वन्दिपारदयोः पुंसिप्रसूते प्रेरितेत्रिषु-इति विश्वः, सुग्रीव इति यावत् - सीतापतेः = श्रीरामचन्द्रस्य, अभूतम् = भूतपूर्वं न भवतीत्यर्थे प्रयुक्तम् - बलम् = सामर्थ्यम्-समीक्ष्य = दृष्ट्वा, निजकातर्यभावम् = स्वात्माध्यस्तभयस्वभावम्-अजहत् = तत्याज - अग्रम् = श्रीरामः, मम, तु, त्राता = रक्षकः - इति = इत्थम् - उदित चेतोविकासं = उदित मानसोल्लासं, अगमत् = प्राप ॥

भावः ॥ अथ श्रीरामचन्द्रः तत्सुग्रीवदर्शित न्दुन्दुभिकायं निरीक्ष्य तत्कपिलोकप्रत्यायनार्थं पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप - तेन तत्काय मतिदूर मपासरत् - त द्दृष्ट्वा सुग्रीवो वाल्यागतभीतिं त्यक्त्वा मन स्यानन्द मनुबभूव-रामोऽयं वालिमारणे शक्त इति व्यश्वस दित्यर्थः ॥

विशे ॥ अत्र श्रीरामकृतस्वबलप्रदर्शनेन यथा सुग्रीवमनसः प्रमोद मभूत्तथा श्रीरामकार्यम प्यवश्यं सफलं भविष्यती त्यर्थो व्यज्यते - अपिच वातात्मजादिविश्वासार्थ मित्यनेन श्रीरामबलप्रदर्शनलब्धानन्दः न केवलं सुग्रीवस्यैव-अपिच सर्वेषामपि कपीनां राम स्सुग्रीवं गतापदं करिष्यती त्यानन्दः ताहगतिलोकबलशालिनि श्रीरामे तेषां सेव्यत्वबुद्धिसंजननंच बभूवेतिच ध्वन्यते ॥

अव ॥ वालिना योद्धुं सुग्रीवं प्रेरयति श्रीराम इत्युपनिबद्ध्यते ॥

रे! ग्राह्य मस्य बल मग्रेसरोऽय मिति सुग्रीववानरपति
श्चाग्रेऽस्तुव द्बलवदुग्रारि भङ्गसमुदग्रं रघूद्भववरम्।
निग्राहकोऽस्मि समरेऽग्रेजने स्तव युधग्रक्षितिं भज हरे!
सुग्राह्य एव प्लवगाग्रेसर स्त्विति स सुग्रीव माजि मनयत् ॥

खण्डा ॥ रे! अस्य, बलं, ग्राह्यं, अयं, अग्रेसरः, इति, सुग्रीववानरपतिः, बलवदुग्रारिभंगसमुदग्रं, रघूद्भववरं, अग्रे, अस्तुवत्, हरे! समरे, तव, अग्रेजनेः, निग्राहकः, अस्मि, युधग्रक्षितिं, भज, प्लवगाग्रेसरः, सुग्राह्यः, एव, इति, सः, सुग्रीवं, आजिं, अनयत् ॥

व्याख्या ॥ रे इति ॥ रे! इति आत्मसंबोधनपदं - अस्य - श्रीरामस्य, बलं=सामर्थ्यं, ग्राह्यं=ग्रहीतुं योग्यं, अयं, रामः, अग्रेसरः=योधाग्रेसरः, इति =एवं, वानराणां पतिः=वानरपतिः- सुग्रीव इति वानरपति रिति तथोक्तः- बलवन्तश्च ते उग्रारयश्चेति बलवदुग्रारयः - तेषां भंगे =मारणे अवमतौ वा, समुदग्रः=महान् , तं, रघूद्भववरं=श्रीरामं, अग्रे=पुरतः, अस्तुवत्=स्तोत्र ञ्चकार, हे! हरे! सुग्रीव! नि ॥ यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु शुकाहिकपिभेकेषु हरि र्नाकपिले त्रिषु -इत्यमरः - समरे=युद्धे, तव, अग्रेजनेः=सोदरस्य वालिनः, निग्राहकः=निग्रहकर्ता, अस्मि=भवामि-युधग्रक्षितिं=समरतलं, भज=गच्छ, प्लवगाग्रेसरः=कपि प्वग्रेसरो वाली, सुग्राह्य एव=सुलभं ग्रहीतुं शक्य एव -इति=इत्थं, उक्त्वा, सः=श्रीरामः, सुग्रीवं, आजिं=समरभूमिं - अनयत्=अयं द्विकर्मकधातुः ॥

भावः ॥ तत श्श्रीरामकृतबलप्रदर्शनानुपदं, सुग्रीव स्तन्महिमानं संश्लाघ्य वालिवधा यायं समर्थ इति विश्वास मचीकरत् - तदनु श्रीरामोऽपि - सुग्रीव! अह मस्मि वालिवधे सहायो भवतः - मा भैषीः-इत्यभय न्दत्वा वालिनासह योद्धु मनय त्तं समरतलम् ॥

विशे ॥ अत्र - बलवदुग्रारिभंगसमुदग्र - मिति श्रीरामविशेषणेन-भाविकाले दशानन मप्ययं जेष्यतीति भावि काव्यार्थ स्संसूच्यते ॥

अव ॥ वालिसुग्रीवयो स्समरगमन मुपवर्ण्यते ।

निर्णीतरीति मनु तूर्णं क्रुधा रिपुविदीर्णाय सूर्यतनयः
पूर्णो बलेन रिपुकर्णप्रभेदिरवपूर्णाच्छकम्बुवदनः ।
घूर्णन्गिरे स्समवतीर्णोऽभव त्सुपरिपूर्णो रुषाऽनुज महो !
चूर्णं विधातु मपि निर्णिद्रहृ त्समवतीर्णो मृधे हरिसुतः ॥

खण्डा ॥ सूर्यतनयः, निर्णीतरीतिमनु, तूर्णं, क्रुधा, रिपुविदीर्णाय, बलेन, पूर्णः, रिपुकर्णप्रभेदिरवपूर्णाच्छकंबुवदनः, घूर्णन्, गिरेः, समवतीर्णः, अभवत्, हरिसुतः, अपि, रुषा, सुपरिपूर्णः, अनुजं, चूर्णं, विधातुं, निर्णिद्रहृत्, मृधे, समवतीर्णः - बभूव ॥

व्याख्या ॥ निर्णीतरीति मिति ॥ सूर्यतनयः =सुग्रीवः- निर्णीतरीतिमनु =निर्णीतप्रकार मनुसृत्य, तूर्णं=शीघ्रं - नि ॥ सत्वरं चपलं तूर्णं मविलंबित माशु च - इत्यमरः - क्रुधा=रुषा, रिपुविदीर्णाय=शत्रुभेदनाय, बलेन पूर्णः =संपूर्णः - रिपुकर्णान् प्रकर्षेण भिनत्तीति=रिपुकर्णप्रभेदी-स चासौ रवश्चेति तथोक्तः - तेन पूर्णनिर्मलकंबुयुक्तं वदनं यस्य सः=रिपुकर्णप्रभेदि रवपूर्णाच्छकंबुवदनः - घूर्णन्=भ्रमणं कुर्वन्, घूर्ण भ्रमणे - इति धातो श्शत्रन्तरूपं- गिरेः=ऋश्यमूकात्, समवतीर्णः, अभवत् - अवरोहण श्चकार, हरिसुतः= शक्रसुत स्स वाल्यपि - रुषा=कोपेन, सुपरिपूर्णः=परिपूर्णः - अनुजं=सोदरं, सुग्रीवं, चूर्णं विधातुं=पिण्डीकर्तुं, निर्णिद्रं हृत् यस्य सः = निर्णिद्रहृत् = जागृतमनाः, मृधे=युद्धे, समवतीर्णः - बभूव ॥

भावः ॥ यदा सुग्रीवः श्श्रीरामप्रोत्साहितान्तरङ्गो रिपुकर्णप्रभेदकशंखारव म्मुहुर्मुहुः कुर्व न्समरतल माविवेश तदाऽसौ वाली च द्विगुणितकोपेनाजिरङ्ग मविशत् ॥

विशे ॥ अत्र सुग्रीवाजिगमने पटाटोपवर्णनेन -'निस्सारस्य पदार्थस्य प्राये णाडंबरो महान्' इत्युक्तरीत्या तस्य विजयेतरः - निर्णिद्रहृ दिति वालिविशेषणेन विजयासाफल्यं तस्येति - पक्षप्रतिपक्षयो स्संसूच्यते ॥

अव ॥ श्रीरामेण सुग्रीवानभिज्ञानकथनम् ॥

य ङ्कातरं समरसङ्कल्पधीयुत मसङ्कोच मर्यमसुत
न्त्वङ्काय प्रैषय दशङ्क श्रियःपति रघाङ्क सुरेन्द्रतनयम् ।
त ङ्कीश मेक्ष्य तु निरङ्क म्मृधे हित महङ्कारवद्धरिपतेः
कि ङ्कार्य मित्यधिकशङ्कान्वितोऽभव दल ङ्कोसलाधिपसुतः ॥

खण्डा ॥ श्रियः पतिः, कातरं, समरसंकल्पधीयुतं, असंकोचं, यं, अर्यमसुतं, अशंकं यथा तथा, अघाङ्कं, सुरेन्द्रतनयं, प्रति, अंकाय, प्रैषयत् - तं, हितं, कीशं - अहङ्कारवद्धरिपतेः - निरंकं - एक्ष्य, किं, कार्यं - इति, कोसलाधिपसुतः - अलं - अधिकशंकान्वितः - अभवत् ॥

व्याख्या ॥ यमिति ॥ श्रियः पतिः=श्रीरामचन्द्रः - कातरं=भीतं, समरसङ्कल्पधीयुतं=युद्धाय कृतनिश्चयधियोपेतं-असंकोचं=संकोचहीनं, यं - अर्यमसुतं=सूर्यपुत्रं - सुग्रीवं - अशंकं यथा तथा=भीरहितं यथा तथा, अघं =सोदरपत्नीगमनरूपं - अंकः=चिंह्न - यस्य त मित्यर्थः - सुरेन्द्रतनयं=इन्द्रसुतं वालिनंप्रति, अंकाय=युद्धाय, प्रैषयत्=प्राहिणोत् - अथ, युद्धे, तं, हितं =सखायं, कीशं=कपिं, सुग्रीवं, अहंकार मस्यास्ती त्यहंकारवत्, स चासौ हरिपतिश्चेति-तस्मात्-अहंकारवद्धरिपतेः=अहङ्कारयुक्तवालिनः, निरंकं= निर्विशेष मकेनेत्यर्थे 'कुगतिप्रादय' इत्यत्र अवादयक्रुष्टोद्यर्थे तृतीयेति वचना त्समासः - आ+ईक्षित्वा=एक्ष्य=दृष्ट्वा, किं, कार्यं=कर्तव्यं - इति=इत्येवं, कोसलाधिपसुतः=श्रीरामः - अलं=तूष्णीं- नि ॥ अलं भूषण पर्याप्ति वारणेषु निरर्थके, अलं शक्तौ च निर्दिष्ट-मिति विश्वः-अधिकशंकान्वितः=अत्यन्तसंदेहसमन्वितः - अभवत्=बभूव ॥

भावः॥ दाशरथि र्यं सुग्रीवं वालिना योद्धुं प्राहिणो त्तं सुग्रीव मनभिज्ञानांकं वालितुल्यगात्र मजान न्किङ्कर्तव्यतामूढो बभूव ॥

अव ॥ सुग्रीवस्य युद्धा दपसरण मुपपाद्यते ॥

भक्तिप्रपूर्णनृपसूक्तिं निकाम मनृतोक्तिं विविच्य मनसा
शक्ते र्यथार्ह मनुषक्तो रिपो रसुविमुक्तौ प्रदर्शितबलः ।
स्वाक्तावमानसुविरक्तो मृधा द्रुधिरसिक्त स्स सूर्यतनयो
द्रा क्तोषितारिजनतोक्ती स्स्मर न्स्वजनरक्तो ययौ गिरिगृहम् ॥

खण्डा ॥ सः, सूर्यतनयः, भक्तिप्रपूर्णनृपसूक्तिं, मनसा, निकामं, अनृतोक्तिं, विविच्य, शक्तेः, यथार्हं, अनुषक्तः, रिपोः, असुविमुक्तौ, प्रदर्शित बलः, स्वाक्तावमानसुविरक्तः, रुधिरसिक्तः, स्वजनरक्तः, द्राक्, तोषितारि-जनतोक्तीः, स्मरन्, मृधात्, गिरिगृहं, ययौ ॥

व्याख्या ॥ भक्ति रिति ॥ सः, सूर्यतनयः=सुग्रीवः, भक्त्या=स्नेहेन, प्रपूर्णा च सा नृपसूक्तिश्चेति तां - मनसा=हृदा - निकामं=अत्यन्तं, अनृ-तोक्तिं=मिथ्यावाचं, विविच्य=विवेचनं कृत्वा-शक्तेः=सामर्थ्यस्य, यथार्हं; अनुषक्तः=संगतः, रिपोः=वैरिणः, असुविमुक्तौ=प्राणप्रणाशने, प्रदर्शितं, बलं येन सः तथोक्तः - स्वाक्तावमानेन=आत्मनाप्तपराभवेन, सुविरक्तः= विराग मापन्नः, रुधिरेण=स्वगात्रनिष्ठ्यूतशोणितेन, सिक्तः = आर्द्रीकृतः - स्वजनरक्तः = स्वीयजनानुरक्तः, द्राक् - द्रुतं - नि ॥ द्राङ्मङ्क्षुसपदिद्रुते - इत्यमरः - तोषिताः=स्वस्य जयेन तुष्टाः - ते च ते अरिजनाश्च=तोषितारि जनाः - तेषां समूहः=जनता - तस्याः उक्तीः=वाचः, स्मरन् = मनसि विचिन्तयन्, मृधात् = युद्धात् - गिरिगृहं = ऋश्यमूकाद्रिस्थनिलयं - प्रति ययौ=जगाम ॥

भावः ॥ अथ सुग्रीव श्श्रीरामकृतप्ररोचनयाऽऽयोघनाय गत्वा तत्रा-सहायो मनसि तदुक्ती र्विचिन्त्य यथाशक्ति तेन सह समरे युद्धं चकार । तथा वालिकृतताडनादिक मसहमान स्स्वनिलय ञ्जिगमिषुःशत्रुकृतहेळनादिकम प्यनुस्मर न्नृश्यमूकाद्रि मभिदुद्राव ॥

विशे ॥ अरिजनावहेळनादे रात्मप्राणावन मावश्यकमिति मन्वानस्य सुग्रीवस्य बुद्धिविशेषोऽभिव्यज्यतेऽत्र ॥

अव ॥ श्रीरामंप्रति युद्धनिवृत्तस्य सुग्रीव स्याभ्यर्थना ॥

गोपाय मेऽद्य रघुभूपामयोक्त मधिकोपायवि न्मम मन
स्तापापह न्त्ववद आपातरम्य मरितापाय बद्धशपथः ।
कोपाढ्यकीशवरचापोत्थबाणतितितापान्विता मम तनुः
पापी भवे र्यदि महाऽपाय मैष्य मरिकोपैकमुष्टिनिहतैः ॥

खण्डा ॥ अधिकोपायवित्, हे! रघुभूप! अद्य, मम, गोपाय, अरितापाय, च, बद्धशपथस्सन्, मनस्तापापहं, आपातरम्यं, अभयोक्तं, तु, अवदः, मम, तनुः, कोपाढ्यकीशवरचापोत्थबाणतितितापान्विता, अभूत्, अहं, अरिकोपैकमुष्टिनिहतैः, महाऽपायं, ऐष्यं, यदि, पापी, भवेः, त्व मिति शेषः ॥

व्याख्या ॥ गोपायेति ॥ अधिकाश्च ते उपायाश्च अधिकोपायाः-तान्वेत्तीति तथोक्तः - तस्य संबुद्धौ - अधिकोपायवित् - यद्वा - अधिकं उपायवित् - हे! रघुभूप! श्रीराम! अद्य = इदानीं, मम - गोपाय = रक्षणाय, अरीणां - तापाय च - यद्वा - अरे श्शत्रो र्वालिनः, तापाय, च, बद्धः शपथः येन सः तथोक्तस्सन्, मनसः ताप मपहन्तीति तं मनस्तापापहं, आपातरम्यं = श्रवणपातेन सुखप्रदं, अभयोक्तं = अभयवचनन्तु, अवदः = उक्तवानसि - वद व्यक्तायां वाचीति धातो र्लङि मध्यमैकवचनरूपं - मम, तनुः = देहः - कोपेन आढ्यः = युक्तः, स चासौ कीशश्चेति तथोक्तः-तस्य वालिनः वरचापा दुदिता = उद्गता या बाणततिः, तस्य तापे नान्विता = प्रतप्ता, अभूत् = बभूव-अहं, अरेः = वालिनः, कोपपूर्विकाया एकस्या एव मुष्टिनिहतैः - महाऽपायं = अधिकापायं, ऐष्यं यदि = अप्राप्स्यं यदि, पापी = पापयुक्तः, भवेः = अभविष्यः - त्व मिति शेषः ॥

भावः ॥ हे! श्रीराम! त्वं "युद्धे ते - साहाय्यं करिष्यामि - माभैषी" रित्युक्त्वा प्रतियोद्ध्रा संगतस्य मम तनु स्तवासहायेन हेतुना शत्रुकृतबाणमुष्टिघातैः पिण्डीकृता - यद्यह म्महापाय मगमिष्य न्तवाघ मापादित मभविष्यदिकल - "य स्तित्याज सखिविदं सखायं; न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति यदीं श्रृणो त्यलकं श्रृणोति, नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्था" मिति श्रुतेः ॥

अव ॥ भेदज्ञानाय स्रज न्धारयेति सुग्रीवंप्रति रामोक्ति रुपपाद्यते ॥

देवार्कपुत्र ! युधि ते वालिना समतनूवेषकारणवशा
न्मे वेदना प्यपगता वा मये ! मनसि ते वेदना ञ्जहि; सखे !
भावेऽन्यथा कुरु हि मा वालिना तुलितभाव ञ्जहीहि वपुषि
प्रावार माप्नुहि; सुमावीत मावह; गळे वालिभेदनकृते ॥

खण्डा ॥ हे! देव! अर्कपुत्र! अये! युधि, ते, वालिना, समतनूवेषकारणवशात्, मे, वां, वेदनाऽपि, अपगता, हे! सखे! ते, मनसि, वेदनां, जहि - भावे, अन्यथा, माकुरु, हि, वपुषि, वालिना, तुलितभावं, जहीहि, प्रावारं, आप्नुहि, गळे, वालिभेदनकृते, सुमावीतं - आवह ॥

व्याख्या ॥ देवेति ॥ हे! देव! विभो! नि ॥ राजा भट्टारको देव-इत्यमरः अर्कपुत्र! =सूर्यतनय! सुग्रीव! अये! सखे! युधि=समरे, ते = तव, वालिना समानः तनूवेषः - स चासौ चेति कर्मधारयः-तत्कारणवशात् =तद्धेतो रित्यर्थः, मे=मम, वां=युवयोः, वेदनाऽपि=ज्ञातृताऽपि, अपगता=नष्टा - स्मृतिपथा दपगतेत्यर्थः - हे! सखे! ते, मनसि=हृदये, वेदनां = व्यथां, जहि = त्यज - भावे=त्वदभिप्राये, अन्यथा=इतरथा, माकुरुहि=मामंस्थाः - वपुषि = शरीरे, वालिना, तुलितभावं = सदृशभावं, जहीहि=विसर्जय, प्रावारं= उत्तरीयं, नि ॥ द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा। संव्यान मुत्तरीयञ्च- इति चामरः - प्रकर्षे णावृणोतीत्यर्थो त्कवचं वा, आप्नुहि=प्राप्नुहि-गळे= कण्ठे, वालिभेदनकृते = वालिनो भेदनाय, भेदज्ञानाय वा, सुमावीतं = पुष्पविरचितावीतं, आवह=वहस्व ॥

भावः ॥ हे! सुग्रीव ! त्व मद्य सङ्गरे वालिसमवपु र्भूत्वा स्थितोऽसि। अत स्त्वां वेत्तु मशक्तोऽहम्। तस्मा त्त्व म्मनसि व्यथा म्माकुरु-अन्यथाऽभि-

विशे ॥ श्रीरामकृतवाग्दानवैपरीत्यं विवक्षुणा सुग्रीवेण स्वदेहतापा दधिकतरं श्रीरामचन्द्र स्याग्रमाप्ते रुपवर्णितत्वात् - वक्ष्यमाणात्त स्सुग्रीवमरण- पर्यन्ताकक्षिक इति ध्वन्यते ॥

अव ॥ पुन र्युद्धाय सुग्रीवानङ्गीकार उपश्लोक्यते ॥

वन्देऽह मिन्द्रसुतभिन्दानवाच मरविन्दाक्ष ! मावद बला
द्भिन्दीकृतोऽस्मि रिपुणेन्दीवर ! प्रबलसन्दोहलेन समरे ।
सन्देह एव बलवृन्दान्वितस्य युधि सन्दानितस्य विजये
मन्दीकरोति प्रतिय न्देव ! सत्त्व मरिबृन्दस्य राम ! स यतः ॥

खण्डा ॥ हे! अरविन्दाक्ष! अहं, त्वां, वन्दे, इन्द्रसुतभिन्दानवाचं, मावद, हे! इन्दीवर समरे, प्रबलसन्दोहलेन, रिपुणा, भिन्दीकृतः, अस्मि, हे! देव! राम! यतः, सः, प्रतियन्, अरिबृन्दस्य, सत्त्वं, मन्दीकरोति, ततः, बलवृन्दान्वितस्य, युधि, सन्दानितस्य, तस्य, विजये, सन्देह एव ॥

व्याख्या ॥ वन्द इति ॥ हे! अरविन्दाक्ष! =कमलाक्ष! अहं, त्वां, वन्दे= नमस्करोमि; इन्द्रसुतस्य=वालिनः, भिन्दानवाचं=भेदनविषयकं वाक्यं, मावद =माचक्ष्व - हे! इन्द्याः वर! इन्दीवर = लक्ष्मीपते! समरे, प्रबलसन्दोहलेन= नितरा मुत्साहयुक्तेन, रिपुणा=शत्रुणा, भिन्दीकृतः अस्मि=शकलीकृतोऽस्मि- हे! देव! राम! यतः=यस्मा त्कारणात्, सः - वाली, प्रतियन्=प्रतियन्ता, सन्, अरिबृन्दस्य=शत्रुवर्गस्य - सत्त्वं=बलं - मन्दीकरोति=मन्दं, करोति ततः = तस्मा द्धेतोः, बलवृन्दान्वितस्य=बलाढ्यस्य- युधि; सन्दानितस्य=बद्धमनसः, तस्य=वालिनः, विजये; विषये - सन्देहएव=संशय एवेत्यर्थः ॥

भावः ॥ भो! रामचन्द्र! त मनन्तबलसम्पदं जेतुं न वयं पारयामः-प्रबलेन तेनाहं चूर्णीकृतगात्रोऽस्मि - यदि स तु बली युद्धेऽभिमुखः स्थितो यस्य

प्रायं माकुरु - इदानीं त्वं वालिसमभावं त्यक्त्वा भेदकज्ञापनायैक मुत्तरीयं, गळे सुममाला श्चावहस्वेति ॥

विशे ॥ अत्र सुग्रीवस्य- देव! इति सम्बोधनेन रामोऽवश्यं वालिसंहरणं कृत्वा सुग्रीवं राजानं करिष्यामी त्यसूसुच दिति ज्ञाप्यते - यद्वा द्वयो स्तयो रेकवंश्यत्वेपि सूर्या त्साक्षाज्जनिमा न्सुग्रीव स्सूर्यवंशे परम्परोत्पन्नस्य दाशरथे रर्वाचीनत्वा द्युक्तमे वाऽयं सम्बोधनार्थे इत्यल मतिप्रसक्त्या ॥

अव ॥ श्रीराम स्सुग्रीवं पुन र्युद्धाय प्रोत्साहयति ॥

स्या देव मद्य रिपुनोदेन ते हृदयमोदप्रदोऽस्म्यह मरे
भेदाय ते वपुषि भेदं निरूपय सुवेदो भविष्यसि ततः ।
मोद ङ्गमिष्यसि च खेदं व्यपोह्य रिपु साद ङ्करिष्यसि कपे !
नेदं वचोऽवितथ मैदंप्रकार मरिसूदोऽवद द्रविसुतम् ॥

खण्डा ॥ य द्यथाभूतं, तत्, एवं, स्यात्, अद्य, रिपुनोदेन, ते, हृदयमोदप्रदः, अस्मि, अरेः, भेदाय, ते, वपुषि, भेदं, निरूपय, ततः, सुवेदः, भविष्यसि, हे! कपे! इदं, वचः, नावितथं, रिपुसादं, करिष्यसि, खेदं, व्यपोह्य, मोदं, गमिष्यसि, अरिसूदः, ऐदंप्रकारं, रविसुतं, अवदत् ॥

व्याख्या ॥ स्या दिति ॥ यत्, यथाभूतं, तत्, एवं, स्यात्=भूयात्-अद्य=इदानीं - रिपुनोदेन=शत्रुनाशनेन, ते=तव, हृदयमोदप्रदः = हृदयानन्दकरः, अस्मि=भवामि-भाव्यर्थे वर्तमानप्रयोगः - अरेः=शत्रोः, भेदाय=विदारणाय - तादर्थ्ये चतुर्थी - ते, वपुषि = तावकदेहे, भेदं = भेदद्योतक चिह्नं - निरूपय - ततः=भेदचिह्नाङ्कनात् - सुवेदः=सुष्टुवेद्यः, भविष्यसि-हे! कपे! सुग्रीव! इदं, वचः, नावितथं=नानृतं, रिपोः वालिनः, सादं = नाशं, करिष्यसि, खेदं=दुःखं, व्यपोह्य=त्यक्त्वा, मोदं = आनन्दं, गमिष्यसि = लप्स्यसे, अरिसूदः=शत्रुनाशक श्श्रीरामः - ऐदं प्रकारं=अनेन प्रकारेण, रविसुतं=सुग्रीवं - अवदत्=जगाद ॥

भावः ॥ हे! सुग्रीव! तव शत्रुनाशने नाहं त्वत्सुखापादकः स्याम्-यद्यस्मा द्वालिनो विविक्तत्वं तव नास्ति त देवं स्यात् - अये! सखे! ते वपुषि वालिनो भेदं प्रकल्पय - ते नाह न्त्वा मभिज्ञास्यामि - त त्त्वदरिनाशनेन मोदं परं प्राप्स्यसि - नेद मनृतं - पश्येद मिति सुमुख न्त ङ्कपिवरं वालिना योद्धुम् प्रेरयामास ॥

कस्यापि विजये सन्देह एव-समरे तु प्रतियोद्धा तद्वशो भविष्यतीति वरान्वितस्स मया प्रतियोद्धु मशक्यः-अत स्त्वं न गच्छामि; त्वां प्रणमामीति सुग्रीवो युद्धाय गन्तुं निराचकार ॥

अव ॥ पुन र्युद्धाय सुग्रीवकृत वाल्याह्वानम् ॥

धीरेण योद्धु मतिवीरेण वासवकुमारेण सूर्यतनय
श्शूरो नृपोक्तिभि रभीरु र्बभूव रिपुमाराय बद्धधिषणः ।
हारं विधृत्य तनुवैरूप्य माप्य धृति मारुह्य युद्धविधये
वैरं प्रतापसुगभीरं समाह्वय दुदारप्रगल्भवचनैः ॥

खण्डा ॥ सूर्यतनयः, धीरेण, अतिवीरेण, वासवकुमारेण, योद्धुं, नृपोक्तिभिः, अभीरुः शूरश्च, बभूव - रिपुमाराय, बद्धधिषणः, सुग्रीवः, हारं, विधृत्य, तनुवैरूप्यं, आप्य, युद्धविधये, धृतिं, आरुह्य, उदारप्रगल्भवचनैः, प्रतापसुगभीरं, वैरं, समाह्वयत् ॥

व्याख्या ॥ धीरेणेति ॥ सूर्यतनयः=सुग्रीवः, धीरेण, अतिवीरेण = अत्यन्तपराक्रमवता, वासवकुमारेण = वालिना, योद्धुम्; नृपोक्तिभिः = श्रीरामराजवचनैः, अभीरुः=भयरहितः, शूरश्च, बभूव-रिपुमाराय=शत्रु-नाशनाय-बद्धधिषणः =कृतबुद्धिः, सुग्रीवः, हारं = सुममालाञ्च, विधृत्य= धृत्वा, तनोः, वैरूप्यं=वालिनो विभिन्न रूपभावं, आप्य=प्राप्य, युद्धविधये =संगरकर्मणे, धृतिं=धैर्यं, आरुह्य = लब्ध्वेत्यर्थः - उदाराणि, प्रगल्भानि च तानि वचनानीति समासः - तैः, उपलक्षितः सन् प्रतापे, सुगभीरं=सुष्टु गभीरं - वैरं=रिपुं - वैर इति विशेष्यवाचकः - श्लो ॥ अद्रिजातस्य या मूर्ति श्शशिन स्सज्जनस्य च । क्व सा वै रात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च ॥ इति नल चंपूकाव्योपोद्घाते-वैरशब्दस्य धर्मिवाचकत्वेन प्रयोगात् -समाह्वयत् =युद्धा-याह्वान श्चकार ॥

भावः ॥ तत श्श्रीरामे णोत्साहित स्सुग्रीव श्शौर्यवानिव शत्रुमारा योद्धतमति स्सपदि वालिनो विभिन्नरूपत्व द्योतनाय गळे सुमालंकृतिरूपांक माप्य धैर्य मवलं ब्यारि मुदारप्रौढवचोभि राह्वयत् ॥

विशे ॥ अत्रैदंप्रकार इति स्थले - अयं प्रकारो यस्येति बहुव्रीहिः, ततो भावार्थे अण् - एतादृशप्रयोगं कुमारसंभवे कालिदासः - वैलक्ष्य मुदाहरन्तीति एकादशस्सर्गे त्युदाहृतवान् - तत्रतु क्रियाविशेषण मि त्यलम् ॥

अथ ॥ श्रीरामकृतसुग्रीवसंवेदन मुपपाद्यते ॥

मन्येऽय मर्कजनि रन्यप्रचोदितसुजन्येहयाऽऽगत इति
त्यन्यून मात्मगतमन्यु स्समेत्य शतमन्यो स्सुतोऽर्कजनुषम् ।
मन्याः प्रचूर्ण्य बहुदैन्यं निनाय गुणमान्य स्तदा रघुवर
श्चान्याय्य मेक्ष्य हृदि विन्यस्तचिह्न मनु वन्यं विवेद रविजम् ॥

खण्डा ॥ अयं, अर्कजनिः, अन्यप्रचोदितसुजन्येहया, आगतः, इति, मन्ये-इति, शतमन्योः, सुतः, तु, अन्यूनं, आत्मगतमन्युः, अर्कजनुषं, समेत्य, मन्याः, प्रचूर्ण्य, बहुदैन्यं, निनाय-तदा, गुणमान्यः - रघुवरश्च - अन्याय्यं, एक्ष्य, हृदि, विन्यस्तच्चिह्नं, रविजं, वन्यं, अनुविवेद ॥

व्याख्या ॥ मन्य इति ॥ अयं, अर्कजनिः =सुग्रीवः, अन्येन प्रचोदिता =अन्यप्रचोदिता, शोभना, या, जन्ये =युद्धे विषये, ईहा - अन्यप्रचोदितसुजन्येहा - तया युक्तस्सन्, आगतः =युद्धाय प्राप्तः - इति मन्ये - इति =इत्थं, शतमन्योः =इन्द्रस्य, सुतः =पुत्रः, वाली तु, अन्यूनं =न्यूनं यथा न भवति तथा, आत्मनि गतो मन्यु र्यस्य स तथोक्तः - प्राप्तक्रोधस्सन्, अर्कजनुषं = सुग्रीवं, समेत्य =प्राप्य, मन्याः =ग्रीवायाः पश्चाद्भागेषु धमनीरिति यावत् - नि ॥ पश्चाद्ग्रीवासिरामन्या इत्यमरः-प्रचूर्ण्य =पिण्डीकृत्य, बहुदैन्यं =अतिदीनभावं - निनाय =अगमयत् - तदा - गुणमान्यः =गुणैः पूज्यः, रघुवरश्च = श्रीरामचन्द्रश्च - अन्याय्यं =न्याया दपेतं कर्म, एक्ष्य = समन्ता दीक्षित्वा, हृदि =मनसि, विन्यस्तचिह्नं =विधृतांकं, रविजं =सूर्यपुत्रं, वने भवं =वन्यं - कपिं, सुग्रीवं, अनुविवेद =अभिजज्ञे ॥

भावः ॥ अथ वाली - अयं सुग्रीवोऽन्यप्रचोदितः समरेच्छया पुन रिहागत - इति मत्वा द्विगुणीकृतक्रोध स्तं सुग्रीवं मर्मणि निहत्य, धमनीः प्रचूर्ण्य प्रबलदैन्य मनयत् - तदा दाशरथि स्तना ङ्कान्वित मात्मसखं सुग्रीव मभिज्ञातवान् ॥

अथ ॥ वालिवध उपवर्ण्यते ॥

हिंसाऽऽकरं युधि जिघांसुं स्वमित्रमवतंसं कपिष्विनकुलः
पुंसांवर स्तरुवरांसे पिधाय तनुमंसार्पितोत्तमधनुः ।
ध्वंसं नयन्निव नृसंसारबन्ध मभिशंसाई मिन्द्रतनयं
हंसात्मजादिकृतशंसोऽरथ द्धरिनृशंसं शरेण हृदये ॥

खण्डा ॥ पुंसां, वरः, इनकुलः, तरुवरांसे, तनुं, पिधाय, अंसार्पितोत्तमधनुः, युधि, हिंसाकरं, कपिषु, अवतंसं, स्वमित्रं, जिघांसुं, अभिशंसार्हं, हरिनृशंसं, इन्द्रतनयं, नृसंसारबन्धं, इव, ध्वंसं, नयन्, हंसात्मजादिकृतशंसः, हृदये, शरेण, अरथत् ॥

व्याख्या ॥ हिंसेति ॥ पुंसां, वरः = श्रेष्ठः, इनकुलं = इनस्य गोत्र मस्यास्ती त्यर्श आदिभ्योऽच्-यद्वा इनः=सूर्यः, कुलं=कुल्यः, समानकुलोद्भव यस्य स इति समानाधिकरणबहुव्रीहि रिति वा-काळिदासस्तु-रघुवंशे " प्रययावातिथेयेषु - रघुकुलः - इति प्रयोगं चकार । नि ॥ कुलं कुल्ये गणे देहे गेहे जनपदेपि चेति हैमः-श्रीरामः, तरुवरांसे=तरुस्कंधे, तनुं=शरीरं - पिधाय= आच्छाद्य, अंसे अर्पितं उत्तमं धनु र्यस्य स तथोक्तः - धृतकोदण्ड इति यावत् - युधि=युद्धे - हिंसाया आकरं, कपिषु=कीशेषु, अवतंसं=श्रेष्ठं - स्वमित्रं= आत्मन स्सखायं, जिघांसुं = हन्तु मिच्छुं, अभिशंसायाः=निन्दायाः, अर्हं= योग्यं, हरिषु=वानरेषु, नृशंसं=घातुकं - आततायिन मिति यावत् - इन्द्रतनयं =वालिनं - नृणां संसारबन्धमिव - यथा परमात्माऽखिलनरसंसारबन्धं ध्वंसं नयति तथैव वालिनमपी त्युपमा - ध्वंसं - नयन्, हंसात्मजः सूर्यतनय स्सुग्रीवः- नि ॥ भानु र्हंस स्सहस्रांशु - रित्यमरः - तदादिभिः कृताशंसा यस्य तादृशः= गदिताभिनुतिस्सन्, हृदये=वक्षसि, शरेण=बाणेन, अरथत् = हिंसा ञ्चकार रथहिंसासंराध्यो रिति दिवादिः ॥

भावः ॥ पुरुषोत्तम स्स रघुरामः हिंसाकारिणं युद्धे मित्रघातिन मिन्द्रतनयं, त मतिनृशंसं वालिनं, समीपस्थतरुवरस्कन्धदान्तरित स्सुग्रीवादिकपिजातकृतप्रशंसो ऽहनत् ॥

अव ॥ श्रीरामबाणाहतस्य वालिनो रामेण सह सम्भाषण मुपक्लृप्यते ॥

धिग्राम! ते प्लवगनिग्राहिकां यदि ममाग्रे भवेः प्रतिभट
स्तूग्राहवे ष्वरिविनिग्राहकोऽह मिति सुग्राह्य मेव भवतः।
सुग्रीव मेत्य च ममोग्रापकार्यसि नृपाग्रेसरेति विहसन्
सोऽग्रे मृधं ह्यपत दुग्रप्रभञ्जनहतोग्रावनीजसदृशः॥

खण्डा ॥ हे! राम! ते, प्लवगनिग्राहिकां, धिक्, त्वं, मम, अग्रे, प्रतिभटः, भवेः, यदि, अहं, उग्राहवेषु, अरिविनिग्राहकः, इति, भवतश्च, सुग्राह्यमेव, हे! नृपाग्रेसर! सुग्रीवं, एत्य, मम, उग्रापकारी, असि, इति, विहसन्, सः, उदग्रप्रभञ्जनहतोग्रावनीजसदृशः, अग्रेमृधं, अपतत् हि ॥

व्याख्या ॥ धिगिति ॥ हे! राम! ते=तव, प्लवगनिग्राहिकां=वानर-निग्रहविधिं - धिक्-कुत्सायां - त्वं, मम, अग्रे=पुरतः-प्रतिभटः=प्रतियोद्धा, भवेर्यदि; अहं - उग्राहवेषु=भयंकरसमरेषु, अरीणां, विनिग्राहकः - विशेषेण निग्राहकः, इति=एवं - भवतश्च=तवापि, सुष्ठु, ग्राह्यमेव-ज्ञेयमेव-भवेदिति शेषः; हे! नृपाग्रेसर! श्रीरामराज! सुग्रीवं - बलशून्य मित्यभिप्रायः - एत्य = प्राप्य, मम, उग्र मपकरोती त्युग्रापकारी, असि = भवसि - इति = इत्थं, विहसन् - साभिप्रायं हसन्, सः=वाली, उदग्रप्रभंजनेन = महावातेन, हतो यो महावृक्षः, तेन सदृशः=सदृक्ष, मृधस्याग्रे=अग्रेमृधं-अपत द्धि=पपात हि ॥

भावः ॥ हे! राम! तव बलं धिक्। यदि त्व म्ममाग्रे प्रतियोद्धा अभविष्यः-तदाऽहं निग्राह्यो वा उत निग्राहकोवा इति ते सवेदन मभविष्यत्-त्वन्तु दुर्बलं सुग्रीवे देहसौन्दर्यमाले णाबद्धस्नेहः मम मरणरूपापकार मकरोः - इति विकृ-ताट्टहासं कुर्व न्स वाली प्रभंजनहत स्तरुरि वायोधनभूमौ पपात ॥

विशे ॥ अत्र - संसारबन्धमिवे त्युपमया वालिंससारबन्धयो रुपमानो-पमेयभावः। ध्वंसरूप सामान्यधर्मे णोपमा - तयोपमया यथा मोक्षार्थिजनानां संसारः प्रतिबन्धक स्तथा सुग्रीवस्यापि वाली सुखप्रतिबन्धक इत्यर्थो लभ्यते-तस्मा दत्रोपमालंकारेण वस्तुध्वनि र्विवक्षितवाच्यः ॥

अव ॥ श्रीरामेणानुनयपूर्वकं वालिनो बाणमोचनप्रकारवर्णनम् ॥

**यो यन्त्वजीवत दमेयाशुगेन स तु भूय स्तमेत्य रघुभूः
कायक्षये मनसि मायाहि दैन्य मिह याया स्त्व मुत्तमगतिम् ।
न्याया दपेतनर मायाति नष्ट मयि! नायं वधोऽतिकृपणो
जीया त्स्वधर्म इति नायंवद न्प्लवगकाया द्व्यपानय दिषुम् ॥**

खण्डा ॥ यः, अमेयाशुगेन, यं, तु, अजीवनत् , सः, रघुभूः, भूयः, तं, एत्य, अयि! कायक्षये, मनसि, दैन्यं, मायाहि - इह, त्वं, उत्तमगतिं, यायाः, न्यायात्, अपेतं, नरं, नष्टं, आयाति - अयं, वधः, अतिकृपणः, न, स्वधर्मः, जीयात् - इति, नायं, वदन्, प्लवगकायात्, इषुं, व्यपानयत् ॥

व्याख्या ॥ य इति ॥ यः=श्रीरामः, अमेयाशुगेन = अतिमहिमेन बाणेन, यं=(वालिनन्तु), अजीवतत्=घातयामास, सः, रघुभूः=श्रीरामचन्द्रः - भूयः=बाणप्रयोगानन्तरं, तं = वालिनं, एत्य = प्राप्य - तस्य सन्निधिं गत्वेति यावत् - अयि! हे! प्लवगाधिप! कायक्षये=शरीरनाशे, विषये, मनसि=हृदये, दैन्यं = दीनभावं - मायाहि = माप्नुहि - इह - इदानीं मच्छरपातेन - त्वं, उत्तमगतिं; यायाः=लभेः - न्यायात्=नीतेः, अपेतं; नरं=मनुजं, नष्टं=नाशः, आयाति=आप्नोति - अयं वधः=मया कृतोऽयं वधः; अतिकृपणः=अतिनीचः, न - न भवति - स्वधर्मः - जीयात् - श्लो ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः - क्षत्रियाणां वनमृगहननं युक्तं स्वधर्मश्च-किंच सोदरापकृतिनोऽधर्मगस्य तव वध उचित एव - इति = एवं - नायं = नीतिं, तदनुसारिवचन मित्यर्थः, वदन्, प्लवगकायात् = वालिनः कळेबरात् - इषुं = विशिखं - व्यपानयत्= मोचयामास ॥

विशे ॥ अत्र विशेष्यभूतसुग्रीवशब्दे सौन्दर्यद्योतकताऽस्ति - तादृशसाभिप्रायवद्विशेष्यविन्यसना त्परिकरांकुरालंकारध्वनिः - उग्रावनीजसदृशो वाली पपातायोधन इत्यत्रोपमालंकारो वाच्यभूतः - अतोऽत्रोपमापरिकरांकुरयोः वाच्यव्यंग्ययोः संसृष्टिः ॥

अथ ॥ मृतिकाले श्रीरामं प्रति वालिवाक्यम् ॥

योगेन रामशरनागस्य पूततनुभाग स्स जिष्णुतनयो
योगीश! किं वद मयाऽऽगो ह्यकारि तव रागोऽद्य कोऽर्कतनये।
भोगा द्युपात्त मिह, भोऽगां सुमुक्ति मथ मे गात्रजोऽस्तु युवरा
ड्वेगा दुदीर्य क्रमशोऽगा दसुप्रलययोगश्च सोऽन्तसुकृतेः ॥

खण्डा ॥ रामशरनागस्य, योगेन, पूततनुभागः, सः, जिष्णुतनयः, हे! योगीश! मया, किं, आगः, तव, अकारि, अद्य, अर्कतनये, रागः, कः, वद, इह, भोगादि, उपात्तं, भो! सुमुक्तिं, अगां, अथ, मे, गात्रजः, युवराट्, अस्तु, इति, वेगात्, उदीर्य, सः, क्रमशः, अन्तसुकृतेः, असुप्रलययोगं, च, अगात् ॥

व्याख्या ॥ योगेनेति ॥ रामशर एव नागः=सर्पः-तस्य – नि ॥ नागं नपुंसकं रंगे सीसके कारणान्तरे । नागः पन्नगमातंगक्रूराचारिषु तोयदे-इति मेदिनी – योगेन=संबन्धेन, पूतः तनुभागः यस्य सः तथोक्तः - सः, जिष्णुतनयः=इन्द्रनन्दनो वाली – हे! योगीश! श्रीराम! मया – कि मागः - कोऽपराधः - तव, अकारि=कृतं - अद्य=इदानीं - अर्कतनये=सुग्रीवे - रागः= अनुरागः - कः - वद ब्रूहि - इह=अस्मिन् लोके, भोगादि = सौख्यादिकं - उपात्तं - मया प्राप्तं – भो! हे! राम! सुमुक्तिं=मोक्षञ्च, अगां=प्राप्तप्रायमेव - भगवता त्वया हतस्य मेऽपवर्गो निस्सन्देह एवेत्यभिप्रायः–अथ=मदनन्तरं- मे – गात्रजः=पुत्रोऽङ्गदः, युवराट्=किष्किन्धाराज्यश्रियो युवराजः – अस्तु =भवतु - प्रार्थने लोट् – इति=एवं - वेगात्=अतिसत्वरं – उदीर्य=उक्त्वा,

भावः ॥ अथ श्रीराम स्तं वालिनं समेत्य – कपे! वालिन् इदानी न्त्वं बाणा न्मोक्ष्यसे - बाणमोचनानन्तर न्त्व मुत्तमगतिञ्च लप्स्यसे। अतोऽयं वधः नीचः इति मामंस्थाः –इति बाणमोचन मकरोत् ॥

विशे ॥ अत्र श्रीरामे णोक्तधर्मवाक्यै र्लोकन्यायेन चैव मुत्तरत्रा प्यन्यकळत्रासक्तस्य - रावणस्य - अधर्मप्रवृत्ते र्नाश स्यौचित्यं सूच्यते, (धर्मसंस्थापनार्थ मवतीर्णस्य श्रीरामस्य वाक्ये - जीया त्स्वधर्म - इत्यस्यात्यन्तयुक्तत्वा च्चात्र रावणस्यापि नाश मवितर्कितोपनतं भवेदिति ध्वन्यर्थः) ॥

अव ॥ सीतां प्रत्यानेतुं दत्तवाच स्सुग्रीव स्याभिषेचनवर्णनम् ॥

नो रामचन्द्र ! भवतारि र्व्यमारि कपिशूर स्स वालिहतक
स्ते रावणात्त मपकारं व्यपोह्य रिपुसारं विनाश्य सुकरम् ।
दारा न्नयेय मिति धीरं वद न्प्लवगवीर स्स रामवचना
त्तारेयमारुतकुमारादिभि स्स्वपुरभारेऽभ्यषिच्यत मुदा ॥

खण्डा ॥ हे! रामचन्द्र! कपिशूरः, नः अरिः, सः, वालिहतकः भवता, व्यमारि - ते, रावणात्तं, अपकारं, व्यपोह्य, रिपुसारं सुकरं, विनाश्य, दारान्, नयेयं, इति, धीरं, वदन्, सः, प्लवगवीरः, रामवचनात्, तारेयमारुतकुमारादिभिः - मुदा, स्वपुरभारे, अभ्यषिच्यत ॥

व्याख्या ॥ न इति ॥ हे ! रामचन्द्र ! श्रीराम ! कपिषु = वानरेषु, शूरः=पराक्रमवान् , नः=अस्माकं, अरिः=शत्रुः - सः - वालिहतकः= नीचवाली, भवता - व्यमारि=मृतिं प्रापवान् - ते=तव - रावणे नत्त=राव-णात्त - अपकारं=दारहरणरूपापकारं, व्यपोह्य=व्यपनीय-रिपुसारं=शत्रुबलं, सुकरं=सुलभं, विनाश्य=विनाशं नीत्वा, दारान्=भार्यां - नयेयं - त्वा मिति शेषः - इति=एवं - धीरं यथा तथा, वदन् = ब्रुवन् , सः, प्लवगवीरः= कपिप्रवीरः; सुग्रीवः - रामवचनात्=श्रीरामवाक्यात् , तदाज्ञयेति भावः -

---

सः - वाली - क्रमशः=क्रमेण - अन्तसुकृतेः=अन्तकाललब्धपुण्यात् - असूनां प्रलययोगञ्च=नाशसंबन्धञ्च - मृति मिति भावः - अगात्=अलभत ॥

भावः ॥ श्रीरामोत्सृष्टबाणहत स्स वाली तं प्रत्यन्ते - श्रीराम! ममाप-राधः कः?, कोऽय मनुरागोऽर्कतनये? नैत न्महात्मनां युक्तं - तथा प्यहं भोगा-दिक मस्मिन् लोकेऽन्वभूवं, परत्र विषयेपि इदानीं त्वद्बाणपाते नोपात्तमरणोऽहं ध्रुव म्मोक्ष ङ्गमिष्यामि; तस्मा न्मे न कोपि विचारः - अपितु ममात्मज स्त्वङ्गदो युवराड् भूया दित्युक्त्वोपरराम ॥

विशे ॥ अत्र वालिकृतश्रीरामसंबोधने - योगीश - इत्युपयुक्तः सर्वपदा-र्थेषु विरक्तस्य - योगीश्वरस्य तवापि पक्षप्रतिपक्षभावोऽस्ती त्युपालंभोद्बोधकः ॥

अव ॥ सुग्रीवाभिषेकानन्तरं राघवयो स्स्थिति रुपवर्ण्यते ॥

प्रत्यर्थिसोदरवधात्यन्तमोद मधिगत्यार्कजोऽपि कृपणः
प्रत्यग्रराज्यसुखभूत्या च व्यस्मर दनीत्या तु रामविषयम् ।
हृत्या जने नृपति रेत्यातिदुःख मनुसृत्याऽनुजस्य बलव
द्धृत्याऽध्युवास रिपुकृत्यं स्मर न्विगतकृत्य स्स माल्यवदगम् ॥

खण्डा ॥ कृपणः, अर्कजः, अपि, प्रत्यर्थिसोदरवधात्यन्तमोदं, अधिगत्य, प्रत्यग्रराज्यसुखभूत्या, अनीत्या, च, रामविषयं, तु, व्यस्मरत् - जनैः - हृत्या, नृपतिः, अतिदुःखं - एत्य, अनुजस्य, अनुसृत्या, रिपुकृत्यं, स्मरन्, विगतकृत्यः, सः, बलवद्धृत्या, माल्यवदगं - अध्युवास ॥

व्याख्या ॥ प्रत्यर्थीति ॥ कृपणः = नीचः, कृतघ्न इति यावत् - अर्कजोऽपि = सुग्रीवोऽपि, प्रत्यर्थिभूतो य स्सोदरः, तस्य वधात्, अत्यन्तमोदं = अपरिमितानंदं - विरोधिभूतवालिवधतोषं - इति यावत्, अधिगत्य = लब्ध्वा, प्रत्यग्रराज्यसुखस्य, भूत्या = वैभवेन, अनीत्या = अनयेन च, रामविषयन्तु =

तारेयमारुतकुमारादिभिः = अंगदांजनेयादिभिः, मुदा = सन्तोषेण, स्वपुरभारे = किष्किन्धानगरराज्ये - अभ्यषिच्यत = अभिषिक्तः ॥

भावः ॥ हे! रामचन्द्र ! भवता 'ममारि र्व्यमारि; इतःपरं तवारि श्चान्विष्य, वधं विधाय त्वदीयात्मपत्नीं सीतां समर्पयिष्य इति समयपूर्वकालापं कुर्वन् श्रीरामचन्द्रप्रेरितांगदहनुमदादिभि स्सुग्रीवो राज्यभारे न्ययुज्यत ॥

विशे ॥ अत्र सुग्रीवसम्भाषणे - ममारिर्व्यमारि-तेऽराति म्मारयिष्यामि; त्वत्साहाय्ये नाहं मत्पत्न्या संगतः,अहं तवात्मपत्नीं समर्पयिष्यामि । ममाभिषेकेण सर्व मुपपन्नं म्भविष्यती त्यनेन नाहो ! मूढोऽयं सुग्रीवः - श्रीरामचन्द्रं मोक्षप्रदायिनं परस्परोपकारकांक्षया सिशेवे - अपि चानन्तमोक्षसाम्राज्यदातारं प्राप्यापि लौकिककल्पराज्याभिषेकमपि समयाचारे णार्थितवान् - एतादृङ्मूढः कश्चन नास्ति - गुहोपि गंगां तारयित्वा मैत्रीरूपान्तरं लेभे - तस्माद प्यय म्मूढतरः, इति द्योत्यते ॥

अथ॥श्रीरामेण हनुमद्द्वारासुग्रीवप्रबोधनं,सुग्रीवप्रेषितकपीनांसीतान्वेषणप्रस्थानञ्च

चोराहृतांस्तु निजदारान्विचेतु मरिमाराय चार्कतनयं
धीरेण मारुतकुमारेण शूररघुवीरो व्यबोधय दरम् ।
श्रीरासुतार्थं मथ सूरात्मजप्रहित शूरप्लवंगविततौ
वीराय मारुतकुमाराय रामनृपवीरोऽङ्गुळीयक मदात् ॥

खण्डा ॥ शूररघुवीरः, चोराहृतान्, निजदारान्, तु, विचेतुं, अरिमाराय, च, अर्कतनयं, अरं, धीरेण, मारुतकुमारेण, व्यबोधयत् , अथ, रामनृपवीरः, श्रीरासुतार्थे-सूरात्मजप्रहितशूरप्लवंगविततौ, वीराय, मारुतकुमाराय, अंगुळीयकं अदात् ॥

व्याख्या ॥ चोराहृता निति ॥ शूर श्चासौ रघुवीरश्चेति तथोक्तः= पराक्रमवा न्रामः - चोरेण, रावणनाम्नाऽसुरेण, आहृतान्, अपहृतान्, निजदारान्=स्वजायां तु - नि ॥ दाराः पुंसि च भूम्न्येव-इत्यमरः-विचेतुं=अन्वेष्टुं अरिमाराय च=शत्रुसूदनाय च, अर्कतनयं = सुग्रीवं, अरं=सत्वरं, धीरेण= धैर्यवता, मारुतकुमारेण=हनुमता, व्यबोधयत्=बोधयामास - अथ -रामनृपवीरः=श्रीरामचन्द्रः-श्रिया=शोभया विशिष्टा, इरायाः=भुवः, सुता=कन्या, सीतेति यावत् - तस्यै = श्रीरामसुतार्थे, सूर्यस्य आत्मजः=सुग्रीवः - तेन, प्रहितशूरप्लवंगविततौ = प्रेषितपराक्रमवद्वानरबृन्दे, वीराय, मारुतकुमाराय= हनुमते, अंगुळीयकं=ऊर्मिकां, अदात्=ददौ ॥

श्रीरामचन्द्राय कर्तव्योपकारविषयन्तु, व्यस्मरत् - जनेः=भार्यायाः - हृत्या= हरणेन, सः, नृपतिः=श्रीरामचन्द्रः, अत्यन्तं दुःखं, एत्य, रिपुकृत्यं = शत्रोः रावण स्याचरितं, स्मरन्=स्मारं स्मारं - विगतानि कृत्यानि यस्य तादृशस्सन्, अपि, अनुजस्य=लक्ष्मणस्य, अनुसृत्या=अनुसरणेन हेतुना, बलवद्धृत्या= अतिधैर्येण, माल्यवन्नामान मगं=अद्रिं - अध्युवास ॥

भावः ॥ सुग्रीव स्स्वशत्रुहन्तारं श्रीरामचन्द्रं, तल्लब्धोपकारञ्च विस्मृत्य - नूत्नराज्यसुखानुभूत्या प्रमत्तोऽभूत् - दाशरथिस्तु वैरिणा कृतमायादिकस्मरणेन विस्मृतान्यकार्यकरणो माल्यवन्नगेऽनुजेन सहोवास ॥

अथ ॥ कपीनां सम्पातिदर्शनप्रकार उपनिबद्ध्यते ॥

दक्षा स्समीकगुरुशिक्षा स्समीरसुतपक्षाङ्गदादिकपयो
दीक्षां विधाय कमलाक्षप्रियां सुरविपक्षं विचेतु मगमन् ।
नैक्षन्त ते त्ववनिजाक्षीणरूप मपि साक्षा द्बभूव खगरा
डक्षीणलब्धखलरक्षोगणेशचरितोऽक्षोभदः कपिततेः ॥

खण्डा ॥ दक्षाः, समीकगुरुशिक्षाः, समीरसुतपक्षांगदादिकपयः, दीक्षां, विधाय, कमलाक्षप्रियां, सुरविपक्षं, च, विचेतुं, अगमन्, ते, तु, अवनिजाक्षीणरूपं, नैक्षन्त, अपि–कपिततेः, अक्षीणलब्धखलरक्षोगणेशचरितः, खगराट्, अक्षोभदं यथा तथा, साक्षाद्बभूव ॥

व्याख्या ॥ दक्षा इति ॥ दक्षाः=समर्थाः, समीके=युद्धे, गुरुशिक्षाः=अधिकशिक्षावंतः - समीरसुतस्य, पक्षे स्थिताः–अंगदः आदिः येषां कपीनां =तथोक्ताः कपयः, दीक्षां, विधाय , धृत्वा, कमलाक्षस्य = श्रीरामचन्द्रस्य, प्रियां=जायां - सुरविपक्षञ्च - सुरारिं रावणञ्च - विचेतुं=अन्वेष्टुं - अगमन् =जग्मुः - ते तु=कपयस्तु-अवनिजायाः=सीतायाः, अक्षीणरूपं=अकृशीभूतस्वरूपं - नैक्षन्त=नावालोकिषत–अपि=तथापि- कपिततेः=वानरबृन्दस्य, खलो रक्षसां गणेशः=खलरक्षोगणेशः - तस्य चरितं - अक्षीणं यथा तथा लब्धं खलरक्षोगणेशचरितं येन सः तथोक्तः - खगराट् = सम्पातिः - अक्षोभदः सीतावृत्तान्तकथनद्वारा=क्षोभाभावदः सन् - साक्षाद्बभूव ॥

भावः ॥ हनुमज्जांबवदङ्गदादियुद्धवीरा अतिसमर्थाः कपय स्सीतां - रावणञ्च विचेतुं कृतप्रतिज्ञा स्सर्वत्रागमन्–तथापि ते सीतारूपं न ददृशुः–किन्तु तेषा ङ्कपीनां विदितरावणवृत्तान्त स्सम्पातिर्नाम गृध्रराट् साक्षादभवत् ॥

भावः ॥ गते वार्षुके काले मारुतिप्रेरित स्सुग्रीव स्सत्वर मनेकशूरभटान्, कपिवीराधिवीरान् दिश श्चतस्रो गमयामास सीतान्वेषणाय; तदनु श्रीरामचन्द्रो विश्वासपात्राय, शूराय महितात्मने हनुमते स्वाभिज्ञापकं स्वकरांगुळीयक न्दत्वाऽगमयत् ॥

अव ॥ अथ कपीनां समुद्रतीरस्थिति रुपवर्ण्यते ॥

या तैं श्श्रुता धरणिजाताप्रवृत्ति रनुयाता स्तु ता क्कपिवरा
स्ते ताव दापु रतिभीतिप्रदाब्धि मनुपेतात्मकामितफलाः ।
स्फीत न्तरेम कथ मेतं पयोधि मिति जातातिसंशयधियो
वातात्मजादिहरयोऽतीव पांडिमपरीताननाः स्समभवन् ॥

खण्डा ॥ तैः, या, धरणिजाताप्रवृत्तिः, श्रुता, तामनु, याताः, ते, कपिवराः, तु, अनुपेतात्मकामितफलाः, अतिभीतिप्रदाब्धि, तावत्, आपुः, स्फीतं, एतं, पयोधिं, कथं, तरेम, इति, जातातिसंशयधियः, वातात्मजादि-हरयः, अतीव, पांडिमपरीताननाः; समभवन् ॥

व्याख्या ॥ येति ॥ तैः=वातात्मजादिभिः, या, धरणिजातासम्बन्धिनी प्रवृत्तिः=वार्ता, नि ॥ वार्ता प्रवृत्ति र्वृत्तान्त उदन्त स्स्या दथाह्वय-इत्यमरः-श्रुता, तां=प्रवृत्ति मनु, याताः=गताः, ते, कपिवराः=वानरास्तु-अनुपेतात्मकामित फलाः=अलब्धात्माभिलाषप्रयोजना स्सन्तः-अत्यन्तं भीतिप्रद श्चासा वब्धि-श्चेति समासः - तं -तावत्-आपुः=प्रापुः-स्फीतं=विशालं, एतं=पुरोवर्तिनं, पयोधिं=समुद्रं, कथं=केन प्रकारेण, तरेम=पारं गच्छेम? इति=इत्येवं - जाता अतिसंशययुता धी येषा न्ते तथोक्ताः - वातात्मजः=हनुमान्, आदि र्येषां हरीणां ते वातात्मजादिहरयः - अतीव=अत्यन्तं - पांडिम्ना परीतानि आननानि येषा न्ते तथोक्ताः - समभवन्=बभूवुः ॥

भावः ॥ या सीताप्रवृत्ति स्सम्पातिना तै श्श्रावि ता मनुसृत्य किंचि द्दूर ङ्गत्वा समुद्रतीरं प्रापुः-तथा याता स्ते 'कथ मिम मुत्तारयिष्याम' इति जातसंशया मारुतात्मजादय स्स्वाननेषु धावळ्यपरीता बभूवुः ॥

विशे ॥ अत्र यं रावणं विचेतुं कपयो वने व्यचरं स्तत्रैव तद्रावण-चरितवेत्तारं खगपति मद्राक्षु रित्यनेन प्रहर्षणालङ्कारोऽस्ति- श्लो ॥ उत्कण्ठि-तार्थसंसिद्धि विना यत्नं प्रहर्षण मिति लक्षणात् ॥

विशे ॥ लोके सामान्येन - इष्टवस्तुप्राप्तिकाले प्रतिबन्धकदर्शनेन मुखेषु पांडुरता जनानां संजायते; तद्व दत्रापि कपीश्वराः प्रतिबन्धकसमुद्रोत्तरणविषयकसंशयेन पाण्डुरमुखा आसन् ॥

गद्य ॥ इति श्रीमद्धयानन पादारविन्दवरिवस्यासादि
तोभयकवितावता श्रीमल्लङ्कोपनामक श्रीशिव
रामशास्त्रितनूभवेन, श्रीसीतारामशास्त्रिणा
विरचिते, तत्त्वबोधिन्याख्यव्याख्यो
पेते श्रीसीतारामायणे
किष्किन्धाकाण्डः
समाप्तः

सुन्दरकाण्डः

अव ॥ अथ हनुमतोऽब्धितरणे वानरशंकापनोदनप्रकारः ॥

ङ्कारजोऽथ जनपङ्कापह स्सुदृढसङ्कल्पवा न्स हनुमान्
शङ्काकुलस्वजनसङ्कोचनोदनचणाङ्कां विधृत्य सुतनुम् ।
लङ्कां समेत्य हरिणाङ्काक्ष्युदन्त मविशङ्क ह्ययेऽर्णवतट
स्याङ्के स्त कूलतरसङ्काश मेत दिति शङ्कापनोद मतनोत् ॥

खण्डा ॥ अथ, ओंकारजः, जनपङ्कापहः, सुदृढसंकल्पवान्, सः, हनुमान्, शंकाकुलस्वजनसंकोचनोदनचणांकां, सुतनुं, विधृत्य, लंकां, समेत्य, हरिणांकाक्ष्युदन्तं, अविशंकं यथा तथा, अये, अर्णवतटस्य, अंके, स्त, यूयमिति शेषः - एतत्, कूलतरसंकाशं, इति, शंकापनोदं - अतनोत् ॥

व्याख्या ॥ ओङ्कार इति ॥ अथ = सुग्रीवाज्ञया कपीनां सीतान्वेषण प्रस्थानानन्तरं, ओङ्काराज्जात इति=ओंकारजः, ओमितीदगं सर्वमिति श्रुतेः- जनानां पंक मपहन्तीति - जनपंकापहः; सुदृढः संकल्पः अस्यास्तीति सुदृढ संकल्पवान्, सः, सुग्रीवादीनां विश्वसनीय इति पूर्वपरामर्शः - हनुमान्, शंकाकुलश्च=भयाकुलितश्चासौ स्वजनश्च=जांबवदाद्यात्मजनः-तस्य य स्संकोचः कथ मब्धि तरेमेति बुद्ध्या जातो जडिमा, तस्य नोदने=अपनयने, चणः अंकः यस्यां तां - तथोक्तां - शोभना चासौ तनुश्चेति - सुतनुः, तां, विधृत्य = धृत्वा, लंकां=रावणनगरीं, समेत्य=प्राप्य, हरिणाना मंको लक्षणमिव लक्षणं ययोस्तादृशी अक्षिणी यस्या स्सा = हरिणांकाक्षी - मृगाक्षीति यावत्-तस्या स्सीतायाः; उदन्तं=वार्तां, अविशंकं यथा तथा - शङ्का यस्मि न्कर्मणि न भवति त त्तथा-अये=ज्ञास्यामीति यावत्-अय गता विति धातो र्भाव्यर्थे वर्तमान प्रयोगः - अर्णवतटस्य=समुद्रतीरस्य - अंके=उत्संगस्थाने, स्त = भवथ - यूय मिति शेषः, एतत्=इदं समुद्रतरणं-कूलतरसंकाशं=कुल्यावतरणसदृशं- इति=इत्थं - शंकायाः=भीतेः - अपनोदं=अपनयनं - अतनोत् = चकार, तनु विस्तारे - इति तनादि रुभयपदधातुः ॥

अथ ॥ समुद्रोपर्याञ्जनेयोड्डयन मुपपाद्यते ॥

तारेयजांबवदुदाराच्छभल्लमुखवीरैः प्रचोदितमति
र्धीर स्स विघ्नपरिहाराय देव मनुवारं प्रणम्य सहसा ।
वारान्निधे रुपरि तारायने चरितु मारभ्य वायुतनय
स्स्वैरं ह्यचीचल दपारात्मसत्त्व मनु चारी दिशः परिमृशन् ॥

खण्डा ॥ तारेयजांबवदुदाराच्छभल्लमुखवीरैः, प्रचोदितमतिः-धीरः, सः, वायुतनयः, विघ्नपरिहाराय, सहसा, देवं, अनुवारं, प्रणम्य, वारांनिधेः, उपरि, तारायने, चरितुं - आरभ्य, अपारात्मसत्त्वं, अनु, चारी, दिशः, परिमृशन्, स्वैरं, अचीचलद्धि ॥

व्याख्या ॥ तारेय इति ॥ तारायाः अपत्यं पुमान् तारेयः = अंगदः, उदार श्चासा वच्छभल्लश्च-उदाराच्छभल्लः, नि ॥ ऋक्षाच्छभल्लभल्लूकाः- इत्यमरः - जांबवान्नामा-उदाराच्छभल्लः - तौ मुखे येषां (वीराणां) तै र्वीरै रित्यर्थः - अंगदजांबवत्प्रभृतिकपिवीरैरिति यावत् - प्रचोदिता=प्रेरिता, मतिः =बुद्धिः यस्य सः तथोक्तः, धीरः, सः, वायुतनयः=अनिलजो हनुमान्, विघ्न-परिहाराय, निरंतरायात्मगमनार्थं - सहसा=द्रुतं - देवं=भगवन्तं, वारंवारं= अनुवारं, प्रणम्य = नमस्कृत्वा, वारांनिधेः = अब्धेः - उपरि; ताराणां = नक्षत्राणां - अयनं - तस्मिन्, नभोमार्गे इति यावत् - चरितुं=गंतुं - चर गता-विति धातो स्तुमुन् - आरभ्य = प्रारंभं कृत्वा, अपारश्च तदात्मन स्सत्त्वञ्चे त्यपारात्मसत्त्वं - अनुसृत्य - चारी - चरितुं शीलमस्येति तादृशः-दिशः-परि-मृशन्=परामर्शनं कुर्वन् - स्वैरं - अचीचलद्धि=प्रातिष्ठ दित्यर्थः ॥

भावः ॥ ओङ्कारसंभवो दृढसंकल्पवा न्हनुमान् - विपुलातिविपुलरूपं विधृत्य - अयि! सखायः! लंकां गत्वा सीतावृत्तान्तं वो निवेदयिष्ये - यूय मत्रै वाब्धेस्तटे स्थिता स्स्त - मम समुद्रतरणं कुल्यातरणसदृक्षं प्रतिभाति; शंकां त्यजथ - इति बभाण ॥

अत्र । अब्धि तितीर्षो राञ्जनेयस्य तदुपचारवाक्य मुपवर्ण्यते ॥

सापायमार्ग इति सोऽपांपति र्बहुविधोपायनै रनिलज
स्तापापनोदनिपुणोपाय माह रघुभूपार्थसाधनपरम् ।
गोपायितोऽस्ति हरिकोपा देकगिरि रापातितो हि पवने
नापोह्य तत्र तनुतापं ततः परदुरापां व्रजासुरपुरीम् ॥

अन्वयः ॥ पुरा, हरिकोपात्, एकगिरिः, पवनेन, आपातितः, गोपायितश्च, अस्ति, तत्र, तनुतापं, अपोह्य, ततः, परदुरापां, आसुरपुरीं, व्रज, इति, सः, अपांपतिः, सापायमार्गः, इति, बहुविधोपायनैः, रघुभूपार्थसाधनपरं, अनिलजं, तापापनोदनिपुणोपायं - आह ॥

व्याख्या ॥ सापाय इति ॥ पुरा = पूर्वस्मिन् काले, हरेः = इन्द्रस्य, कोपात्, एकगिरिः, मैनाक इति हिमवतस्सूनुः, पवनेन = वायुना, आपातितः-मज्जले इति शेषः- गोपायितश्च = मया, संरक्षितश्च-अस्ति, तत्र = तस्मिन्नद्रौ, तनुतापं = देहायासं, अपोह्य = व्यपनीय - ततः = तदनन्तरं, परैः = शत्रुभिः - यद्वा त्वत्तः-अन्यैः, दुरापां = दुष्प्रापां, आसुरपुरीं = लङ्कानगरीं - व्रज = गच्छ, सः, अपांपतिः = समुद्रः, सापायोऽसौ लंकामार्गः, इति = इत्येवं, बहुविधैः - उपायनैः = उपहारैः साकं, रत्नाकरत्वा दव्यैः, रघुभूपस्य = श्रीरामस्य, अर्थं = प्रयोजनं - तत्साधने, परं = आसक्तं - अनिलजं = हनुमन्तं, तापस्य, अपनोदने निपुण श्चासा वुपायः - तं - आह = अब्रवीत् ॥

भावः ॥ हे! वायुज! अय मब्ध्युपरि लंकामार्ग स्सापायः-तत्र तव श्रम श्चाधिको भविष्यति; कार्य मिदं श्रीरामसम्बन्धि - इत्येवन्विधै वाहं पुराकिल पक्षाहतिभीतेन येन मैनाकेन प्रार्थित स्तदवन मकरवं सोऽत्र मिदानीं विश्रान्ति

भावः ॥ अंगदादिवानरैः प्रेरित स्स हनुमान् अब्धितरणे निर्विघ्नत्वाय भगवन्तं मुहुर्मुहुः प्रणम्यापांनिधे रुपर्याकाशे - नैजबल मनुस्मृत्योड्डयन मकरोत् ॥

विशे ॥ अत्राब्धिसंतरणयोग्योऽयं वायुतनय इत्यंगदादीनां विश्वासोपबृंहक मपारात्मसत्त्व मनुरुध्यांजनेयस्य प्रस्थानम् ॥

अव ॥ हनुमता मैनाकनिराकरणं; सुरसागर्वापोहनञ्च ॥

वीक्षे कदा हि वनजाक्षी मिति प्रबलदीक्षान्वितः कपिवर
श्चक्षुर्गतं विपुलपक्षान्वित न्नग मुपेक्षाञ्चकार हनुमान् ।
दक्षाऽऽगता हरिपरीक्षाकृते सुरविपक्षाश्रितेव सुरसा
यैक्षिष्ट ता मुचितशिक्षा न्निनाय समरेऽक्षीणपौरुषयुतः ॥

खण्डा ॥ वनजाक्षीं, कदा, हि, वीक्षे-इति, प्रबलदीक्षान्वितः, कपिवरः, हनुमान्, चक्षुर्गतं, विपुलपक्षान्वितं, नगं, उपेक्षाञ्चकार, दक्षा, या, सुरसा, हरिपरीक्षाकृते, सुरविपक्षाश्रिता, इव, आगता, तां, ऐक्षिष्ट-अक्षीणपौरुषयुतः, समरे, उचितशिक्षां, निनाय, च ॥

व्याख्या ॥ वीक्षे इति ॥ वनजे इव अक्षिणी यस्या स्सा=वनजाक्षी= सीता - तां - कदाहि; वीक्षे=पश्येयं-भाव्यर्थे वर्तमानप्रयोगः-इति=इत्येवं - प्रबला च सा दीक्षा च=प्रबलदीक्षा-तया-अन्वितः=युक्तः-कपिवरः=वानर- श्रेष्ठः; हनुमान्; चक्षुषी गतं=चक्षुर्गतं=प्रत्यक्षीभूतं-विपुलपक्षाभ्यां - अन्वितं = उपेतं - नगं=मैनाकगिरिं, उपेक्षां चकार=उपेक्षाभावे नापश्यत् - दक्षा =समर्था, या-सुरसा=तन्नाम्नी-हरेः=वानरस्य हनुमतः, परीक्षार्थे=परीक्षा- कृते-सुराणां विरुद्ध मसुराणां पक्ष माश्रितेव=स्वतोऽमरै र्हनुमत्परीक्षार्थं प्रहि- तापि राक्षसप्रेरितेव - आगता; तां=सुरसां - ऐक्षिष्ट = ददर्श - अक्षीणं तत् पौरुषञ्चेति=तथोक्ते नाक्षीणपौरुषेण युतः=युक्तः - समरे = संगरे - उचितशिक्षां=स्वानुचितदंडनं - निनाय च=चकारेत्यर्थः ॥

स्थानं ते दत्वा त्वत्तापापनोदं करिष्यामीति तदङ्गीकरोतु भवानिति च समुद्र- स्तम्मारुति मब्रवीत् ॥

विशे ॥ पुरा किल शैलाः पक्षैः प्रजाक्षोभं कुर्वन्त स्स्वैरं विचेरुः-तदाऽमर प्रार्थित श्शक्र स्ता न्वज्रेण पक्षेषु चिच्छेद-तदाऽयं मैनाको जलधौ स्वतनो रवन- ञ्चकार - इत्येवंकथाऽत्रानुसन्धेया - आहेत्येत त्तिङन्तप्रतिरूपक मव्ययं-उक्तञ्च- सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्या मव्ययप्रकरणे - आहेति बभूवेत्यर्थे - इति - तथा च कालिदासः 'अथाह वर्णी....' इति कुमारसंभवमहाकाव्ये ॥

अथ ॥ हनुमताऽपरा सिंहिकानाम्न्यासुरी हतेति कथ्यते ॥

तुङ्गाकृतिन्तु प्रहताङ्गीं विधाय रुचिराङ्गोऽन्तरिक्षपथगो
भृङ्गारसुप्रकृतश्रृङ्गारसौधततिसङ्गा न्ददर्श नगरीम् ।
रङ्गत्तमालसदृशाङ्गी न्दशास्यपुरभङ्गागतारिहितिदा
मङ्गारवल्लसदपाङ्गां जघान हि प्लवङ्गोऽपराञ्च दनुजाम् ॥

खण्डा ॥ रुचिरांगः, तुंगाकृतिं, प्रहतांगीं, विधाय, अन्तरिक्षपथगः, भृंगारसुप्रकृतश्रृंगारसौधततिसंगां, नगरीं, ददर्श, – प्लवंगः, रंगत्तमालसदृशांगीं, दशास्यपुरभंगागतारिहितिदां, अंगारवल्लसदपांगां, अपरां, दनुजाञ्च, जघान, हि ॥

व्याख्या ॥ तुंगाकृति मिति ॥ रुचिराणि अंगानि यस्य सः, रुचिरांगः =सुंदरशरीरः,तुंगा आकृति र्यस्या स्तां, तुंगाकृतिं=उन्नताकृतिं, सुरसा मित्यर्थः प्रहतं अंगं=देहः यस्या स्तां, तथोक्तां, विधाय=कृत्वा, अन्तरिक्षपथगः= आकाशमार्गगतस्सन्, भृंगारेण = स्वर्णेन, सुप्रकृतानि = सुष्ठुनिर्मितानि, श्रृङ्गारविशिष्टानि=सुंदराणि, अथवा श्रृंगारोचितानि यानि सौधानि (अनेन रावण स्यात्यन्तकामभोगलालसत्वं द्योत्यते) तेषां संगः=संबन्धो यस्या स्ता दृशीं, नगरीं, लङ्कां, ददर्श=अपश्यत् – ततः, प्लवंगः = हनुमान्, रंगत्; तमालैः, सदृशं अंगं यस्या स्तां, तथोक्तां, दशास्यस्य=रावणस्य, पुरभंगाय= नगरीनाशनाय, आगता ये अरयः – तेषां हतिं=अघातं ददातीति=तथोक्तां-

भावः ॥ तदनु कपिश्रेष्ठ स्स हनुमा – न्कदाहं सीतां वीक्षे – इति लङ्कां दिदृक्षु रतिवेगेन गच्छन् स्वोपकारार्थ मागत म्मैनाक मुपेक्षितवान्; अत्रान्तरे दशास्यपक्षाश्रिते वातिदक्षा सुरसानाम्नी नागमाता पथि हनुमता प्रत्यक्षीचक्रे- तदनुसः ता मवरोधकारिणीं तत्रैवाब्धिमार्गे शशास ॥

विशे ॥ अक्षीणपौरुषयुत–इत्यनेनांबरतले प्रवृद्धां सुरसां निर्जित्य तस्या अ. प्रतितुंगाकृति मादा योपायेन बहिर्निरगमदिति – हनुमतोऽणिमाद्यष्टैश्वर्य- सिद्धिमत्त्वरूपं वस्तु व्यज्यते ॥

अव ॥ अशोकवनिकामध्ये सीतां ददर्श हनुमान् ; इत्युपपाद्यते ॥

वातात्मजोऽथ निशि सीतासतीं कपटदैतेयनाथनगरे
वीतासुरप्रकरभीतोऽन्वियेष गृहजातादिदेश मभितः ।
सा तस्य दृष्टिपथयाता बभूव न तु; चेतोव्यथा मनुभव
न्सोऽतीव राक्षसपरीता मपश्य दनुसीता न्त्वशोकवनिकाम् ॥

खण्डा ॥ अथ, वातात्मजः, निशि, कपटदैतेयनाथनगरे, वीतासुरप्रकरभीतः, गृहजातादिदेशं, अभितः, सीतासतीं, अन्वियेष, सा, तस्य, दृष्टिपथयाता, तु, न बभूव । सः, अतीव, चेतोव्यथां, अनुभवन्, राक्षसपरीतां, सीतां, अशोकवनिकामनु, अपश्यत् ॥

व्याख्या ॥ वात इति ॥ अथ = लङ्काप्रवेशानन्तरं, वातात्मजः = हनुमान्, निशि = निशीथे - कपट श्चासौ दैतेयनाथश्च = कपटदैतेयनाथः = मायावी रावणः-तन्नगरे = लङ्कापत्तने, वीतं, असुरप्रकरेभ्यो भीति र्यस्य सः = वीतासुरप्रकरभीतः = अपेतराक्षसभयः, गृहाणां जातं = समूहः - तदादि देशं = विविधप्रदेशं-अभितः = सर्वत्र-अभितः शब्दयोगे द्वितीया - सीतासतीं = सीतारमणीं-अन्वियेष = गवेषणाञ्चकार - सा = सीता तु - तस्य = हनुमतः-दृष्टिपथं = अक्षिमार्गं, याता = प्राप्ता - न बभूव = नासीत् - दृग्गोचरा नाभूदित्यर्थः - सः - हनुमान्, अतीव = अत्यन्तं - चेतसि - व्यथां = आर्तिं-अनुभवन्; राक्षसैः परीतां = आवृतां - सीतां - अशोकवनिकामनु = अशोकवनिकामध्ये - अपश्यत् = लुलोक ॥

अंगारवत् लसंतौ अपांगौ यस्या स्तादृशीं - अपरां = अन्यां, दनुजाञ्च = सिंहिकानाम्नीञ्च, जघानं = अहनत् ॥

भावः ॥ अथ हनुमा नाकाशेऽत्युन्नतगात्रीं तां सुरसां निहत्य समुद्रमध्य मनुराजतीं, कनकमयशृंगारसौधाभिरामां-लङ्कानाम्नीं नगरीमपश्यत् ; यदाऽय न्ददर्श लंकां तदनुपदमेव तापिञ्छसन्निभनीलगात्री रावणपुररक्षिका सिंहिकानामराक्षसी तं रुरोध - ताम प्यप्रयत्नेन निमेषमात्रेणै वावधीत् ॥

अव ॥ रावणम्प्रति सीतानिरासवाक्यं; हनुमता तच्छ्रवणादिकं श्चोपवर्ण्यते ॥

रेवातटस्थमरुदावेल्लितप्रसवभावान्वित स्स हनुमान्
देवीं स्वभर्तृगतभावां निशाम्य महिजैवेति निश्चितमनाः ।
ताव द्दशास्यदनुजोऽवार्यभावभवभावो न्यकारि च तया
त्वावेजितस्वहृदयावेदनात्तपरिभाव स्तृणान्तरितया ॥

खण्डा ॥ रेवातटस्थमरुदावेल्लितप्रसवभावान्वितः, सः, हनुमान्, स्वभर्तृगतभावां, देवीं, निशाम्य, महिजा, एव, इति, निश्चितमनाः, अभूत्, तावत्, तृणान्तरितया, तया, तु, अवार्यभावभवभावः, दशास्यदनुजः, आवेजितस्वहृदयावेदनात्तपरिभावः, न्यकारि ॥

व्याख्या ॥ रेवेति ॥ रेवायाः तटे तिष्ठतीति रेवातटस्थः - सचासौ मरुच्चेति - तथोक्तः तेन आवेल्लितं=कंपितं यत्प्रसवं-तद्व दति संशयांदोलित भावेन अन्वितः = युक्तः, सः, हनुमान्, स्वस्य भर्तरि गतः भावः यस्या स्तां-देवीं=सीतां-निशाम्य=समीक्ष्य, इयं महिजा=सीतैव - इति=इत्थं-निश्चितं मनः यस्य सः=निश्चितमनाः - अभूत् - तावत् - तदन्तरे तृणेन अन्तरितया =व्यवहितया, तया=सीतया तु-भावे भवः=भावभव.-तस्य भावः=भावभव-भावः - अवार्यः भावभवभावः - यस्य सः - अवार्यभावभवभावः = अनिवार्य कामाभिलाषः - दशास्यदनुजः = रावणासुरः - आवेजितश्च तत्स्वहृदयञ्च=

भावः ॥ लंकापुरनाम्नीं सिंहिकां हनुमा न्विनिर्जित्य लंकानगर्यां सीतां सर्वत्रान्विष्येष - तथापि सा तस्य दृग्गोचरा नाभूत्किल-तदनु मनोव्यथा मनुभूय शेषदेशे विचिन्वन्नशोकवनिकामध्ये राक्षससमूहान्तरितां सीतां ददर्श ॥

विशे ॥ गृहजातादिदेत - इत्यत्र - रावणान्तःपुरं सर्वं सीतायै चावलोडितं - तथा प्यदृष्टा वैदेही - तदनु - पर्यंके शयानां चारुरूपिणीं म्मन्दोदरीं अन्तैकत्र दृष्ट्वा - परिशील्य मनसि - नेयं सीता - इति व्यथा मनुभू यान्विष्य। शोकवनिकामध्ये राक्षसपरीतां सीतां लक्षयामास लक्ष्मीवानिति - चेतोव्यथा मित्यादिना व्यज्यते ॥

अथ ॥ सीतायै हनुमताऽङ्गुळीयकसमर्पण मुपवर्ण्यते ॥

निर्यापिते दनुजवर्ये वना द्विगतधैर्ये तदा स हनुम
द्वर्य स्तरो स्समवतीर्याम्बिकेति समुदी र्यात्मवेदनपरः ।
कुर्या महं दनुजवर्यप्रणाशन मथार्ये ! हि विद्ध्यनिलज
म्मार्यस्य रामनृपवर्यस्य दूत मिति चार्याङ्गुळीयक मदात् ॥

खण्डा ॥ विगतधैर्ये, दनुजवर्ये, वनात्, निर्यापिते, तदा, सः, हनुमद्वर्यः, तरोः, समवतीर्य, अंबिका, इति, समुदीर्य, आत्मवेदनपरस्सन्, आर्ये! अहं, दनुजवर्यप्रणाशनं, कुर्यां हि, अथ, मा, आर्यस्य, रामनृपवर्यस्य, दूतं, अनिलजं, विद्धि, इति, च, आर्याङ्गुळीयकं, अदात् ॥

व्याख्या ॥ निर्यापित इति ॥ विगतं धैर्यं यस्य तस्मिन्=विगतधैर्ये, दनुजेषु वर्यः=श्रेष्ठः - तस्मिन् रावणे, वनात्=अशोकवनात्-निर्यापिते सति-तदा - ततः - सः - हनुमद्वर्यः - श्रेष्ठो हनुमान्, तरोः=वृक्षात् - समवतीर्य=अवरुह्य - अंबिका=माता - इति=इत्येवं-समुदीर्य=उक्त्वा - आत्मनः वेदने =ज्ञापने, परस्सन्=आसक्तस्सन्, आर्ये ! पूज्ये ! मातः - अहं - दनुजवर्यस्य =रावणस्य, प्रणाशनं=ध्वंसंकुर्यां-करिष्ये, हि अथ, मा मां, आर्यस्य=पूज्यस्य,

---

उद्वेजितांतःकरणं - तस्य - आ - समन्तात् - वेदनात् = ज्ञापनात् - आत्तः परिभावः - अवमति र्येन सः - आवेजितस्वहृदयावेदनात्तपरिभावः - न्यकारि = धिक्कृतः ॥

भावः ॥ मया दृष्टेयं सीतावा नवेति संशयितहृदयः हनुमान् पतिं स्मरन्तीं सीतासतीं निर्वर्ण्य समीक्ष्येयं सीतैवेति निश्चितहृदयोऽभवत्-याव दित्थ मासी त्ताव द्रावणः समागत्य कामोद्वेजितः स्वभाव सीतायै चावेदयित्वा तया तृणान्तरितया लघुन्यकारि ॥

विशे ॥ 'तृण मन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषते'ति वाल्मीकिना चोक्तत्वा दत्रापि तृणान्तरितयेति सीताविशेषणा 'दतिसाध्वीत्वात् पतिं विनाऽन्येनसह संभाषणे - तृणान्तरिते'ति - साध्वीत्वव्यंजनम् ॥

मार्यस्य रामनृपवर्यस्य दूत मिति चार्यांगुळीयक मदात् ॥

अथ ॥ हनुमन्तंप्रति सीतावचन मुपपाद्यते ॥

यं पावनिं कुशलसंपादकं कपिमकंपं ददर्श महिजा
तं पूर्वभूकथनसंपन्नमात्महृदि संपूत इत्यवगता ।
मां पातु मद्य बलसंपत्समेत मरिकंपावहं रघुपतिं
त्वं पावने! प्रहिणु लुंपन्त मार्ततितिकंप मितीत्थ मवदत् ॥

खण्डा ॥ महिजा, कुशलसंपादकं, अकंपं, यं, कपिं, पावनिं, ददर्श, पूर्वभूकथनसंपन्नं, तं, आत्महृदि, संपूतः, इति, अवगता सती, हे! पावने! त्वं, तु, बलसंपत्समेतं, अरिकंपावहं, आर्ततितिकंपं, लुंपन्तं, रघुपतिं, अद्य, मां, पातुं, प्रहिणु, इति, इत्थं, अवदत् ॥

व्याख्या ॥ य मिति ॥ महिजा=सीता - कुशलसंपादकं=क्षेमवार्ताहरं - अकंपं=भयरहितं - यं, कपिं, पावनिं=पवनस्यापत्यं पुमान् - तं ददर्श=अपश्यत् - पूर्वं भवतीति, पूर्वभूः - प्राग्भवकथेत्यर्थः - तस्याः कथने = वचने, संपन्नं=कौशलयुक्तं, तं=आञ्जनेयं, आत्महृदि=स्वमनसि, पूत इति=नाय मसुरो मायाविरहितः पवित्र इति - अवगता सती=विज्ञातवती, हे! पावने! =अनिलज! त्वन्तु, बलसंपदा = सैन्यसंपदा, समेतं = युक्तं, अरीणां कंपं आवहतीति=अरिकंपावहं, आर्तानां ततेः, कंपं, लुम्पन्तं=नाशयन्तं, तं, रघुपतिं,=श्रीरामं, अद्य=इदानीं, मां, पातुं=रक्षितुं, प्रहिणु = प्रेषय - इतीत्थं = एवम्प्रकारेण, अवदत् = जगाद ॥

रामनृपवर्यस्य=श्रीरामराज पुंगवस्य, दूतं=भटं - अनिलजं - हनुमन्तं - विद्धि =जानीहि - इति च=इत्येवंब्रुवंश्च - आर्यस्य=श्रीरामचन्द्रस्य, अंगुळीयकं= ऊर्मिकां - अदात्=ददौ ॥

भावः ॥ सीतातिरस्कृतो रावणो विगतधैर्यः अशोकवनिकाया निर्गतो यदा तदा स हनुमान् मारुते स्तुदीर्य सीतायै चात्मानं निवेद्य - अंबिके! ऽहं रावणं ध्वंसं नयिष्ये हि - हनुमन्तश्च मां विद्धि - इत्युक्त्वा श्रीरामोर्मिकां सीतायै प्रादात् ॥

अव ॥ श्रीरामाय हनुमता सीतासन्देशप्रापणम् ॥

भक्तावतंस! मयि सक्त स्स दाशरथि रुक्तप्रकारविधिना
नक्तञ्चरा न्मम विमुक्ति ङ्करोतु मयि रक्तेः फल न्त्वथ भवेत्।
उक्ते र्विभिन्नगतिभक्तौ ममासुपरिमुक्ते र्द्विमास मवधि
द्रा क्तञ्च प्रेषय; मदुक्तिञ्च पालय; विनोक्तिं प्रयाहि रघुजम् ॥

खण्डा ॥ हे! भक्तावतंस! सः, दाशरथिः, मयि, सक्तः, उक्तप्रकार-विधिना, नक्तञ्चरात्, मम, विमुक्तिं, करोतु, अथ, मयि, रक्तेः, तु, फलं, भवेत्, उक्तेः, विभिन्नगतिभक्तौ, मम, असुपरिमुक्तेः – अवधिः, द्विमासं, द्राक्, तं, प्रेषय, मदुक्तिं, च, पालय, उक्तिं, विना, रघुजं, प्रयाहि ॥

व्याख्या ॥ भक्तेति ॥ हे! भक्तानां, अवतंस!=शिरोमणे! सः, दाशरथिः =रामः, मयि, सक्तः=आसक्तः चेत् - उक्तप्रकारविधिना=मयोक्तप्रकार मनुसृत्याचरणात्, नक्तञ्चरात् = राक्षसराजात्, मम - विमुक्तिं = मोक्षणं, करोतु। अथ=ततः, मयि विषये-रक्तेस्तु=अनुरागस्यतु - फलं-मत्प्राप्तिरूप मित्यर्थः - भवेत् - उक्तेः=मयोक्तस्य, विभिन्नगतिभक्तौ=भिन्नमार्गभजने, मम - असूनां परिमुक्तेः = विमोक्षणस्य - अवधिः = सीमा, द्वयो र्मासयो स्समाहारः=द्विमासं - द्राक्=द्रुतं - नि ॥ द्रा क्सद्य स्सपदि द्रुत मित्यमरः-तं =रामं, प्रेषय=प्रहिणु - मम उक्तिः=मदुक्तिः - ताञ्च - पालय=तदनुसारे णाचर। उक्तिं=अन्योक्तिं, विना - रघुजं=रामंप्रति, प्रयाहि = गच्छ ॥

भावः ॥ हे! हनुमान्! यदि श्रीरामो मदुक्तप्रकारेणेहागत्य रावणं हन्या त्तो मयि स्नेहस्य फलं मत्प्राप्तिरूपं लभ्येत - मदुक्तप्रकारा दन्यथा यदि स्या न्मासद्वया दनन्तरं ममासुविमोचनं भविष्यति - अतो ममोक्तिं पालय; प्रति-वचनं विना रामं व्रजेत्याह स्म ॥

भावः ॥ योऽयं कपिवर स्स्वस्या भर्तृकुशलवार्तां निवेदयामास; मुद्रां-गुळीयक ञ्चादा त्त मतिपूर्वं हनुमन्तं विदित्वा सीता श्रीरामचन्द्राय कुशलवार्तां प्रेषयन्ती त मवदत् - हे! कपे! रामं प्रहिणु; तेनै वाहं रक्षणीयेति ॥

अव ॥ सीतासमर्पितचूडामणि मादाय रावणसन्निधिं गन्तुं हनुमा नभिकांक्षते ।

गोऽलक्षितां स्वधृतचेलावृता म्मणिमयालङ्कृतिन्तु मरुतो
बालाय संस्तुतसुशीलाय चादिश द्लोलात्मधी र्जनकजा ।
लीलामणि न्त मतिभीलात्मजाकृतशुभालाप माप्य विनयी
शीलोन्नतिं सुपद्जालै र्विवक्षु रथ पौलस्त्यदृष्टि मलषत् ॥

खण्डा ॥ अलोलात्मधीः, जनकजा, गोऽलक्षितां, स्वधृतचेलावृतां, मणिमयालंकृतिं, तु, संस्तुत सुशीलाय, मरुतः, बालाय, अदिशत्, च - अथ, विनयी; लीलामणिं, अतिभीलात्मजाकृतशुभालापं, आप्य, सुपद्जालैः, शीलोन्नतिं, विवक्षुः, पौलस्त्यदृष्टिं, अलषत् ॥

व्याख्या ॥ गो इति ॥ आत्मनः धीः=आत्मधीः, अलोला आत्मधी र्यस्या स्सा-अलोलात्मधीः - जनकजा=सीता, गोभिः, = दृग्भिः, अलक्षितां = अदृष्टां, यद्वा गोभिः = किरणैः, रुचिभि रित्यर्थः - अलक्षितां=द्रष्टु मशक्यां, नि ॥ गौ र्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्रीतु स्या द्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि - नृस्त्रियो स्स्वर्गवज्राम्बुरश्मि दृग्बाणलोमसु - इति केशवः - स्वेन धृतं, यत् चेलं - तेन - आवृतां, = पिहितां, मणीनां विकारः = मणिमयः - मणिमयाच सा अलंकृतिश्चेति तां - मणिमयालंकृतिं=चूडामणिन्तु - संस्तुत-सुशीलाय = सुस्वभावाय, मरुतः=वायोः, बालाय=अर्भकाय, हनुमत इत्यर्थः- अदिशत्=ददौ - अथ - विनयी=विनय युक्तो हनुमानपि - तं - लीलामणिं = विलासार्थं धार्यमाणं चूडामणिं - अत्यन्तं भी र्यस्या स्सा - अतिभीः, सा चैला-त्मजाचेति तथोक्ता - तयाकृतं शुभ मालापञ्च - आप्य = प्राप्य-लब्ध्वेत्यर्थः-सुपद्जालैः = सुवचोभिः - शीलोन्नतिं = सौशील्यप्रकर्षं - वक्तु मिच्छुः = विवक्षुः - पौलस्त्यस्य=रावणस्य, दृष्टिं=दर्शनं, अलषत्=ऐच्छत् - लिषकांता-विति धातोर्लङि रूपम् ॥

भावः ॥ तत स्सीता हनुमतः श्रीरामचरित माद्यन्तं श्रुत्वा स्वकांत्या लक्षितु मशक्यां - स्वधृतवसनाच्छादितां शिरोमणिं तस्मै दत्वा श्रीरामंप्रति गन्तु मनुमेने-ततो हनुमानपि रावणं सुशीलमहत्त्व मुपदिदिक्षु स्त न्द्रष्टु मियेष ।

अव ॥ रावणोद्यानभंगनिमित्तेन रावण न्दिदृक्षु र्हनुमा निति कथ्यते ॥

देव्याज्ञया तदनु क्रव्यादभीतिदसुभव्याकृति स्स हनुमा
न्भाव्यर्थ मात्मनि विभा व्यागम दनुजभव्य न्दिदृक्षुधिषणः ।
नव्यं वनं सुफलदिव्यं प्रविश्य परिभाव्य प्रहस्त मसुरै
स्सेव्यस्य चाशरसुभाव्यस्य सोऽप्यथ शरव्योऽभव त्प्रतिघया ॥

खण्डा ॥ तदनु, क्रव्यादभीतिदसुभव्याकृतिः, सः, हनुमान्, भाव्यर्थं, आत्मनि, विभाव्य, दनुजभव्यं, दिदृक्षुधिषणः, देव्याज्ञया, अगमत्, अथ, सः, सुफलदिव्यं, नव्यं, वनं, प्रविश्य, प्रहस्तं, परिभाव्य, अपि, प्रतिघया, असुरैः, सेव्यस्य, आशरसुभाव्यस्य, शरव्यश्च, अभवत् ॥

व्याख्या ॥ देव्याज्ञयेति ॥ तदनु=ततः, क्रव्यादानां भीतिं ददातीति = क्रव्यादभीतिदा - सुष्ठुभव्या=मंगळकराच सा आकृतिश्चेति तथोक्ता - क्रव्यादभीतिदा सुभव्याकृति र्यस्य सः, तादृशः - सः, हनुमान्, भाव्यर्थं = आगामिकार्यं-आत्मनि=मनसि, नि ॥ आत्मा कलेबरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौच बुद्धौच परव्यावर्तनेपि च - इत्यधरणिः - विभाव्यं = संचिन्त्य, दनुजानां भव्यं=श्रेष्ठं रावणं, दिदृक्षुः धी र्यस्य सः - तथोक्तः-देव्याः = सीतायाः आज्ञाया, अगमत् = जगाम - अथ, सः, हनुमान्, सुफलैः, दिव्यं=द्योतमानं - नव्यं=नूतनं, वनं=उद्यानवनं, प्रविश्य - प्रहस्तं, रावणोद्यानवनपालकं-परिभाव्य=तर्जनताडनादिभि रवधूय, अपि=किंच, प्रतिघया =रुषा, नि ॥ प्रतिघा रुट् क्रुधौ स्त्रिया मित्यमरः - असुरैः=दैत्यैः - सेव्यस्य =सेवां प्राप्तु मर्हस्य - सुभाव्य श्चासा वाशरश्चेति=आशरसुभाव्यः - माननीयासुरराज इत्यर्थः - यद्वा आशरैः सुष्ठु भाव्यः=उपतर्क्य इतिवा विग्रहः-तस्य इन्द्रजितः, शरव्यः=शरलक्ष्यभूतश्च - अभवत् ॥

भावः ॥ सीताज्ञाप्रकारेण हनुमा न्भाविकार्य मात्म न्यनुचिन्त्य रावणाय शुभं विवक्षुः प्रथमं रावणोद्यानं प्रविश्य तद्वनपालं प्रहस्त नामानं न्यक्कृत्य रावणप्रेरित स्येन्द्रजित श्शराणां लक्ष्योऽभवत्-इतःपरं तदेव विविच्यते पंचभिः ।

अव ॥ हनुमन्निवर्हणाय रावणोऽक्षयकुमारादी ननय दिति वर्ण्यते ॥

वारान्निधिं कथ मतारी दयं समरशूरस्य शक्रतनय
स्यारे! न बन्धु? रथ कोऽरातिभृत्य ? इति वीराग्रणी दशमुखः ।
दूरं विविच्य हृदि श्रीरामभृत्य इति शूर स्स निश्चितमतिः
क्रूरां स्ततो निजकुमारां स्त मक्षयकुमारादिका नगमयत् ॥

खण्डा ॥ अयं, वारां, निधिं, कथं, अतारीत् - अरे ! समरशूरस्य, शक्रतनयस्य, न, बंधुः ? अथ, कः, अरातिभृत्यः ? इति, वीराग्रणीः, दशमुखः, हृदि, दूरं, विविच्य, श्रीरामभृत्यः, इति, शूरः, सः, निश्चितमतिः, ततः, निज-कुमारान्, क्रूरान्, अक्षयकुमारादिकान् , अगमयत् ॥

व्याख्या ॥ वारामिति ॥ अयं=कपिः, वारां=उदकानां-नि ॥ 'आप स्स्त्री भूम्नि वा वारी' त्यमरः - निधिं=समुद्रमिति यावत् - कथं=केन विधा नेन, अतारीत्=ततार - अरे ! आश्चर्यद्योतकं - समरशूरस्य = युद्धे ममापि जेतुः - शक्रतनयस्य=वालिनः - न बंधुः-हितो न भवतिकिल ? अथ=तथान चेत् - कः - अरातिभृत्यः=शत्रुभटः ? इति=इत्थं - विस्मृतरामनृपपराक्रम इति भावः वीराग्रणीः=वीरश्रेष्ठः, दशमुखः = रावणः - हृदि=आत्मनि - दूरं= दीर्घं - विविच्य=संचिन्त्य - श्रीरामभृत्यः=श्रीरामराजस्य भटः - इति=शूरः; सः - रावणः - निश्चिता मति र्यस्य सः - तथोक्तस्सन् - क्रूरान्=दुष्टान् अक्षय कुमारः आदि र्येषा मसुराणां - तान् ; ततः=हनूमन्तं प्रति अगमयत्=प्रापय त्समराये - त्यर्थः ॥

भावः ॥ अरे! कथ मय क्कपि र्वाराशिं निस्तीर्यात्रागतः ? कपि रयं न वालिबन्धुः ? अथचे त्कोय म्माराते स्सेवक इति रावण स्सुदूर मनुचिन्त्य अंते श्रीरामभृत्य इति निश्चयं कृत्वा तं जेतु मक्षयकुमारादि दुष्टासुरा ननयत् ॥

विशे ॥ अत्र प्रथमं रावणः - शक्रतनय स्यारे! न बंधु? रिति संशयितवा नित्यनेन एकदा रावण स्सर्वा न्निर्जित्य वालिना सहाभियोद्धुं किष्किन्धा मगात् - तदा वाली पश्चिमाब्धौ संध्योपासनां कुर्व न्नास्ते - इत्थं विदित्वा तत्प्रदेश मगमत् - गत्वाचोपान्तास्थितं त मभियोद्धुं पृष्ठतो गत्वा त मुद्धर्तुं

अव ॥ अथाक्षयहनन मुपपाद्यते ॥

स्या द्वा यमस्य बलभि द्वानरोऽय मिति सोद्वेगचित्तकलिता
विद्वत्तमं सुबलभृद्वायुजं समिति विद्विष्य धीरवचसः ।
तद्वानरासुविसरोद्वासबुद्ध्यमर विद्वेषिण स्त मरथ
न्सोऽद्वेट् तदाऽक्षय मसूद्वासितं समरविद्वायुजोऽसुरयुतम् ॥

खण्डा ॥ अयं, वानरः, यमस्य, बलभिद्वा, स्यात्, इति, सोद्वेगचित्तकलिताः, धीरवचसः, तद्वानरासु विसरोद्वासबुद्ध्यमरविद्वेषिणः, विद्वत्तमं, तं सुबलभृद्वायुजं, समिति, विद्विष्य, अरथन्, तदा, समरवित्, सः, वायुजः, असुरयुतं, अक्षयं, असूद्वासितं यथातथा, अद्वेट् ॥

व्याख्या ॥ स्यादिति ॥ अयं, वानरः=कपिः, यमस्य = पितृपतेः - बलं भेत्तीति=बलभित् - वा - स्यात्=भूयान्नाम - इति=इत्थं - सोद्वेगेन=चित्तेन कलिताः=युक्ताः, धीराणि वचांसि येषान्ते=धीरवचसः - तद्वानरस्य असवः=तेषां विसरः=निचयः - तस्य उद्वासे बुद्धि र्येषा मपरविद्वेषिणा न्ते-तद्वानरासुविसरोद्वासबुद्ध्यमरविद्वेषिणः - हनुमदसुनिचयनिर्वापका राक्षसाः - विद्वत्तमं = विद्वच्छ्रेष्ठं - तं वायोः जातः = वायुजः - सुष्टुबलं बिभर्तीति= सुबलभृत् - सचासौ वायुजश्चेति - तथोक्तः - तं; हनुमन्त मित्यर्थः - समिति = युद्धे - नि॥ समित्याजिस्समिद्युधः - इत्यमरः - विद्विष्य=विद्वेषं कृत्वा - अरथन्=हिंसयाञ्चक्रुः तदा - समरं वेत्तीति = समरवित्=युद्धकुशलः - सः, वायुजः=हनुमान्, असुरैः, युतं=उपेतं-अक्षयं=अक्षयकुमारं - असुभिः उद्वासितं यथा तथा - अद्वेट् - दिद्वेष - अक्षयकुमारं मारयामासेति भावः ॥

भावः ॥ आगतोऽयं कपि र्यमस्यापि हन्ता स्यान्नाम - एनं यमसदनं प्रापयिष्याम इति अक्षयकुमाराद्यसुराः हनुमन्तं हिंसयांचक्रुः-अथ सोप्यनिलजः कोपात्तान् राक्षसान् हत्वाऽ क्षयकुमारं समवर्तिसन्निधि मनयत् ॥

मुदयुजत्, वालीतु त मविद न्नि वात्मकक्षेण शिरस्सु निष्पीड्य पराभावयत्-तदादि वाली वा तदनुयायी वा यः कोपि कपि र्दृष्टिपथे पतित स्स्या दिति रावणो भीतिमा नभू दिति कथात्रानुसन्धेया ॥

अव ॥ हत मक्षयं श्रुत्वा रावणचोदितेन्द्रजिदागमनप्रकारः ॥

धीर न्त मक्षयकुमारं हतं प्रबलशूरं निशम्य कपिना
क्रूर स्स रावणसुरारिः क्रुधा प्लवगमाराय निश्चितमनाः ।
वैरिप्रतापपरिहारोत्सुकं समरधीरं महास्त्रनिपुणं
वीराग्रय मग्रिमकुमार न्त मिन्द्रजित मारा त्कपे स्समनयत् ॥

खण्डा ॥ क्रूरः, सः, रावणसुरारिः, प्रबलशूरं, धीरं, अक्षयकुमारं, कपिना, हतं, निशम्य, क्रुधा, प्लवगमाराय, निश्चितमना स्सन्, वैरिप्रताप-परिहारोत्सुकं, समरधीरं, महास्त्रनिपुणं, वीराग्रय, अग्रिमकुमारं, तं, इन्द्रजितं, कपेः आरात्, समनयत् ॥

व्याख्या ॥ धीर मिति ॥ क्रूरः=दुष्टः-सः-रावणसुरारिः=रावणासुरः-प्रबलेषु=बलवत्सु, शूरं=अधिक पराक्रमवन्तं - धीरं=धैर्ययुक्तं - अक्षयकुमारं; कपिना=वानरेण, हतं, =मृतं-निशम्य=श्रुत्वा-क्रुधा=रोषेण, प्लवगमाराय = वानरवधाय - निश्चितमनास्सन् = दृढीकृतबुद्धिस्सन् - वैरिणां प्रतापस्य परि-हारे, उत्सुकं = उत्साहवन्तं - समरेषु धीरं - तथोक्तं - महास्त्रेषु, निपुणं = कुशलं - वीरेषु; अग्रय=प्रथमं - अग्रिमकुमारं = स्वपुत्त्रेष श्रेष्ठ - तं - सुप्रसिद्ध मित्यर्थः-इन्द्रजितं मेघनादं - कपेः = हनुमतः-अरात् = अन्तिकं-समनयत् = प्राहिणोत् ॥

भावः ॥ हनुमता युद्धे हतमक्ष मात्मपुत्त्रं चारमुखा च्छ्रुत्वा कोपाविष्ट-स्सन्-शक्रजेतारं मेघनादं बलवत्तमं मन्वानो हनुमतोऽन्तिक मनय द्रायोधनाय ॥

अथ ॥ हनुमदिन्द्रजितो र्युद्धाभिवर्णनम् ॥

मांसाशिनं स्वबलहिंसागतं रिपुवतंसं निरीक्ष्य सहसा
पुसांवरः किमिति संसक्तरु ड्लघुजिघांसु स्सदागतिसुतः ।
शंस न्स्वधर्म मभिशंस न्जगद्भयदहंसान्वयारिचरितं
ध्वंस न्नयिष्य इति हिंसाकरै स्स च रिरंसु र्बभूव विशिखैः ॥

खण्डा ॥ सदागतिसुतः, स्वबलहिंसागतं, मांसाशिंन, रिपुवतंसं, निरीक्ष्य, कि मयं, पुंसां - वरः, इति, सहसा, संसक्तरुट्, लघु, जिघांसुस्सन्, स्वधर्मं, शंसन्, जगद्भयदहंसान्वयारि चरितं, अभिशंसन्, ध्वंसं, नयिष्ये-इति, हिंसाकरैः, विशिखैः, तेनसह, रिरंसुर्हि ॥

व्याख्या ॥ मांसाशिन मिति ॥ सदागतेः=वायोः, सुतः=पुत्त्रः-नि ॥ मातरिश्वा सदागति - रित्यमरः, हनुमान् - स्वस्य बलस्य हिंसाय आगतं, मांसं अशनं अस्यास्तीति, मांसाशी - तं - मांसाशिनं-रिपुषु - वतंसं =श्रेष्ठं=राक्षस-श्रेष्ठमिति यावत् - निरीक्ष्य = दृष्ट्वा, अयं - राक्षसोत्तमः - पुंसां वरः किं - पुरुषपुंगवः किं? इति=इत्थं - सहसा=द्रुतं - संसक्ता रुट् यस्य सः तथोक्तः-लघु=द्रुतं - जिघांसुः=हन्तु मिच्छुस्सन् - स्वधर्मं=दौत्यकर्म, शंसन्=वदन्, जगतां भयः=जगद्भयः, तं ददातीति=जगद्भयदः - हंस-=सूर्यः अन्वये यस्य सः=हंसान्वयः=श्रीरामः - तस्य अरिः=वैरी रावणः-तस्य चरितं-तत्-रावण चरित मित्यर्थः - अभिशंसन्=गर्हयन्, ध्वंसं=नाशं, नयिष्ये=प्रापयिष्ये-इति = इत्थं - हिंसां कुर्बन्तीति हिंसाकराः = तैः विशिखैः=बाणैः, इन्द्रजिता-विक्षिप्तै रित्यर्थः - रंतु मिच्छुः = रिरंसुः - बभूव हि ॥

भावः ॥ अक्षवधानन्तर मागत मिन्द्रजित मसुरकुमारं निरीक्ष्य स हनुमा - नयं पुरुषपुंगवः कि ? मित्यविगणय्य तं दुतं जिघांसु स्स्वधर्मं वदन्-रावणचेष्टितं विनिंदन् - अये! त्वामपि हनिष्ये - इति तेनेन्द्रजिताक्षिप्तै र्बाणै रन्तु मियेष ॥

अव ॥ अथेन्द्रजिच्छद्माभिभाषण मुपपाद्यते ॥

हित्वा कपे रुरसि सत्त्वानपेतमदवत्त्वा च्छरा नसुरजो
मत्वा ह्यसाध्य इति धृत्वा च्छलं त मसुरत्वा दुवाच कृपणः ।
भो! त्वादृशोऽस्ति नहि सत्त्वेऽपरस्तु गमयित्वा वदेय मधिपं
त त्त्वं सुरारिपसखत्वं वहे रिति स तत्त्वं जगाद कपये ॥

खण्डा ॥ असुरजः, सत्त्वानपेतमदवत्त्वात्, कपेः, उरसि, शरान्, हित्वा, असाध्यः, इति, हि, मत्वा, असुरत्वात्, छलं, धृत्वा, कृपणस्सन्, तं, उवाच, भो! सत्त्वे, तु, त्वादृशः, अपरः, नास्ति, हि, अधिपं, गमयित्वा, वदेयं, तत्, त्वं, सुरारिपसखत्वं, वहेः, इति, सः, कपये, तत्त्वं, जगाद ॥

व्याख्या ॥ हित्वेति ॥ असुरजः=मेघनादः - सत्त्वात् अनपेत श्चासौ मदश्चेति कर्मधारयः - सत्त्वानपेतमदोऽस्यास्तीति= …मदवान्–तस्य भाव स्तस्मात् - कपेः=वानरस्य – उरसि=वक्षसि - शरान्=इषून् - हित्वा=प्रयुज्येति भावः - असाध्यः – साधयितु मशक्यः - इति - एवंहि - मत्वा, असुरत्वात् = राक्षसत्वात्-छलं=कपटं-धृत्वा=विधृत्य - कृपणस्सन्=दीनस्सन् - तं=हनुमन्तं - उवाच=अवदत् - भो! हनुमन्! सत्त्वेतु=बलेतु - त्वादृशः=भवादृशः - अपरः= अन्यः – नास्तिहि - अधिपं=रावणं - गमयित्वा=प्रापयित्वा - त्वा मिति शेषः- वदेयं=वक्ष्ये-तव बलवैशिष्ट्य मित्यर्थः, तत्=तस्मात् कारणात् - त्वं, सुरारिप सखत्वं = रावणसख्यं - वहेः = लप्स्यसे - इति=इत्थं-सः=इन्द्रजित् - कपये= हनुमते - तत्त्वं=यथार्थं - जगाद अब्रवीत् ॥

भावः ॥ तत इन्द्रजि द्धनुमदुरसि बाणप्रयोगं कृत्वा विफलस्सन् - अय मसाध्य इति मनसि विचिन्त्य कार्पण्येन - भो! हनुमन्! त्वत्तुल्यः कोपीह न विद्यते - यदि त्व मस्मत्पितु रन्तिक मागच्छे स्तेन सह ते सख्यं भविष्यति – इत्यवोचत् ॥

विशे ॥ अत्र - तृतीयोपायेन वैरिणं सिसाधयिषु रिन्द्रजि त्प्रथमं हनु- मन्तमेव कार्पण्यपूर्वक मुवाचेति – छलं धृत्वा - इत्यनेन द्योत्यते - अतोऽत्र भेदोपाय उपन्यस्तः ॥

अव ॥ हनुमद्भावितरावणदर्शनोद्देशप्रकारः ॥

धि क्तं दशानन मयुक्तं धियाऽत्यधिकरक्तं कुकर्मकरणे
भक्तो हरे र्विभुनियुक्तोऽद्य कोणपजनाक्तां पुरी मधिगतः ।
वक्ताऽस्मि भूमिजनिसक्तिं त्यजेति दृढयुक्तिप्रयुक्तवचनै
र्नक्तञ्चरेश मिति द्रा क्तत्सदः पिशितभक्तावृतं कपि रगात् ॥

खण्डा ॥ धिया, अयुक्तं, कुकर्मकरणे, अत्यधिकरक्तं, तं, दशाननं, धिक्, हरेः, भक्तः, अहं, विभुनियुक्तस्सन्, अद्य, कोणपजनाक्तां, पुरीं, अधिगतः - भूमिजनिसक्तिं, त्यज, इति, दृढयुक्तिप्रयुक्तवचनैः, नक्तञ्चरेशं, वक्ता, अस्मि - इति, कपिः, पिशितभक्तावृतं, तत्सदः, द्राक्, अगात् ॥

व्याख्या ॥ धिगिति ॥ धिया = सुबुद्ध्या - अयुक्तं = असंगतं - कुकर्मकरणे - दुष्कर्माचरणे - अत्यधिकं रक्तं = अनुरागवन्तं - तं - दशाननं = रावणं - धिक्; हरेः = विष्णववतारभूतस्य श्रीरामस्य - भक्तः, अहं - विभुनियुक्तस्सन् = स्वामिना नियोजितस्सन् - अद्य = इदानीं, - कोणपजनैः = राक्षसैः; आक्तां = संसक्तां - पुरीं = लङ्कां - अधिगतः = प्राप्तोस्मि - अतः - भूमिजनिसक्तिं = सीताया मासक्तिं - त्यज = जहि - इति - दृढं - युक्तिप्रयुक्तवचनैः = युक्तियुक्तै र्वाक्यैः - नक्तञ्चरेशं = रावणं - वक्ताऽस्मि = वक्ष्ये - इति - कपिः - हनुमान् - पिशितं - भक्तं = भोजनं - येषा न्ते पिशितभक्ताः = राक्षसाः - तै रावृतं = परिवृतं - तस्य रावणस्य सदः = सभां - प्रति - द्राक् = द्रुतं - अगात् ॥

भावः ॥ बुद्धिविहीनं - दुष्कर्माचरणसक्तं रावणं धिगिति मनसि विचिन्त्यापि - सज्जनो हनुमान् - 'रावणपुरीं बहुप्रयासेन प्राप्तोस्मि - तत्राप्यहं रामकार्यसाधनपरः - किं तेन दुष्टबुद्धिना - रे! रावण! सीतासक्तिं त्यज - इति सुदृढं युक्त मुक्त्वा नक्तञ्चरेशो दुर्मार्गात् व्यपनेयः' - इति पललाशिजनावृतसभा मगमत् ॥

विशे ॥ 'आर्जवं हि कुटिलेषु न नीति' रिति विदन्नपि वायुतनयः स्वस्य सुजनत्वात्-वैरिणा प्रयुक्तस्य भेदोपायस्य प्रतिस्पर्धित्वेन सामोपायस्य प्रयोगं वाभिमेने ॥

अव ॥ हनुमत्कृतरावणहितबोधो विशिष्यते ॥

योषाऽर्यमान्वयविभूषा तु या कपटवेषान्वितेन भवता
पाषाणतुल्यमतिदोषा दनायि नृपभूषात्मयोषि दनघा ।
सैषा तवास्वशनशेषाङ्गनेति मनु दोषाचराग्रिम! द्रुतं
रोषा दपेतहृ ददोषां समर्पय मनीषाऽस्ति ते यदि सखे ! ॥

खण्डा ॥ हे! दोषाचराग्रिम! अर्यमान्वयविभूषा, या, योषा, कपटवेषा न्वितेन, भवता, पाषाणतुल्यमतिदोषात्, अनायि, सा, एषा, अनघा, नृप भूषात्मयोषित्, तव, अस्वशनशेषांगना, इति, मनु, हे सखे! ते, मनीषा, यदि, अस्ति, रोषात्, अपेतहृत्सन्, अदोषां, तां, द्रुतं, समर्पय ॥

व्याख्या ॥ योषेति ॥ हे दोषाचराग्रिम! = निशाचरश्रेष्ठ! अर्यम्णो अन्वयस्य, विभूषा=अलंकारभूता, या, योषा=नारी सीता - कपटवेषान्वितेन = मायावेषयुतेन, भवता, पाषाणतुल्या=शिलासदृशा च सा मतिश्चेति - तथोक्ता - तस्याः, दोषात्, अनायि=आनीता; सैषा = सा सीता - अनघा = पापरहिता - नृपभूषस्य=श्रीरामचन्द्रस्य, आत्मयोषित्=निजजाया-तव - असूनां, अशने=भक्षणे, शेषांगना भुजगी इति, मनु=अवबुद्धयस्व-हे, सखे! ते = तव, मनीषा=धिषणा, यद्यस्ति=अस्तिचेत्, रोषात=कोपात् - अपेतं हृत् यस्य स तथोक्तस्सन्, अदोषां=दोषरहितां, तां-सीतासतीं, द्रुतं=शीघ्रं- समर्पय - श्रीरामायेत्यर्थः ॥

भावः ॥ हे रावण! रविकुलालंकारभूता, या, सीता, दुष्टमतिना त्वया आनीता सैषाऽतिपूता रघुवरपत्नी - तव प्राणवायुभक्षणे शेषांगना मनु- इदानीम प्यस्तिचे त्ते सुधिषणा द्रुतं तस्मै रामाय विनीत स्ता मर्पय ॥

विशे ॥ सर्पाणा माहारो वायुः - अतो ये तव प्राणादिपंचवायव स्ते सर्वे सीताभुजंगवध्वा ह्रियेरन्, इति नीत्यर्थबोधकतयोपन्यासः - वायुभक्षणधर्म साम्येन सीताया मद्यारोपणा दत्र रूपकालंकारस्य ध्वनिः - अत्र हनुमदुपदेश रूपस्य वाच्यस्य वस्तुनः विन्यसनात् वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥

अव ॥ हनुमद्वालस्य कृशानुपरिपूर्णत्व मुपक्लृप्यते ॥

यो राम इ त्यभिहितो रावणासुर! तवाराति रस्ति मनुज
स्सोऽरातिनिर्मथनशूराग्रणी रिति हृदाऽरेऽवगच्छ सुदृढम् ।
क्रूर स्तदाऽनिलकुमारस्य वाक्य ममरारि र्निशम्य स हरे
र्धीरस्य वाल मभितोऽरं कृशानुपरिवारान्वितं समकरोत् ॥

खण्डा ॥ अरे! रावणासुर! यः, रामः, इति, अभिहितः, तव, अरातिः, मनुजः, अस्ति, सः, अरातिनिर्मथनशूराग्रणीः, इति, सुदृढं, अवगच्छ - तदा, सः, क्रूरः, अमरारिः, अनिलकुमारस्य, वाक्यं, निशम्य, अरं, धीरस्य, हरेः, वालं, अभितः, कृशानुपरिवारान्वितं, समकरोत् ॥

व्याख्या ॥ य इति ॥ अरे! रावणासुर! दशास्य! यः - राम इति = श्रीराम इति, अभिहितः = आख्यातः, तव, अरातिः = शत्रुः, मनुजः = मानवः - अस्ति, सः, अरातीनां = शत्रूणां, निर्मथने = ध्वंसने, शूराग्रणीः = वीराग्रेसरः, इति = इत्थं, सुदृढं, अवगच्छ = जानीहि - तदा, सः, क्रूरः = दुष्टः, अमरारिः = रावणासुरः, अनिलकुमारस्य = वायुसूनो राञ्जनेयस्य, वाक्यं = वचनं, निशम्य = श्रुत्वा, अरं = द्रुतं, धीरस्य = धैर्ययुक्तस्य, हरेः = वानरस्य, वालमभितः = पुच्छे सर्वतः - अभितः प्रयोगे द्वितीया - कृशानोः = अग्नेः, परिवारे णान्वितं = अग्निना परितो युक्तं - इत्यर्थः - समकरोत् = चकार ॥

भावः ॥ हे रावणासुर! यं रामं त्वं मनुजं मनुषे तं शत्रुभूतदैत्यवधे शूराग्रणीं विजानीहि - इति बोधयामास - तेन हनुमदुपदेशेन संजातामर्ष स्स रावणहतक स्तस्य वानरवीरस्य लांगूलेऽग्निं समर्पितवान् ॥

विशे ॥ अरातिनिर्मथनशूराग्रणी रिति विशेषणेन - एकदाऽयं तवाराति श्श्रीराम श्चतुर्दश साहस्रिकं खरदूषणसैन्य मसहायो जघान - तादृशस्य भवा न्कियानिति ध्वन्यते ॥

अव ॥ हनुमत्कृतलङ्कादाह उपश्लोक्यते ॥

नन्द न्समुज्ज्वलदमन्दाग्निना कपिवरेन्दुः पुरीञ्च परितो
मन्द ञ्चर न्दितिजबृन्दात्मनीनगृहबृन्दं विदग्धु मगमत् ।
वन्दारुराक्षसहृदान्दोलनामपि विनिन्द न्स वायुतनयो
भिन्द न्बलानि दनुजेन्दुं महाऽऽपदभिसन्दानितं समकरोत् ॥

खण्डा ॥ कपिवरेन्दुः, नन्दन्, समुज्ज्वलदमन्दाग्निना, पुरीं, परितः, मन्दं, चरन्, च, दितिजबृन्दात्मनीनगृहबृन्दं, विदग्धुं, अगमत् , सः, वायु-तनयः, वन्दारुराक्षसहृदान्दोलनां, अपि, विनिन्दन् बलानि, भिन्दन्, दनु-जेन्दुं, महापदभिसन्दानितं, समकरोत् ॥

व्याख्या ॥ नन्द न्निति ॥ कपिवरेन्दुः=हनुमान्; नन्दन्=तुष्यन् , सम्यक् उज्ज्वल श्चासा वमंदाग्निश्चेति तथोक्तः - तेन = अग्निना - सह - पुरीं परितः=अयोध्यापुर मभितः - मन्दं=शनैः - चरन्=संचरंश्च-दितिजबृन्दस्य - आत्मनीन-गृहबृन्दं = स्वीयावासनिचयं - विदग्धुं; अगमत्=जगाम-सः, वायुतनयः=हनुमान्; वन्दारवश्च ते राक्षसाश्च=वन्दारुराक्षसाः- तेषां, हृदां, आन्दोलनां=व्यथामपि - विनिन्दन्=अविगणय न्नित्यर्थः, बलानि=राक्षसबलानि, भिन्दन्; दनुजेन्दुं=रावणं - महापदा; अभिसन्दानितं=युक्तं समकरोत् ॥

भावः ॥ रावणदत्तवालाग्निना हनुमा न्सन्तुष्टि मधिगम्य लङ्कां समस्तां संदीप्य गृहदाह मकरोत्-तदा स दैत्या न्नमस्कुर्वतोपि ता ननादृत्य राक्षसहननं कुर्वन् रावण मापन्निमग्न मकरोत् ॥

अव ॥ लङ्कां दहतो हनुमतो मनसि चिन्ताप्रकारः ॥

प्रत्यर्थिराक्षसजनेऽत्यन्तरोषवशतोऽत्याहित कृत महो !
सत्यं सुरारिपुर मेत्याद्य रामनृपकृत्यञ्च नास्मर मिति ।
प्रत्येत्य वायुतनयोऽत्यन्तलज्जितहृ देत्य क्षिते स्सुतनया-
प्रत्यक्षभद्र मधिगत्यात्मनि प्रतिनिवृत्त्यां मतिं समतनोत् ॥

खण्डा ॥ प्रत्यर्थिराक्षसजने, अत्यन्तरोषवशतः, अद्य, सुरारिपुरं, एत्य, सत्यं, अत्याहितं, कृतं - अहो! रामनृपकृत्यं, च, नास्मरं, इति, प्रत्येत्य, वायु तनयः, अत्यन्तलज्जितहृत्, सन्, एत्य, क्षितेः, सुतनायप्रत्यक्षभद्रं, अधिगत्य, आत्मनि, प्रतिनिवृत्त्यां, मतिं, समतनोत् ॥

व्याख्या ॥ प्रतीति ॥ प्रत्यर्थी चासौ राक्षसजनश्चेति=प्रत्यर्थिराक्षस जनः - तस्मिन्, अत्यन्तरोषवशतः = अधिककोपवशात् - अद्य = इदानीं - सुरारिपुरं=लङ्कानगरं - एत्य=प्राप्य, सत्यं=यथार्थं - अत्याहितं=विनाशः- नि॥ विनाशेप्यत्ययः प्रोक्त इत्यमरशेषः - कृतं - अहो! अनुतापद्योतकः रामनृप कृत्यञ्च=श्रीरामकार्यञ्च - नास्मरं-इति - प्रत्येत्य=संस्मृत्य-अत्यन्तं लज्जितं हृत् यस्य सः, तथोक्तस्सन् - एत्य = पुनः अशोकवनिका माप्य - क्षितेः = भुवः, सुतनयायाः=सीतायाः-प्रत्यक्षभद्रं=प्रत्यक्षतो ज्ञेयं मंगळं - अधिगत्य=लब्ध्वा- आत्मनि=मनसि-प्रतिनिवृत्त्यां=प्रतिप्रस्थाने, मतिं=बुद्धिं-समतनोत्=चकार ॥

भावः ॥ योऽयं लङ्कापुरीदाहो हनुमताऽकारि तेन दाहेन-तत्कृतविना- शेनच मन स्यनुतप्य किं म्मया कोपेन सीताऽपि विनाशिता? अशोकवनिकाऽपि दग्धा? अस्मिन् संरंभे रामकार्यं मपि नास्मर महं, अपि सीता भद्रवती? इत्य- शोकवनिका मेत्य सीताकुशलं प्रत्यक्षीकृत्य प्रतिनिवृत्तिकामोऽभवत् ॥

अव ॥ हनुमद्वालाग्निशान्त्यर्थं सीताकृताग्निप्रस्तुतिप्रकारः ॥

च्चोरासुरोऽय ममरारिः प्लवंगवरवीरापकार मनले
नारं चकार खलु; धीराः ग्निहोत्र! यदि वीरा सती ष्वह मह्रो !
वारीव शैत्यगुणकारी भवानिलकुमारे प्रभञ्जनसुहृत् !
कारुण्यदृग्भि रनुवारं प्रपश्य त मि तीरासुताऽग्नि मनमत् ॥

खण्डा ॥ अयं, अमरारिः, चोरासुरः, अरं अनलेन, प्लवंगवरवीराप-कारं, चकार खलु - हे! धीर! अग्निहोत्र! अहं, सतीषु, वीरा, यदि, अनिल-कुमारे, वारि, इव, शैत्यगुणकारी, भव, हे! प्रभंजनसुहृत्, तं, कारुण्यदृग्भिः, अनुवारं, प्रपश्य, इति, इरासुता, अग्निं, अनमत् ॥

व्याख्या ॥ चोरासुर इति ॥ अयं, अमरारिः=देवशत्रुः; चोर श्चासौ असुरश्चेति तथोक्तः - चौर्येण सीता मानयामासेति कारणा च्चोरासुर इति रावणस्य विशेषणं अरं=द्रुतं अनलेन=अग्निना - (करणेन)-प्लवंगवरवीरस्य =हनुमतः, अपकारं; चकारखलु=अकरोत्किल। हे! धीर! अग्निहोत्र!=हुताशन! अहं - सतीषु साध्वीषु, वीरा यदि=उत्तमा चेत् अनिलकुमारे=हनुमति विषये, वारीव=अबिव - शैत्यगुणं=शीतलगुणं करोतीति=शैत्यगुणकारी-भव-हे! प्रभञ्जनसुहृत्=हेवायुसख! अनल! तं=वानरं - कारुण्यदृग्भिः = दयान्वितदृग्भिः अनुवारं प्रपश्य=अवलोकय - इति=इत्थं - इरासुता=भूसुता - नि ॥ इरा भू वा क्सुरा प्सु स्या - दित्यमरकोषः - अग्निं=हुताशनं-अनमत् = ननाम ॥

भावः ॥ क्रूरोऽयं रावणासुरो मारुतात्मजा याग्निनाऽपाकरोत्। हे! हुताशन! यद्यहं पतिव्रता सूत्तमास्मि - त्वं जलमिव शैत्यगुण मवलंब्य प्रशान्तो भव - हनुमति करुणाकटाक्षप्रसरण क्कुरु - इति सीता मुहुर्मुहु रग्निं ननाम ॥

विशे ॥ अत्र सीताप्रार्थने नाग्निरपि शान्तिं गमिष्यति - इत्थमेव सा स्वसाध्वीत्वप्रभावेन रावणमपि विनाशं गमयितुं शक्ता - तथापि रावण-वधलभ्यकीर्तिं श्श्रीरामाय दापयेत्युपेक्षा ञ्चकार-तेनास्याः पातिव्रत्यातिशयो व्यज्यते ॥

अव ॥ अथ हनुमतो लङ्कानिर्गमनप्रकारः ॥

दक्षासुरालयदिधक्षारतोऽग्नि रबलाक्षीणशौर्यवचसा
दीक्षाढ्यकीशवररक्षा श्चकार सदयाक्ष स्ततोऽनिलसुतः ।
रक्षःपुरा त्प्लवगदक्षो धराजनिसमीक्षाप्रकारवचनं
वृक्षाटना न्प्रतिविवक्षुः पयोधि मनु नक्षत्रमार्ग मतरत् ॥

खण्डा ॥ दक्षासुरालयदिधक्षारतः, अग्निः, अबलाक्षीणशौर्यवचसा, सदयाक्षस्सन्, दीक्षाढ्यकीशवररक्षां, चकार, ततः, प्लवगदक्षः, अनिलसुतः, धराजनिसमीक्षाप्रकारवचनं, वृक्षाटनान्, प्रति, विवक्षुः, रक्षःपुरात्, अनुनक्षत्र-मार्गं, पयोधिं, अतरत् ॥

व्याख्या ॥ दक्ष इति ॥ दक्ष श्चासा वसुरश्च=दक्षासुरः=रावणः-तस्य आलयं=आवासं - दग्धु मिच्छा दिधक्षा - तस्यां रतः=आसक्तः - अग्निः= हुताशनः, अबलायाः=सीतायाः, अक्षीणशौर्यवचसा=अधिकपौरुषयुतवाक्येन-दयया सहितानि=अक्षीणि यस्याग्ने स्तादृशः=सदयाक्षस्सन्; दीक्षया= रामकार्यदीक्षया - आढ्यः=दीक्षाढ्यः - स चासौ कीशवरश्चेति=दीक्षाढ्यकी-शवरः - तस्य रक्षां - चकार = अकरोत् - ततः - प्लवगदक्षः = कपिशूरः, अनिलसुतः=हनुमान् - धराजनेः=सीतायाः - समीक्षाप्रकारवचनं = अवलो कनरीतिसंबंधिवचनं - वृक्षाटनान्=शाखामृगान्प्रति - विवक्षुः=वक्तु मिच्छुः-रक्षः पुरात् = लङ्कानगरात् - अनुनक्षत्रमार्गं - नभोमार्ग मनुसृत्य - पयोधिं = समुद्रं - अतरत् ॥

भावः ॥ रावणेन प्रयत्नतोऽर्पितोऽग्निरपि सीतासाध्वीप्रार्थनाप्रभावेण तत्क्षणे प्रशान्तो बभूव - तत स्स हनुमा न्सीतादर्शनादिकवृत्तान्तं स्वानुचरा नंगदजांबवत्सुषेणादी न्प्रति विवक्षु रं गगनेऽवप्लु त्याब्धि मतारीत् ॥

विशे ॥ रावणवशंकरो प्यग्नि स्स्वभावविरुद्धां प्रशान्ति मगमदि त्यनेन साध्वीमहिम्ना स्ववशं सर्वम प्यवशं भूयादिति पातिव्रत्यमहिमाऽत्रोपवर्णितः ॥

अथ ॥ हनुमदंगदादिकपीनां चर्याऽभिवर्ण्यते ॥

यात्वाऽब्धितीर मथ नत्वा सखी न्प्रबलसत्त्वांगदादिप्लवगान्
स त्वादरं प्रणुति मित्वाऽवद द्धरणिजा त्वस्ति भो इति ततः
ते त्वर्कजस्य वन मित्वा प्रसूनमधु पीत्वा बभंजु रगमा
न्गत्वा भटा स्तदनु नत्वाऽर्कज कपिशठत्व न्द्रुतं निजगदुः ॥

खण्डा ॥ अथ, सः, अब्धितीरं, यात्वा, सखीन्, प्रबलसत्त्वांगदादि प्लवगान्, नत्वा, आदरं, प्रणुतिं, तु, इत्वा भो! धरणिजा, तु, अस्ति, इत्यवदत्- ततः, ते, तु, अर्कजस्य, वनं, इत्वा, प्रसूनमधु, पीत्वा, अगमान्, बभंजुः, तदनु, भटाः, गत्वा, अर्कजं, नत्वा, द्रुतं, कपिशठत्वं - निजगदुः ॥

व्याख्या ॥ यात्वेति ॥ अथ=अनन्तरं, सः, हनुमान्, अब्धेः, तीरं= पूर्वतटं, यात्वा = गत्वा, सखीन्, प्रबलसत्त्वाश्च ते अंगदादिप्लवगाश्चेति तथोक्ताः - तान्, जांबवदंगदादीन्, नत्वा = प्रणम्य, आदरं, प्रणुतिं=स्तोत्रं, च, इत्वा=प्राप्य, भोः (वयस्याः) इति संबोधनं - धरणिजा=सीता तु-अस्ति- लंकाया मित्यर्थः - इति = इत्थं - अवदत् = जगाद - ततः = तदनु, ते तु वानरास्तु, अर्कजस्य=सुग्रीवस्य, वनं=मधुवनं, इत्वा=प्राप्य, प्रसूनेषु, मधु = मकरन्दं - पीत्वा=निपीय, अगमान्=वृक्षान् - सर्वानपि, बभंजुः - तदनु = ततः - भटाः=वनपालकाः - गत्वा, अर्कजं = सुग्रीवं, नत्वा = प्रणम्य, द्रुतं=शीघ्रं, कपीनां - शठत्वं=गूढविप्रियकारित्वं - नितरां जगदुः=निजगदुः- स्थिते रधिक मब्रुवन् ॥

भावः ॥ स हनुमा नब्धि मुत्ती र्यात्मसखा न्प्रणम्य धरणिजा लंकाया मस्ती त्यवदत्-तत स्ते कपय स्सर्वे प्रभुकार्यसाफल्यवन्त स्तन्मुदा मधुवनंनाम सुग्रीववनं भंक्त्वा - मधु पीत्वा च स्वजात्यनुरूप माचर न्वनपालै स्सुग्रीवं गत्वा कपिशाठ्यवार्ता माश्रावयामासुः ॥

विशे ॥ काण्डान्ते काण्डनाम्नोऽन्वर्थतायै - नष्टाया स्सीतायाः प्राप्ति रूपोपवर्णना त्सुन्दर मिति - नि ॥ नष्टप्राप्ते स्तु सुन्दरमिति वचनात् ॥

अव ॥ हनुमता श्रीरामाय सीतादर्शनवृत्तान्तकथनम् ॥

तारात्मजादिकपिवारान्वित स्तदनु श्रीराम मेत्य विनयी
धीरा मपश्य मसुरारामसीम्नि सहसेरासुता मिति वदन् ।
वीर स्स मारुतकुमारः प्रमोदरसपूराभिषिक्तनृपते
र्दारावतंसमणि मारा त्समर्प्य रघुवीराभिनन्दन मगात् ॥

खण्डा ॥ तदनु, तारात्मजादिकपिवारान्वितः, विनयी, वीरः, सः, मारुतकुमारः, श्रीरामं, एत्य, असुरारामसीम्नि, धीरां, इरासुतां, सहसा, अपश्यं, इति, वदन्, प्रमोदरसपूराभिषिक्तनृपतेः, दारावतंसमणिं, आरात्, समर्प्य, रघुवीराभिनन्दनं, अगात् ॥

व्याख्या ॥ तारेति ॥ तदनु=ततः, तारात्मजः आदि येषा न्ते कपयः-तेषां वारः=समूहः-तेन अन्वितः=युक्तः - विनयी=विनयवान् - वीरः, सः, मारुतकुमारः=आञ्जनेयः-श्रीरामं=दाशरथिं-एत्य=प्राप्य-असुरस्य=रावणस्य-आरामसीम्नि=अशोकवनिकादेशे - धीरां; इरासुतां=सीतां - सहसा - द्रुतं - अपश्यं=ददर्श - इति=इत्थं, वदन्=ब्रुवन्, प्रमोदरसपूरेण=आनन्दरसप्रवाहेण अभिषिक्तस्य नृपतेः=स्नातस्य श्रीरामस्य, दाराणां अवतंसमणिं=चूडामणिं - आरात् अंतिके - समर्प्य=समर्पणं कृत्वा - रघुवीरस्य = श्रीरामचन्द्रस्य, अभिनन्दनं=प्रस्तुतिं - अगात्=अलभत-यद्वा रघुवीरेण कृतं अभिनन्दनं-अगादिति ॥

भावः ॥ तदनु हनुमां च्छ्रीराम मुपेत्य विनये नाहो! विभो! दृष्टा सीता मयेति वाचं वदन् श्रीरामचन्द्राय स्वेनानीतसीताचूडामणिं श्रीरामप्रत्यायनायादिशत् - ततः श्रीरामाभिनन्दनसौख्य मनुबभूव ॥

विशे ॥ गायत्रीमन्त्राक्षरसंख्याया मंते विद्यमानस्य हल्मात्रतकारस्य तन्मंत्रानन्तरत्वेपि कथापूरणा यायं श्लोक उपन्यस्तः - तेन ग्रंथस्य पाठकानाञ्च हनुमद्रामयो रानन्दरूपार्थस्य मंगळकरत्वेन चोपयुज्यत इत्यल मतिव्याख्यानेन।

गद्य ॥ इति श्रीमद्धयाननपादारविन्दवरिवस्याऽऽसादितोभयकवितावता; श्रीमल्लक्कोटनामक श्री शिवरामशास्त्रितनुजन्मना: श्रीसीताराम शास्त्रिणा विरचिते; तत्त्वबोधिन्याख्यव्याख्योपेते श्रीसीतारामायणे; सुन्दरकाण्डः समाप्तः

युद्धकाण्डः

अव ॥ अथ श्रीरामादीनां लङ्काप्रस्थान मुपवर्ण्यते ॥

ओमच्युत स्स रघुरामो दशास्यवनसीमास्थितां जनकजां
रामां प्लवङ्गवरवामा न्निशम्य लघु तामनघा मानिनीषु [illegible] ।
कामं समित्करणधीमद्भि रङ्गदमुखामोघवानरभटै
र्भीमै र्युतोऽनुजललामेन चाऽपा मीशितु स्तट मर मगमत् ॥

खण्डा ॥ ओं, अच्युतः, सः, रघुरामः, दशास्यवनसीमास्थितां, रामां, जनकजां, प्लवंगवरवामात्, निशम्य, लघु, अनघां, तां, आनिनीषुः, भीमैः, कामं, समित्करणधीमद्भिः, अंगदमुखामोघवानरभटैः, अनुजललामेन, च, युतस्सन्, अपां, ईशितुः, तटं, अरं, अगमत् ॥

व्याख्या ॥ ओमिति ॥ ओं=ओङ्काररूपः, न च्यावय त्याश्रिता नित्यच्युतः, सः, रघुरामः=श्रीरामः-दशास्यस्य, वनसीम्नि=अशोकवनिकामध्ये, आस्थितां = स्थितिं गतां, रामां = मनोहरां - नि ॥ इन्दिरा रमणी रामा कोपना सैव भामिनी - इत्यमरः - जनकजां = सीतां, प्लवंगवरेषु, वामः = सुन्दरः, तस्मात्, हनुमतः, निशम्य = श्रुत्वा, लघु=सत्वरं, तां - स्वजायां, आनेतु मिच्छुः=आनिनीषुः, भीमैः=भयङ्करैः, कामं, समितः=युद्धस्य करणे, धीमद्भिः=बुद्धिमद्भिः=युद्धकर्मणि पटुभि रिति यावत् - अमोघाश्च ते वानरभटाश्च=अमोघवानरभटाः - अंगदः मुखे येषां भटानां ते=अंगदमुखामोघवानरभटाः=अंगदप्रभृति वीरवानरयोधाः, तैः, अनुजेषु, ललामः = श्रेष्ठः लक्ष्मणः, तेनच, युतस्सन्=अन्वितस्सन्, अपां=वारीणां, ईशितुः = अधिपते, लवणसमुद्रस्य, तटं=तीरं, अरं=द्रुतं - अगमत् ॥

भावः ॥ मायामानुषवेषधारी श्रीरामः हनुमत स्स्वजायावृत्तान्तं श्रुत्वा, अशोकवनिकास्थितां सीता मानिनीषु र्भीमपराक्रमै र्वानरभटै रनुजेन च सह दक्षिणोदधितीर मवाप ॥

विशे ॥ समित्करणधीमद्भि रित्यनेन लंकाधिपतिना तत्सैन्येन च साकं योद्धुं शक्ताः कपीश्वरा इति ध्वनिः ॥

अव ॥ श्रीरामकृतसमुद्रतरणविषयकच्चिन्ताप्रकारः ॥

तत्राञ्जनेयमुखमित्रात्मजातबल मत्रस्त माहवकृतौ
भ्रात्राऽन्वित स्स रघुपौत्र स्समीक्ष्य निजमित्रं जगाद रविजम् ।
भो!ऽत्राब्धिसन्तरणपात्रं मुपाय मणुमात्रं न वेद्मि हृदि त
द्गोत्रारिवैरिपुरयात्रा कथ न्नु भवति स चित्रार्पितानुकृदभूत् ॥

खण्डा ॥ तत्र, आहवकृतौ, अत्रस्तं, आंजनेयमुखमित्रात्मजातबलं, भ्रात्रा, अन्वितः, सः, रघुपौत्रः, समीक्ष्य, निजमित्रं, रविजं, जगाद, भो, अत्र, अब्धिसंतरणपात्रं, अणुमात्रं, उपायं, हृदि, न वेद्मि - तद्गोत्रारिवैरिपुरयात्रा, कथं, नु, भवेत्, इति, सः, चित्रार्पितानुकृत्, अभूत् ॥

व्याख्या ॥ तत्रेति ॥ तत्र=रामरावणयो र्भाव्ये, आहवकृतौ = युद्धकर्मणि -अत्रस्तं=भयरहितं । आंजनेयमुख=आंजनेयप्रभृति, मित्रात्मजातस्य = सुग्रीवस्य, बलं, भ्रात्रा = लक्ष्मणेन, अन्वितः=युक्तः, सः, रघुपौत्रः = श्रीरामचन्द्रः समीक्ष्य=दृष्ट्वा, निजमित्रं=आत्मसखं - रविजं=सुग्रीवं, जगाद = अब्रवीत् - भो=अये! अत्र=इह - अब्धेः संतरणे, पात्रं=योग्यं, अणुमात्रं = लेशमात्रमपि, उपायं, हृदि=अंतरंगे, न वेद्मि - तस्य, गोत्रारेः=इन्द्रस्य, वैरिणः=रिपो रावणस्य, पुरयात्रा (पुराय यात्रा)=लंकानगरीगमनं, कथं, नु, भवेत् - इति=इत्थं, सः - राघवः, चित्रे अर्पित मनुकरोतीति=चित्रार्पितानुकृत्=चित्रगतालेख्यानुकारी - अभूत्=निश्चलोऽभव दित्यर्थः ॥

भावः ॥ श्रीरामरावणयो र्भाव्यमानयुद्धा यात्रस्त मांजनेयादिवानरसैन्यं निरीक्ष्य, श्रीराम स्तेषु मुख्यम्मित्रं सुग्रीव मेव माबभाण - अयि! सखे! कथं वय मत्राब्धिं तरेम ? इत्यत्र लवम प्युपायं न जानामि - इत्थ मुक्त्वा चित्रगतालेख्यव न्निश्चलो बभूव ॥

विशे ॥ चित्रार्पितानुकृ दभू दित्यत्र धर्मलुप्तोपमालंकार स्समासगः ॥

अव ॥ सीतां समर्पयेति रावणं वदतो विभीषणस्य निरासः ॥

सोऽरातिरावणसुरारि र्निशम्य रघुवीरं युयुत्सु मुदधे
स्तीरे स्थितं त मनुवारं स्मर न्मनसि भीरु र्यदाऽऽधि मगमत् ।
कारुण्यधी स्तदनु भो! राव! णार्पय: सुदारान् हरे रिति वद
न्सोऽरं निरास्यत सुदूरं पुरो दनुजवीरो विभीषणवरः ॥

खण्डा ॥ सः, अरातिरावणसुरारिः, तं, रघुवीरं, युयुत्सुं, उदधेः, तीरे, स्थितं, निशम्य, मनसि, अनुवारं, स्मरन्, भीरुः, यदा, आधिं, अगमत्, तदनु, कारुण्यधीः, दनुजवीरः, सः, विभीषणवरः, भो! रावण! हरेः, सुदारान्, अर्पय, इति, वदन्, अरं, पुरः, सुदूरं, निरास्यत ॥

व्याख्या ॥ स इति ॥ सः=यस्सीतापहरणं कृतवा निति तच्छब्दपरामर्शः- अराति श्चासौ रावणश्चेति कर्मधारयः - अरातिः - रामस्येत्यर्थः - रावण इति सुरारिः=रामशत्रुः, रावणासुरः, तं, रघुवीरं = श्रीरामं, योद्धु मिच्छुः, तं - युयुत्सुं । उदधेः=समुद्रस्य, तीरे=तटे, स्थितं=प्राप्त मिति यावत् - निशम्य = श्रुत्वा, मनसि=हृदये, वारंवारं, अनुवारं, स्मरन्, पूर्वस्मिन् जन्मनि वैकुं- ठद्वारपालकत्वेन वा उत प्रबलशत्रुत्वेन वा स्मरणं रावणस्य युक्तमेव, भीरुः= भयशीलः, यदा, आधिं=मनोव्यथां - अगमत् ; तदनु=तदा, कारुण्यं धियि यस्य सः कारुण्यधीः=कृपालुः-दनुजानां मध्ये वीरः, सः=सुप्रसिद्धः, विभीषण वरः=विभीषणनामा रावणानुजः-भो! रावण! हरेः=भगवतो विष्ण्ववताररूपस्य श्रीरामचन्द्रस्य, शोभना च दाराश्चेति कर्मधारयः-तां, सीतां, अर्पय=समर्पणं कुरु - इति=इत्थं, वदन्=ब्रुवन्, अरं=द्रुतं - पुरः=लङ्कानगरात्, सुष्ठु दूरं = सुदूरं, निरास्यत=निर्वासितो बभूवेति कर्मणि प्रयोगः ॥

भावः ॥ रावणेन सह योद्धुम् श्रीरामः कपिभि स्सहागत इति वृत्तान्तं श्रुत्वा रावण श्श्रीरामबलं स्मारंस्मारं मनसि व्यथा मन्वभूत् - तदा भ्रातृचिन्ता मपनिनीषु र्दयालु र्विभीषणः - श्रीरामजाया मर्पयाग्रजेति वदन् शीघ्रं तेन नगरा न्निरस्तोऽभवत् ॥

अव ॥ अथ विभीषणाभयदान मुपवर्ण्यते ॥

वित्ते दशास्यदनुजात्तावमानहृतचित्तस्य चात्मशरणा
यत्तस्य राक्षसगणोत्तंसभूतवरवृत्तस्य तस्य चरिते ।
वेत्ताऽभव च्च रिपुसत्तामिते र्दनुजवृत्तं निशम्य रघुभू
र्दत्ताभयेन रिपुकृत्ताय सत्समयकृ त्तेन सख्य मगमत् ॥

खण्डा ॥ दशास्यदनुजात्तावमानहृतचित्तस्य, आत्मशरणायत्तस्य, च, राक्षसगणोत्तंसभूतवरवृत्तस्य, तस्य, चरिते, वित्ते सति, रघुभूः, रिपुसत्तामितेः, वेत्ता, च, अभवत् - दनुजवृत्तं, निशम्य, रिपुकृत्ताय, सत्समयकृ त्सन्, दत्ताभयेन, तेन, सख्यं, अगमत् ॥

व्याख्या ॥ वित्त इति ॥ दशास्यदनुजेन=रावणासुरेण, आत्ते नावमानेन, हृतं चित्तं यस्य तस्य, आत्मनः शरणस्य=रक्षणस्य, आयत्तस्य=अधीनस्य, राक्षसगणे उत्तंसभूतः=अवतंसायितः, वरवृत्तः=ईडितापदानश्च - तस्य; तस्य = विभीषणस्य, चरिते, वित्ते सति=विचारिते सति - नि ॥ वित्तं क्लीबे धनं वाच्यलिंगं ख्याते विचारिते-इति मेदिनी-रघुभूः=रामचन्द्रःरिपुसत्तायाः = वैरिशक्तेः - मितिः=प्रमाणं, शत्रुसामर्थ्यावगाहनं - तस्य - वेत्ता=ज्ञाता च, अभवत्=बभूव - दनुजवृत्तं = रावणचरितं, निशम्य = श्रुत्वा, रिपुकृत्ताय= वैरिच्छेदनाय - सं श्चासौ समयश्चेति सत्समयः - त त्करोतीति = सत्समयकृ त्सन्=प्रतिज्ञां कुर्वन्, दत्तं अभयं यस्मै सः दत्ताभयः, तेन विभीषणेन-सख्यं = स्नेहं, अगमत्=लेभे ॥

भावः ॥ रावणासुरे णावमतस्य निजशरणं प्राप्तस्य वरवृत्तस्य विभीषणस्य चरितं विचार्य रावणसत्तां, चर्याञ्च विदित्वा तस्मै विभीषणा याभय न्दत्वा रिपुवधाय कृतप्रतिज्ञः तेन सह मैत्री मकरोत् ॥

विशे ॥ श्लोकेऽस्मिन् स्वभावार्थ स्योपवर्णितत्वा त्स्वभावोक्ति रलङ्कारः ॥ श्लो ॥ स्वभावोक्ति रसौ चारु यथाव द्वस्तुवर्णन मिति लक्षणात् ॥

अव ॥ रामबाणभीते नाब्धिना मार्गदानं - सेतुनिर्माणपद्धति श्चोपवर्ण्यते ॥

तुष्ट न्त मात्महृदयेष्टं विभीषण मरिष्टा न्निवार्य रघुभू
र्दुष्टारिपूर्गमनदृष्टि स्स्वदर्शनप्रहृष्टं दिधक्षु रुदधिम् ।
शिष्ट न्त माश्रवणकृष्टेषुणा सुसख मिष्टं विधाय कपिभि
स्स्वेष्टायनाय परिपुष्ट न्नचीकर दभीष्टं सुसेतु मुदधेः ॥

खण्डा ॥ रघुभूः, आत्महृदयेष्टं, तुष्टं, तं, विभीषणं, अरिष्टात्, निवार्य, दुष्टारिपूर्गमनदृष्टिः - स्वदर्शनप्रहृष्टं, उदधिं, दिधक्षुः, आश्रवणकृष्टेषुणा, तं, शिष्टं, इष्टं, सुसखं, विधाय, स्वेष्टायनाय, परिपुष्टं, उदधेः, सुसेतुं, कपिभिः- अभीष्टं यथातथा, अचीकरत् ॥

व्याख्या ॥ तुष्ट मिति ॥ रघो र्भवतीति रघुभूः=श्रीरामः, आत्महृदयस्य, इष्टं, सखायं, तुष्टं=श्रीरामदत्ते नाभयेन तोषितं, तं, विभीषणं, अरिष्टात् = अशुभात् - रावणकृतनिर्वासजदुःखा दित्यर्थः - नि ॥ अरिष्टे तु शुभाशुभे-इत्यमरः-निवार्य, दुष्ट श्चासा वरिश्च = दुष्टारिः = रावणः - तस्य, पूः=नगरी, लङ्का-तस्यै गमने दृष्टि र्यस्य सः तथोक्तः - स्वस्य = आत्मन श्श्रीरामचन्द्रस्य, दर्शनेन, प्रकर्षेण हृष्टं=प्रहृष्टं-श्रीरामचन्द्रावलोकनेन प्रहृष्टस्य समुद्रस्य वेलातिगतरंगयुक्तत्वादिति भावः -उदधिं=समुद्रं - दग्धु मिच्छुः=दिधक्षुः - स्वमार्गावरोधभूतत्वात् - आश्रवणं=श्रवणपर्यन्तं-कृष्टः= कर्षित श्चासा विषुश्चेति समासः - तेन - आकर्णान्ताकृष्टविशिखेन, तं= उदधिं, शिष्टं=शासितं, शासु अनुशिष्ठा विति धातोः क्तान्तं - इष्टं= प्रियं, शोभन श्चासौ सखाचेति सुसखः - तं, सुसखं - राजाहस्सखिभ्य ष्टच् -विधाय=कृत्वा, स्वस्य इष्टं=स्वेष्टं - स्वेष्टञ्च तदयनञ्च = स्वेष्टायनं - तस्मै, परिपुष्टं=दृढं, उदधेः=अब्धेः-सुसेतुं=शोभनं बन्धनमिति यावत् - षिञ् भन्धने इति धातो रूपं - कपिभिः=वानरैः - अभीष्टं यथा तथा - अचीकरत्=कारयामास ॥

भावः ॥ विभीषणं रावणात्तावमानरूपाशुभनिवारणेन इष्टसखं विधाय श्रीरामो लङ्कां जिगमिषु रभवत् - स्वस्य दर्शनप्रमोदे नोद्धततरंगान्वित मुदधिं

अव ॥ श्रीरामागमनविविदिषू रक्ष स्युभे गत्वाऽवगतरामवृत्तान्ते रावणाय निवेदयामासतुः ॥

रक्षःपुरं भुवनरक्षाकरो नलगवाक्षादिसृष्टगतिना
पक्षेतु लक्ष्मणसुशिक्षान्विता न्प्लवगदक्षा न्विधाय स ययौ ।
रक्षःप्रभु स्तदरिपक्षीयकीशबलवीक्षाशयोऽनय दुभे
रक्ष स्यरं प्लवगरूक्षार्दिते विभुसमक्षन्तु तेऽथ ययतुः ॥

खण्डा ॥ सः, भुवनरक्षाकरः, पक्षे, लक्ष्मणसुशिक्षान्वितान्, प्लवगदक्षान्, तु, विधाय, नलगवाक्षादिसृष्टगतिना, रक्षःपुरं, ययौ - रक्षःप्रभुः - तदरिपक्षीयकीशबलवीक्षाशयः, उभे, रक्षसी, अनयत् - अथ, ते, प्लवगरूक्षार्दिते, अरं - विभुसमक्षं, ययतुः ॥

व्याख्या ॥ रक्ष इति ॥ सः, भुवनरक्षाकरः = श्रीरामचन्द्रः, पक्षे = स्वपक्षे, लक्ष्मणेन कृतसुशिक्षया, अन्वितान्=युक्तान्, प्लवगदक्षान्=वानरवीरांस्तु, प्लवगानां = श्रीरामबलानां सर्वेषां वाहिनीपति रित्यर्थः, विधाय, नलगवाक्षादिभिः सृष्टया गत्या=निर्मितमार्गेण, रक्षसां पुरं=लङ्कानगरं, ययौ= जगाम - ततः - रक्षःप्रभुः = राक्षसचक्रवर्ती रावणः - तदरिपक्षीयं=श्रीरामचन्द्ररूपवैरिपक्षस्थं च, तत्, कीशबलञ्च = वानरबलञ्चेति समासः - तस्य, वीक्षायां=अवलोकने, आशयः यस्य सः तथोक्तस्सन् - उभे रक्षसी = द्वौ राक्षसौ, अनयत्=प्राहिणोत् - अथ=ततः - ते=रक्षसी, प्लवगानां मध्ये ये रूक्षाः तैः, अर्दिते=पीडिते - अरं=द्रुतं - विभुसमक्षं=स्वराजान्तिकं, ययतुः = जग्मतुः ॥

भावः ॥ श्रीरामचन्द्र स्तदनु स्वानुजपुरस्कृतवानरभटै र्युतो लंका मविशत् - ततो लंकागतस्य श्रीरामचन्द्रस्य वाहिनीपरिमाणं जिज्ञासू रावण उभौ राक्षसौ गूढचरा वनयत् - ते रक्ष स्युभे चावगतसकलवृत्तान्ते पुनः प्रभुसन्निधिं गत्वा रावणाय निवेदयामासतुः ॥

दृष्ट्वा त माग्नेयबाणेन विगतगर्वं विधाय स्वेच्छया विचरितु क्कपिभि र्वारिधे र्वारिणं कारयामास ॥

अथ ॥ राक्षसकृतमायादिना भीताया स्सीताया स्सन्देहापनोदनप्रकारः ॥

वन्दारुगूढचरवृन्दा द्दशास्यदनुजेन्दु र्निशम्य समिते
सन्दानितं नृवर मान्दोळितात्महृ दमन्दच्छल स्स हि धरा ।
नन्दिन्यधीरहृदयान्दोळनाय कृतकेन्दीवरेक्षणशिर
स्स्कन्दं हठा न्नरवरेन्दो श्शुभेऽभव दसन्देहकृ द्धि सरमा ॥

खण्डा ॥ सः, दशास्यदनुजेन्दुः, वन्दारुगूढचरवृन्दात्, नृवरं, समिते, सन्दानितं, निशम्य, आन्दोळितात्महृत्सन्, अमन्दच्छलः, सः, धरानंदिन्यधीर हृदयान्दोळनाय, कृतकेन्दीवरेक्षणशिरस्स्कन्दं, हठात् - तदा, सरमा, नरवरेन्दोः, शुभे, असन्देहकृत् - अभवद्धि ॥

व्याख्या ॥ वन्दार्विति ॥ सः, दशास्यदनुजेन्दुः = रावणासुरः, वन्दारवश्च ते गूढचराश्च; वन्दारुगूढचराः, तेषां, बृन्दात = विततेः, नृवरं = पुरुषपुङ्गवं श्रीरामं, समिते = युद्धाय, सन्दानितं = संदितं - संसिद्ध मिति यावत् - नि ॥ बद्धे सन्दानितं मूत मुद्रितं सन्दितं सित मित्यमरः - निशम्य = श्रुत्वा, आन्दोळितं आत्महृत् यस्य सः तथोक्तस्सन्, अमन्दं = अधिकं, छलं यस्य सः = अमन्दच्छलः, अतिमायावी सन्, धरानन्दिन्याः = सीतायाः, अधीरं यद्धृदयं, तस्य - आन्दोळनाय, कृतक श्चासा विन्दीवरेक्षणश्चेति कृतकेन्दीवरेक्षणः, तस्य य च्छिरः, तस्य, स्कन्दं = पातनं, हठात् - मायारामस्य शिर श्छित्वा पातयामास - तदा, सरमा = विभीषणपत्नी, नरवरेन्दोः = श्रीरामचन्द्रस्य, शुभे = कुशले विषये, असन्देहं = संशयाभाव ङ्कुर्वतीति - असन्देहकृत्, अभवद्धि = बभूव हि ॥

भावः ॥ अथ मायावी रावण श्श्रीरामं युद्धाय सन्नद्धं अवगतश्च रक्षोभ्यां श्रुत्वा सीताहृदयान्दोळनाय मायादाशरथिं प्रकल्प्य तच्छिरश्छेदनं कृत्वा तदन्तिके पातयामास - तदा भीतायै सीतायै सरमा - श्रीरामकुशल-विषयकसन्देह म्मा कुरु; इद मासुरीकृतमायामय-मित्युक्त्वा विंशका मकरोत् ॥

अव ॥ हितं वदतो माल्यवतो निरसनं; युद्धाय रावणगमनं चोपवर्ण्यते ॥

रे! मानवेश्वरसती मर्प यासुर! निकाम न्तवासुनिचये
प्रेमास्ति चे न्मनसि धीम न्निहेति गदितो माल्यवद्दितिभुवा ।
सामर्ष मात्मबलभूमे र्निरस्य जयकाम स्त मासुरपती
रामेण सङ्गर मसीमोरुसैन्यकृतधामा चिकीर्षु रभवत् ॥

खण्डा ॥ रे! असुर! धीमन्! तव, असुनिचये, मनसि, निकामं, प्रेमा, अस्ति, चेत्, इह, मानवेश्वरसतीं, अर्पय, इति, माल्यवद्दितिभुवा, गदितस्सन्, जयकामः, असुरपतिः, सामर्षं यथा तथा, तं, आत्मबलभूमेः, निरस्य, असीमोरुसैन्यकृतधामा, रामेण सह, संगरं, चिकीर्षुः - अभवत् ॥

व्याख्या ॥ रे! इति ॥ रे! संबोधनार्थे प्रयोगः - असुर! रावण! धीमन्! हे! बुद्धिमन्! तव, असुनिचये=प्राणवितती, मनसि, निकामं=अत्यन्तं-प्रेमा = प्रीतिः, अस्ति चेत्; इह=इदानीमेव, मानवेश्वरस्य = श्रीरामराजस्य, सतीं=जायां, अर्पय=समर्पणं कुरु - इति=इत्थं, माल्यवन्नाम्ना, दितिभुवा = राक्षसेन, गदितस्सन्=उक्तस्सन्, जयकामः=विजयाभिलाषी, असुरपतिः = रावणः, सामर्षं=सक्रोधं यथातथा, तं, माल्यवंतं, हितोपदेशिनं, आत्मबलभूमेः=स्ववाहिनीस्थितिप्रदेशादेवेति भावः - निरस्य=निष्कास्य, असीमं च तत् उरुसैन्यंञ्चेति कर्मधारयः - तेन, कृतं, धाम=प्रभावः यस्य सः असीमोरुकृतधामा=अनन्तबलोपात्तप्रभावः - नि ॥ धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमंदिर जन्मसु - इति विश्वः - रामेण सह = श्रीरामचन्द्रेण सह, संगरं = समरं, चिकीर्षुः=कर्तु मिच्छु रभवत् ॥

भावः ॥ तदनु राक्षसेषु वयोवृद्धः विदितरामोदन्तः साधुः कश्चन रावण न्दृष्ट्वा, हे! सखे! रामपत्नीं सीता मर्पय - तवासुपरिरक्षणं कुर्विति हितं बोधयामास-त दसहिष्णु स्तं तिरस्कृत्य बला न्निरगमयत् - तत स्सामर्षो रामेण योद्धु मनन्तसैन्यै स्सन्नद्धो बभूव ॥

अव ॥ इन्द्रजित्कृतनागास्त्रप्रयोगप्रकारः ॥

नीलाङ्गदादिकपिजालै र्मृधे रिपुजनालिप्रशंसितबलः
पौलस्त्यसूनु रगशैलाहतं स्वदनुजालिं निरीक्ष्य गगनात् ।
लीलाकृतिः कपटशीलायुधैः प्लवगकोलाहलं रघुवरौ
नीलाहिविद्धतनुराळी चकार बहु थेलात्मजाव्यसनदः ॥

खण्डा ॥ मृधे, रिपुजनालिप्रशंसितबलः - पौलस्त्यसूनुः, नीलांगदादिकपिजालैः, अगशैलाहतं, स्वदनुजालिं, निरीक्ष्य, गगनात्, लीलाकृतिः, कपटशीलायुधैः - प्लवगकोलाहलं यथातथा, बहुधा, इलात्मजाव्यसनद स्सन्, रघुवरौ, नीलाहिविद्धतनुराळी, चकार ॥

व्याख्या ॥ नील इति ॥ मृधे=युद्धे, रिपुजनाल्या प्रशंसितं बलं यस्य सः तथोक्तः - पौलस्त्यसूनुः = रावणपुत्रः - शक्रजित् - नीलश्च, अंगदश्च आदि र्येषां जालानां = तै र्वानरजालैः - अगाश्च = वृक्षाश्च, शैलाश्च = पर्वताश्च, तैः, आहतं=ताडितं - स्वदनुजालिं=आत्मीयराक्षससमूहं-निरीक्ष्य = दृष्ट्वा, गगनात्=आकाशात्, गगने निलीयेत्यर्थः - ल्यब्लोपे कर्म ण्यधिकरणे च (वा) इति पंचमी - लीलाकृतिः=विलासा र्कृतमायाकृतिः - कपटशीलानि च तानि आयुधानीति कर्मधारयः - तैः, नागास्त्ररूपै रिति भावः - प्लवगानां कोलाहलं यथा तथा, बहुधा - इलात्मजायाः=सीताया व्यसनदस्सन् = दुःखं कुर्वन्, रघुवरौ = रामलक्ष्मणौ, नीलाहिभिः विद्धा, तनुराळी ययो स्तौ नीलाहिविद्धतनुराळी - चकार = अकरोत् - नागास्त्रेण रामलक्ष्मणा विन्द्रजिताऽऽहता विति भावः ॥

भावः ॥ अथ कपियोधयूथैः प्रशंसितबल इन्द्रजि त्समरे वानरबलाहतं दनुजबलं निरीक्ष्य सत्वरं गगने विलीनो नभसः मायाकृतिना रामलक्ष्मणौ नागास्त्रे णाविध्यत् - तदनु कपीश्वराः कोलाहल ञ्चक्रुः - सीता च तद्वार्तां निशम्य व्यथा माप ॥

विशे ॥ अत्रेन्द्रजि त्प्रत्यक्षयुद्धेऽसमर्थो गगने विलीन इति प्रकारान्तराश्रयणोक्तेः रामबलसारं-इन्द्रजिन्मृते रनतिदूरत्वञ्च-इति वस्तुद्वयस्य व्यंग्यत्वम् ॥

अव ॥ रावणकृतसमरप्रवेशपद्धतिः ॥

य न्तातमोदक्कु दुदन्तं सुरेन्द्रजि दनन्तात्मसत्त्व मवद
त्त न्त न्निशम्य रिपुशान्ति ङ्करिष्य इति गन्तुं स याव द्करो त् ।
स्वान्तं; कृताहिनिचयान्तौ तदाऽऽसतु रनन्तौजसाऽहिरिपुणा
त्वन्तानुकृ त्तदमरान्ताधिपो युध मशान्तः क्रुधाऽविश दरम् ॥

खण्डा ॥ तातमोदकृत्, सुरेन्द्रजित्, यं, उदन्तं, अनन्तात्मसत्त्वञ्च, अवदत्, तः तं, निशम्य, रिपुशान्तिं, करिष्ये, इति, यावत्, सः, गन्तुं, स्वान्तं, अकरोत्, तदा, अनन्तौजसा, अहिरिपुणा, कृताहिनिचयान्तौ, आसतुः, अमरान्ताधिपस्तु, अशान्तः, अन्तानुकृत्सन्, युधं, क्रुधा, अरं, अविशत् ॥

व्याख्या ॥ य मिति ॥ तातस्य = जनकस्य, नि ॥ तातस्तु जनकः पिते त्यमरः - मोदङ्करोतीति, तातमोदकृत् =रावणसन्तोषकारी, सुरेन्द्रजित् = इन्द्रजिन्नामा पुत्रः - यं - रामलक्ष्मणयो र्नागास्त्रबद्धत्वरूपं, यच्छब्दपरामर्शः- उदन्तं=वृत्तान्तं - अनन्तश्च तदात्मसत्त्वञ्चेति कर्मधारयः - तच्च - अवदत्- तं, तच्च, वृत्तान्त मात्मसत्त्वञ्च, निशम्य = श्रुत्वा, रिपुशान्तिं = शत्रुनाशं, करिष्ये - इति=एवं निश्चित्येति शेषः - यावत् - सः = रावणः - गन्तुं = युद्धभूमि माप्तुं - स्वान्तं=हृदयं, अकरोत् - तदा, अनन्तं ओजः यस्य सः= अनन्तौजाः - तेन - अहिरिपुणा = गरुत्मता (करणेन) गारुडास्त्रप्रयोगेनेति भावः - कृतः अहिनिचयान्तः याभ्या न्तौ तथोक्तौ, आसतुः - अमराणां अन्ताः=अमरान्ताः=राक्षसाः - तेषा मधिपस्तु=रावणस्तु, अशान्तः=कोपाविष्टः - अन्तं=यमं - अनुकरोती त्यन्तानुकृत् - पितृपति मनुकुर्वन्, युधं = समरतलं - क्रुधा=रुषा, अरं=द्रुतं, अविशत् ॥

भावः ॥ रामलक्ष्मणा विन्द्रजि त्संमूर्च्छ्य तदुदन्तं, स्वात्मबलञ्च पित्रे व्यश्रावयत् - तञ्च वृत्तान्तं निश म्यासुरनाथोऽपि युद्धे रामलक्ष्मणौ सुलभं जय्याविति निश्चित्य गंतुं याव दभिललाष तावदेव राघवावपि नागास्त्रप्रयोग प्रतिक्रियारूपगारुडास्त्रप्रयोगे णागतेन गरुत्मता नागपाशविमोचिता वभवतां- त दाश्राव्य रावणो द्विगुणीकृतक्रोधे नायोधनभूमि मविशत् ॥

अव ॥ श्रीरामकृतावमान मसहिष्णो रावणस्य युद्धभूमेः पलायनम् ॥

भारो भुवो दनुजवाराधिप स्स रघुवीरा वुपेत्य समरे
धीरन्तु लक्ष्मणकुमारं यदाऽरथ दसारोऽपत द्भुवि तदा ।
शूर स्ततोऽग्रजनिवीरो बला द्दनुजवीरं प्रहृत्य विशिखै
र्दूरं व्यपानय दपारापदा निलय मारासुभि र्दशमुखः ॥

खण्डा ॥ भुवः, भारः, सः, दनुजवाराधिपः, समरे, रघुवीरौ, उपेत्य, यदा, धीरं, लक्ष्मणकुमारं, तु, अरथत्, असारः, तदा, भुवि, अपतत् - ततः, शूरः, अग्रजनिवीरः, विशिखैः, दनुजवीरं, प्रहृत्य, दूरं, व्यपानयत् - दशमुखः-च, अपारापदा, असुभिः, निलयं, आर ॥

व्याख्या ॥ भार इति ॥ भुवः=भूमेः, भारः=भारभूतः, सः, दनुजवाराधिपः=रावणः - समरे=युद्धे, रघुवीरौ = रामलक्ष्मणौ, उपेत्य = संगत्य, यदा-धीरं=धैर्यवन्तं, लक्ष्मणकुमारन्तु, अरथत्=अहत् - रथ हिंसासंराध्योः-लङ्रूपं - असारः=बलविहीनस्सन्, तदा, भुवि=भूमौ, अपतत् = लक्ष्मणः पपात - ततः=तदनु, शूरः=पराक्रमवान्, अग्रजनिवीरः=श्रीरामः, विशिखैः = इषुभिः - दनुजवीरं = रावणं, प्रहृत्य - दूरं, व्यपानयत् - दशमुखश्च = रावणश्च, अपारा चासा वाप च्च=अपारापत् - तया, संगमित इति शेषः-असुभिः=प्राणैः - कथञ्चि त्प्राणा न्संरक्ष्येत्यर्थः - निलयं = गृहं - आर = जगाम - ऋ गताविति धातो र्लिट् ॥

भावः ॥ भुवनभारभूतो दशानन स्समरे राघवा वुपेत्य लक्ष्मणकुमारं रंगे विशिखै र्यदाऽपातय त्तदा श्रीरामोऽपि तं बाणै र्निपीड्य दूरं पलायित मकरोत् - तदा प्राणावशिष्टो रावण स्स्वावासं जगाम ॥

अव ॥ रावणप्रेरितस्य कुंभकर्णस्य युद्धे मृतिः ॥

रे! कुंभकर्ण! रघुपाका व याधिकसमीकाय रामविभुने
त्याकण्ठरुड् दनुजलोकाधिपोऽनय दनीकै र्यदाऽनुज मरिम् ।
साकेतराजबल मेको रराथ कपिलोकान्तक स्सहि तदा
काकारिचापगळितैकेषुणा शमनलोकस्य चातिथि रभूत् ॥

खण्डा ॥ रे! कुंभकर्ण! रामविभुना, अधिकसमीकाय, रघुपाकौ, अय, इति, आकण्ठरुट्, दनुजलोकाधिपः - यदा, अनुजं, अनीकैस्सह, अरिं-अनयत्-तदा, सः, एकः, कपिलोकान्तकस्सन्, साकेत राजबलं - रराथ - काकारिचापगळितैकेषुणा, शमनलोकस्य, अतिथिश्च, अभूद्धि ॥

व्याख्या ॥ रे इति ॥ रे! कुम्भकर्ण! रामविभुना=श्रीरामेण - अधिकं समीकाय=प्रबलायोधनाय-रघुपाकौ=राघवौ, द्वितीया, अय; इति=इत्थं-अकण्ठं रुट् यस्य सः=आकण्ठरुट् - दनुजलोकाधिपः = रावणः - यदा - अनुजं = भ्रातरं, कुम्भकर्णं, अनीकैः=सैन्यै स्सह, अरिं=शत्रुम्प्रति-अनयत्=प्राहिणोत्-नीञः द्विकर्मकत्वा त्प्रयोगः - तदा, सः, एकः = कुंभकर्णः, असहायस्स न्नित्यर्थः - कपिलोकानां=वानरजनानां - नि ॥ लोकस्तु भुवने जने-इत्यमरः-अन्तकस्सन्=विनाशकस्सन् - साकेतराजस्य=श्रीरामस्य, बलं=सैन्यं - नि ॥ बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे - इति विश्वः - रराथ=हिंसयामास - रथ हिंसासंराध्यो रिति दिवादि-धातुः - काकारे श्चापः - तस्मा द्गळित श्चासा वेकेषुश्चेति विग्रहः - तेन-श्रीरामकोदंडा द्गळितेन बाणे नैकेनैव - शमनलोकस्य=यमलोकस्य-अतिथिश्च-अभूद्धि ॥

भावः ॥ तदनु रावण श्श्रीरामे णाहतः पलाय्य - स्वानुजम्प्रति - रे! कुंभकर्ण! गच्छ, रामेण युद्धं कुरु - इत्यमितरोषा द्यदा तं प्रेरयामास तदा स रणभूमिं ङ्गत्वा वानरा नसहाय एवाहन् - तत श्श्रीरामोऽपि-आकर्णान्ताकृष्टे नामोघे नैकेन बाणेन तं यमलोक मनयत् ॥

अव ॥ श्रीरामलक्ष्मणयो रिन्द्रजित्कृतपातनप्रकारः ॥

गोपाय राघवकृतापायवीतसमरोपायवद्दितिभुवा
 ङ्कोपा त्सुरेन्द्रजि दवा पाजि मुज्ज्वलशरोपाहितोत्तमधनुः ।
 भूपात्मजावपि यदाऽपारशातशरचापौ निजघ्नतु रमुं
 तापा त्तदेन्द्रजि दपापौ प्रमूर्च्छ्य भुवि चापातय द्रघुवरौ ॥

खण्डा ॥ सुरेन्द्रजित् - राघवकृतापायवीतसमरोपायवद्दितिभुवां, गोपाय, उज्ज्वलशरोपाहितोत्तमधनुस्सन्, कोपात्, आजिं - अवाप, अपारशात शरचापौ, भूपात्मजौ, अपि, यदा, अमुं, निजघ्नतुः, तदा, इन्द्रजिच्च, तापात्, अपापौ, रघुभूपौ, प्रमूर्च्छ्य, भुवि, अपातयत् ॥

व्याख्या ॥ गोपायेति ॥ सुरेन्द्रजित् = मेघनादः, राघवाभ्यां कृतः अपायः येषा न्ते तथोक्ताः - वीताः समरविषयकाः उपाया एषां सन्तीति तथोक्ताश्च ये दितिभुवः=राक्षसाः, तेषां गोपाय=रक्षणाय - उज्ज्वलैः शरैः उपाहितं=संयोजितं, उत्तमं धनु र्यस्य सः तथोक्तस्सन्, कोपात्, आजिं = समरं, अवाप=प्राप्तवान् - अपारशातशराः चापैच ययो स्तौ, भूपात्मजौ = रामलक्ष्मणावपि, यदा, अमुं=इन्द्रजितं, निजघ्नतुः=अहतां, तदा, इन्द्रजिच्च, तापात् = उद्वेगात् - अपापौ - पापं=क्रूरस्वभावः नास्ति ययो स्तथोक्तौ रघुभूपौ=राघवौ - प्रमूर्च्छ्य=मूर्छयित्वा, भुवि - अपातयत् ॥

भावः ॥ श्रीरामलक्ष्मणकृताहवे समरसमर्थनोपायानभिज्ञदैतेयानां रक्षणार्थं मिन्द्रजि त्समरतल मुग्रोऽवतीर्णः, त मिम म्मेघनाद मनुपदमेव रामलक्ष्मणौ जघ्नतुः-तेन तापेन सोऽपीन्द्रजि द्रामलक्ष्मणौ प्रमूर्च्छ्य भूमा वपातयत् ॥

अथ ॥ संजीविनीनगाहरणप्रकारः ॥

देवा वुपेत्य दनुजाविद्धरम्यतनुभा वार्तिदूषिततनू
तावद्विलेपु रभिधावद्धियोऽपगतभावाः प्लवङ्गपतयः ।
सेवां विधाय बहुधा ऽऽवेजित स्तदुपजीवौषधान्वितगिरिं
प्रावेष्ट्य वालवृतिनाऽवार्यशौर्यदृढभावा न्निनाय हनुमान् ॥

खण्डा ॥ तावत्, अभिधावद्धियः, अपगतभावाः, प्लवंगपतयः, दनुजाविद्धरम्यतनुभौ, आर्तिदूषिततनू, देवौ, उपेत्य, विलेपुः - अवार्यशौर्यदृढभावान्, हनुमान्, सेवां, विधाय, बहुथा, आवेजितः, तदुपजीवौषधान्वितगिरिं, वालवृतिना, प्रावेष्टय, निनाय ॥

व्याख्या ॥ देवा विति ॥ तावत् = याव दुभौ राघवा वाजिस्थले मुमुहतु स्तावदिति पूर्वपरामर्शः - अभितो धावन्ती धी र्येषा ङ्कपीना न्ते; अभिधावद्धियः = संभ्रान्ताः - अपगतः भावः येषा न्तेऽपगतभावाः; प्लवङ्गपतयः = कपीश्वराः, दनुजेन आविद्धा तनुभा ययो स्तौ तथोक्तौ - इन्द्रजिद्धतिनाऽपेततनुरुची इत्यर्थः - नि ॥ स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय इत्यमरः - आर्त्या दूषिता तनु र्ययो स्ताविति, देवौ = रामलक्ष्मणौ - द्वितीया - उपेत्य = अन्तिक ङ्गत्वा, विलेपुः = रुरुदुः - अवार्यञ्च त च्छौर्यं श्चावार्यशौर्यं - तेन, दृढः = परिपुष्टः भावः तस्मात् अवार्यशौर्यदृढभावान्, हनुमान्, सेवां = सपर्यां, विधाय = कृत्वा, बहुथा = अनेकथा, आवेजितः = उद्विग्नान्तरंगस्सन्, तयोः उपजीवश्च त पौषधञ्चेति विग्रहः - तेन अन्वितः यो गिरि स्तं - संजीवौषधान्वित मद्रिं । वालवृतिना = वालस्य वृतिना = वलयेन, प्रावेष्टय, निनाय ॥

भावः ॥ यदा राघवौ रणांगणे मुमुहतु स्तदा कपय स्सर्वे ता वुपेत्या विलाप श्चक्रुः - तदनु तयोः परिचर्यां कृत्वाऽतिभक्तो हनुमा नावेजितान्तःकरणः संजीवौषधाद्रिं वाले नावेष्टयानिनाय ॥

अथ ॥ संजीविन्युपजीवितरामलक्ष्मणयो रिन्द्रजिता सहाऽयोधनप्रकारः ॥

वारे तदोषधिसमीरोपजीवितसुधीराग्रजानुजवरौ
शूरा वुभा वसुरवारा न्निशातशरधाराबलिं व्यतनुताम् ।
सोऽरं सुरेन्द्रजि दथारिप्रहारपरिहाराय खे तु विचर
न्धीरो हि सङ्गर मभीरु श्चकार नृपवीरै स्सहाधिकरुषा ॥

खण्डा ॥ वारे, तदोषधिसमीरोपजीवितसुधीराग्रजानुजवरौ, शूरौ, उभौ, असुरवारान्, निशातशरधाराबलिं, व्यतनुतां, अथ, सः, सुरेन्द्रजित्, अरं, अरिप्रहारपरिहाराय, खे, तु, विचरन्, धीरः - अभीरुश्च सन्, नृपवीरैः, सह, अधिकरुषा, सङ्गरं, चकार ॥

व्याख्या ॥ वार इति ॥ वारे=अवसरे - नि ॥ वारस्सूर्यादिवासरे, द्वारे हरे कुब्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे - इति मेदिनी-तदोषधिना=तत्संजीवनौषधेः य स्समीरः - तेन, उपजीवितौ सुवीरौ च ता वग्रजानुजौ चेति कर्मधारयः-शूरौ = शौर्यवन्तौ - उभौ = द्वावपि रामलक्ष्मणौ, असुरवारान् = राक्षसबृन्दान्, निशाताश्च ते शराश्च=निशातशराः - तेषां धाराः=कोटयः - तासां बलिं= उपहारं - नि ॥ करोपहारयोः पुंसि बलि रित्यमरः - विशेषेण - अतनुतां = चक्रतुः - अथ=ततः, सः, सुरेन्द्रजित्=मेघनादः - अरं=द्रुतं - अरिप्रहार- परिहाराय=शत्रुकृतप्रहरणनिरसनाय - खे तु=गगने तु, विचरन् = संचरन्, धीरः=धैर्ययुक्तः - अभीरुश्च = भयरहितस्सन्, नृपवीरैः = नृपौ च वीराश्च (वानरवीराः) इति द्वन्द्वः - नृपस्य=रामस्य, वीराः इतिवा, तै स्सह, अधिक- रुषा=अमितकोपेन, संगरं=आयोधनं - चकार ॥

भावः ॥ हनुमदानीतसंजीवनौषधिनगाहरणावसरे तदोषध्योपजीवितौ रामलक्ष्मणौ राक्षसबृन्दं सर्वं शरधारायै बलिं चक्रतुः - इन्द्रजिदपि सत्वरं शत्रुप्रहाररक्षणाव्यग्रः खे विचरन् अभीरू रामेण तद्बलेनच सह संगर मकरोत् ॥

अथ ॥ इन्द्रजिद्युद्धपद्धतिः ॥

स्या द्वा सुरेन्द्रबलभि द्वीरदानवबलोद्वाहकोऽय मिति ता
वुद्वेजितौ दितिजनूद्वासनं समितिविद्वेषिणा वकुरुताम् ।
सोद्वेग मिन्द्रजिदनुद्वेजितस्वबलभिद्वानरा नधियुधं
प्रोद्वीक्ष्य शत्रुशिरभि द्वीरजात मपिध द्वीर्यवद्घनशरैः ॥

खण्डा ॥ अयं, वीरदानवबलोद्वाहकः, सुरेन्द्रबलभिद्वा, स्यात् - इति, तौ, उद्वेजितौ, विद्वेषिणौ, समिति - दितिजनूद्वासनं, अकुरुतां, शत्रुशिरभित्, इन्द्रजिच्च, सोद्वेगं यथा तथा, अनुद्वेजितस्वबलभिद्वानरान्, अधियुधं, प्रोद्वीक्ष्य, वीर्यवद्घनशरैः, वीरजातं - अपिधत् ॥

व्याख्या ॥ स्या दिति ॥ अयं=गगनस्थ इति यावत्-वीरदानवबलस्य, उद्वाहकः=सेनानीः, सुरेन्द्रस्य बलं भेत्तीति=सुरेन्द्रबलभिद्वा = इन्द्रजिद्वा, स्यात्=भूयात् - इति=इत्थं, विचिन्त्य, तौ=राघवौ, उद्वेजितौ, विद्वेषिणौच सन्तौ, राक्षसेषु विषये इत्यर्थः - समिति=युद्धे, दितिजनूनां=दैत्यानां - नि ॥ जनु र्जननजन्मानि जनि रुत्पत्ति रुद्भव इत्यमरः - उद्वासनं=लोकतो निरासनं, अकुरुतां - शत्रूणां शिराः=तान् भिनत्तीति - शत्रुशिरभित् - नि ॥ शिरोऽदन्त श्शिरोवाचीति चामरः - इन्द्रजिच्च=मेघनादोऽपि, सोद्वेगं यथा तथा-ससंभ्रम मित्यर्थः - अनुद्वेजितश्च त त्स्वबलञ्चेति - अनुद्वेजितस्वबलं - तत् भिन्दन्तीति; अनुद्वेजितस्वबलभिदः, अनुद्वेजितस्वबलभिदश्च ते वानराश्चेति तथोक्तान्, अधियुधं - युद्धे - प्रोद्वीक्ष्य=सम्यग्दृष्ट्वा, वीर्यवन्तश्च, घनाश्च ते शराश्चेति कर्मधारयः = अमोघबाणैः, वीरजातं = वीरवानरबलसमूहं - अपिधत् = आच्छादितवान् ॥

भावः ॥ अथ रामलक्ष्मणौ गगने विलीय युद्धं कुर्वन्त मिन्द्रजितं विज्ञाय - सम्मुखस्थराक्षसबलोद्वासनं चक्रतुः-तत इन्द्रजिच्च स्वबलं सोत्साहं यथा भवति तथा वानरबलं वीर्यवच्छरै राच्छादितवान् ॥

पाठान्तरः - प्रोद्वीक्ष्य शत्रुशिरभि द्वारिता न्समकरो द्वीर्यवद्घनशरैः ॥

अथ ॥ हनुमता प्रोत्साहितेन लक्ष्मणे नेन्द्रजिन्मरणम् ॥

धीर स्तदाऽऽशुगकुमार स्त मिन्द्रजित मारा न्निरीक्ष्य समरे
शूरञ्च लक्ष्मण मथारोप्य बाहुयुजि तारेयमुख्यकपिभिः ।
क्रूरं निशातशरधाराहतं दनुजवारं नृपानुजनिना
पौरन्दरास्त्रकृतमार न्त्वकारय दुदार न्त मिन्द्रजयिनम् ॥

खण्डा ॥ तदा, धीरः, आशुगकुमारः, तं, इन्द्रजितं, समरे, आरात्, निरीक्ष्य, अथ, शूरं, लक्ष्मणञ्च, बाहुयुजि, आरोप्य, तारेयमुख्यकपिभिस्सह - नृपानुजनिना, क्रूरं, दनुजवारं, निशातशरधाराहतं - उदारं, तं, इन्द्रजयिनं - पौरन्दरास्त्रकृतमारं, तु, अकारयत् ॥

व्याख्या ॥ धीर इति ॥ तदा=ततः, धीरः=धैर्यवान्, आशुगकुमारः = वायुतनयो हनुमान् - तं - इन्द्रजितं=मेघनादं, समरे=युद्धे, आरात् = दूरात्, निरीक्ष्य=दृष्ट्वा, अथ=ततः, शूरं=शौर्ययुक्तं - लक्ष्यणञ्च=सौमित्रिं, बाहुयुजि=दोर्युगे, आरोप्य, तारेयमुख्यकपिभिः=अंगदप्रभृतिवानरै स्सहितेन, नृपानुजनिना=लक्ष्मणेन, क्रूरं=नृशंसं, दनुजवारं=राक्षसबृन्दं - निशातशर-धाराभि राहतं=ताडितं; उदारं; तं - इन्द्रजयिनं=मेघनादं - पौरन्दरास्त्रेण = ऐन्द्रास्त्रेण, कृतः मारः यस्य तं - पौरन्दरास्त्रकृतमारन्तु - अकारयत् = कारयामास ॥

भावः ॥ युद्धे मायया कपिवीरान् राघवौ च निजघ्निवांस मिन्द्रजयिन न्दूरादेव हनुमा न्निरीक्ष्य स्वबाहुयुगे सौमित्रि मारोप्य - तेन दनुजबृन्दं - शरै रघातयत् - तत इन्द्रजितं मृत ञ्च कारयामास ॥

अव ॥ अथ रामरावणायोधनप्रकारः ॥

मन्दायमानबलबृन्देरिता द्विगतनन्द स्तनूजमरणा
न्निन्द न्विधिं रघुकुलेन्दुप्रताप मभिनन्द न्दशास्यदनुजः ।
मन्दोदरीप्रहितसन्देशवा ग्विजयसन्देहलेशरहितोऽ
मन्दात्तरुट् स तु मुकुन्देन योद्धु मरिबृन्दे विवेश सरथः ॥

खण्डा ॥ मन्दायमानबलबृन्देरितात्, तनूजमरणात्, विगतनन्दः, दशास्यदनुजेन्दुः, विधिं, निन्दन्, रघुकुलेन्दुप्रतापं, अभिनन्दन्, मन्दोदरी प्रहितसन्देशवाक्, अपि, विजयसन्देहलेशरहितः, अमन्दात्तरुट्, सः, तु, मुकुन्देन सह, योद्धुं, सरथः, अरिबृन्दे, विवेश ॥

व्याख्या ॥ मन्दायमान इति ॥ मंदायमानं त द्बलञ्च-मन्दायमानबलं, तस्य बृन्देन, ईरितात्=वचनात्, तनूजस्य=पुत्र स्येन्द्रजितः, मरणात् = मृतेः, विगतः नन्दः यस्य सः - विगतनन्दः - दशास्यदनुजेन्दुः=रावणासुरः- विधिं = स्वस्यादृष्टं, निन्दन्, रघुकुलेन्दुप्रतापं = श्रीरामचन्द्रस्य पराक्रमं - अभिनन्दन्=प्रशंसन्, मन्दोदर्या प्रहिता या सन्देशवाक्=रामेणायोधनं मरणाय कल्पयिष्यतीति वाक्, यस्य सः तथोक्तः - तथाऽपि, विजये विषये - सन्देह लेशेनाऽपि, रहितः=शून्यः, अतिमन्दं=अधिकं, आत्ता रुट् यस्य स तथोक्तः- स तु=रावणस्तु - मुकुन्देन सह=श्रीरामेण सह - योद्धुम्=युद्ध कर्तुं - रथेन सह वर्तत इति सरथः, अरिबृन्दे=शत्रुनिवहे, विवेश=अविशत् ॥

भावः ॥ इन्द्रजिन्मरणानन्तर मत्यल्प मात्मबलं निजसन्निधौ पुत्र मरणञ्च निशम्य रावणो विधिं निंदन्, शत्रुपराक्रम मभिनन्दन्, साध्व्या मन्दोदर्योक्तहितवाचम प्यविगणय्य, विजयाभिलाष श्श्रीरामेण योद्धुं रिपुबलेऽविशत् ॥

विशे ॥ अत्र - रघुकुलेन्दुप्रताप मभिनंदन्, इति रावणविशेषणेन तस्यौदार्यं संप्रशंस्यते - शत्रुपराक्रममपि प्रशंस न्नित्यनेन महापराक्रमवत इन्द्रजितोऽप्ययं जेता - अहो! तस्य पराक्रमगुण इति प्रशंसा - इन्द्रजिद्बल- प्रशंसा विवक्षिताऽपि श्रीरामबलप्रशंसाद्वारा प्रकटीक्रियते - तस्मा दत्र विवक्षि- तान्यपरवाच्यध्वनिः ॥

अथ ॥ रावणकृतलक्ष्मणमूर्छाप्रकार उपवर्ण्यते ॥

हीना न्निजासुभि रनूनाहते रधिकदीना न्विधाय स कपी
न्मानोद्धतप्लवगसेनान्वितौ तपनसूनू यदाऽभिद दुभौ ।
दून स्तत श्शरचये नासुरं रघुकुले नानुजोऽरथ दत
स्स्वेनोरुशक्तिहत मैनानुज न्दनुजनीनो ह्यमूर्छय दरम् ॥

खण्डा ॥ सः, कपीन्, अनूनाहतेः, निजासुभिः, हीनान्, अधिकदीनान्, विधाय, यदा, मानोद्धतप्लवगसेनान्वितौ, उभौ, तपनसूनू, अभिदत् - ततः, दूनः, रघुकुलेनानुजः, शरचयेन, असुरं, अरथत् - ततः, दनुजनीनः, अरं, ऐनानुजं, स्वेन, उरुशक्तिहतं, अमूर्छयद्धि ॥

व्याख्या ॥ हीना निति ॥ सः=रावणः, कपीन्=वानरान्, अनूनायाः =अनल्पायाः, आहतेः = घातात्, निजासुभिः = स्वप्राणैः, हीनान् = अपेतान्, अधिकदीनान्=अतिदैन्यवतश्च - विधाय=कृत्वा, यदा - मानेन = गर्वेण, उद्धताः = अधिकाः - तेच ते प्लवगाः - तेषां, सेना - तया - अन्वितौ=युक्तौ-मानोद्धतप्लवगसेनान्वितौ - उभौ=द्वौ, तपनसूनू=सूर्यवंशोद्भवौ रामलक्ष्मणौ - द्वितीया - अभिदत् = बिभेद - ततः - दूनः - तापितः, रघुकुलेनः=श्रीरामः, तस्य अनुजः=लक्ष्मणः - शरचयेन = बाणनिवहेन - आसुरं=असुरनिवहं - अनुदात्तादे रञ् - अरथत् = हिंसयाञ्चकार - अतः = तस्मात् - दनुजनयः=राक्षसाः - तेषां, मिनः=प्रभुः=रावणः - अरं=सत्वरं- ऐनानुजं=लक्ष्मणं - स्वेन=आत्मना, उरुशक्तेः, हतं - अमूर्छयद्धि = मोहमगमयत्किल ॥

भावः ॥ अथ रावण स्त्वायोधने प्रविश्य - कपीन् - राघवौच समधिकं जघान - यदाऽसुरा नि रेव मकरो त्तदा सौमित्रिरपि रावण मासुरं च पटुतर महन् - ततो रावणोऽतिरुषा स्वशक्त्यायुधेन लक्ष्मण माजा वमूर्छयत्किल ॥

अथ ॥ संजीविनीकृतलक्ष्मणमूर्छाऽपनयनप्रकारः ॥

धि क्त न्दशास्य मिति शक्तिक्षत न्त मतिभक्त स्समीक्ष्य हनुमा
न्द्रा क्तद्विमोहसुविमुक्तिप्रदौषधिसुसक्तानिलप्रसृतितः ।
मुक्तार्ति मुच्छ्वसनसक्तं विधाय बलयुक्त ञ्चकार स यदा
नक्तञ्चरास्वनिलमुक्तौ नृपो यतनयुक्तोऽभव त्सहि तदा ॥

खण्डा ॥ तं, दशास्यं, धिक् , इति, अतिभक्तः, हनुमान्, शक्तिक्षतं, तं, समीक्ष्य, द्राक् , तद्विमोहसुविमुक्तिप्रदौषधिसुसक्तानिलप्रसृतितः - यदा, मुक्तार्तिं, उच्छ्वसनसक्तं, विधाय, बलयुक्तं, चकार, तदा, सः, नृपः, नक्तञ्चरास्वनिलमुक्तेः, यतनयुक्तः - अभिवद्धि ॥

व्याख्या ॥ धि गिति ॥ तं, दशास्यं=रावणं, धिक् , इति = इत्थं, अतिभक्तः=भक्ताग्रेसरः, हनुमान्, शक्त्याक्षतं, तं = लक्ष्मणं, समीक्ष्य = दृष्ट्वा, द्राक्=द्रुतं, तस्य यो विमोहः - तस्य, सुष्ठु विमुक्तिप्रदा यौषधिः; तया सुसक्तः योऽनिलः - तस्य प्रसृतितः=प्रसारात् - संजीविन्यौषध्यनिल प्रसारात् - यदा=यस्मि न्समये - मुक्ता आर्ति र्येन सः = तं, मुक्तार्तिं - उच्छ्वसनसक्तं=उच्छ्वासयुक्तं - विधाय=कृत्वा, बलयुक्तं=सामर्थ्यवन्तं - चकार - तदा, सः, नृपः=श्रीरामः - नक्तञ्चरस्य=रावणस्य, अस्वनिलानां = प्राणानिलानां-मुक्तेः=मोक्षस्य, यतनयुक्तः=प्रयत्नयुक्तः - अभिवद्धि ॥

भावः ॥ तत स्स हनुमान् - धि ग्दशास्य मिति वदन् त म्मूर्छितं लक्ष्मणं निरीक्ष्य भक्त्या द्रुत ङ्गत्वा संजीविनीलता मानीय याव त्त न्तदनिल-प्रसृत्यात्तचैतन्यं व्यधा त्ताव च्छ्रीरामोऽपि रावणासुरासुहरणे प्रयत्नवा न्बभूव ॥

अथ ॥ श्रीरामकृतसंगरपद्धतिः ॥

योध स्समीक्ष्य रघुनाथ स्तदा विशिखबाधानुपेत मनुजं
क्रोधाद्धि तद्दनुजनाथेन योद्धु ममराधीशदत्तसुरथम् ।
सोऽथाधिरुह्य कपियूथान्वित स्समरवीथीं विलोक्य सरिपु
म्बाधाकरा न्सुरविरोधिव्रजेऽक्षिप दगाधोरुशक्तिमदिषून् ॥

खण्डा ॥ तदा, योधः, सः, रघुनाथः, विशिखबाधानुपेतं, अनुजं, समीक्ष्य, अथ, क्रोधात्, तद्दनुजनाथेन, योद्धुम्, अमराधीशदत्तसुरथं-अधिरुह्य, कपियूथान्वितस्सन्, सरिपुं, समरवीथीं, विलोक्य, बाधाकरान्, अगाधोरु शक्तिमदिषून्, सुरविरोधिव्रजे, अक्षिपत् ॥

व्याख्या ॥ योध इति ॥ तदा = लक्ष्मणेन कृताहवसमये - योधः = युद्धनिपुण इति यावत् - सः, रघुनाथः = श्रीरामचन्द्रः - विशिखबाधया, अनुपेतं = अपेत मित्यर्थः - अनुजं = सोदरं लक्ष्मणं - समीक्ष्य = दृष्ट्वा, अथ = ततः- क्रोधात् = कोपात् - तद्दनुजनाथेन = रावणेन सह - योद्धुम् = युद्धं कर्तुं - अमराधीशेन = शक्रेण, दत्तं - शोभनं रथं - अधिरुह्य, कपियूथेन = वानरबृन्देन - अन्वितस्सन् = युक्तस्सन्, सह रिपुणा वर्तत इति - सरिपुं, समरवीथीं = युद्धभूमिं - विलोक्य = दृष्ट्वा, बाधाया आकरा नितिवा बाधां कुर्वन्तीति वा विग्रहः - अगाधा उरुशक्ति रेषा मस्ती त्यगाधोरुशक्तिमन्तः - तेच ते इषवश्चेति तान् - बाणान् - सुरविरोधिव्रजे = असुरसंघे, अक्षिपत् = पातयामास- क्षिप प्रेरण इति धातो लङ्रूपम् ॥

भावः ॥ तदनु श्री रामोऽपि बाणप्रहारबाधाऽपेत मनुजं दृष्ट्वा - क्रोधादसुरपतिना योद्धुं शक्रप्रहितरथ मारुह्य कपिभि रन्वितो रणांगणं वीक्ष्य राक्षसव्रजेऽपारशक्तिमद्बाणप्रक्षेपण मकरोत् ॥

अव ॥ अथ रावणसंहारः कथ्यते ॥

योऽवाह नासुर मथाऽवेशितो रघुवरो विस्मितोऽसुरविभु
र्धावद्धिया युधि त मावेजय त्त्वसकृदे वोद्भवन्निजशिरैः ।
याव त्परस्पर मुभा वस्त्रसन्ततिभि रावाहता म्पटुतर
न्ताव न्नृपो द्रुहिणदेवास्त्र मास्य युधि देवारिजीव महरत् ॥

खण्डा ॥ अथ, आवेशितः, यः, रघुवरः, आसुरं, अवाहन्, असुरविभुः, विस्मितस्सन्, धावद्धिया, तं, हरिं, असकृदेव, उद्भवन्निजशिरैः-युधि, यावत्, उभौ, परस्परं, अस्त्रसन्ततिभिः, पटुतरं, आवाहतां - तावत्, नृपः, युधि, द्रुहिणदेवास्त्रं, आस्य - देवारिजीवं - अहरत् ॥

व्याख्या ॥ य इति ॥ अथ=ततः, आवेशितः = क्रोधावेशवान्, यः, रघुवरः = श्रीरामचन्द्रः - असुराणां समूहः - त मासुरं, यदा - अवाहन् = जघान - तदा-असुरविभुः=रावणः - विस्मितस्सन्, धावद्धिया=व्यग्रमनसा, तं, हरिं = रामं - असकृदेव = पौनःपुन्येन - उद्भवन्तश्च ते निजशिराश्च - उद्भवन्निजशिराः - नि ॥ शिरोऽदन्त शिरोवाची रजोवाची रज स्तथा-इत्यमरः- तैः आवेजयद्भि - आ - समन्तात्, अवेजयत् - वेजृ कंपन इति धातुः - कंप यामास किल - यावत् - उभौ=रामरावणौ, परस्परं=अन्योन्यं-अस्त्रसंततिभिः =वारुणवैश्वानरादिभिः परस्परोपशान्तिदै रित्यर्थः - पटुतरं=सुदृढं, आवाहतां- तावत् - नृपः=श्रीरामः - युधि=समरे, द्रुहिणदेवस्य ब्रह्मणः, अस्त्रं - ब्रह्मास्त्र मिति यावत् - आस्य - आङ्पूर्वकः असु क्षेपणे इति धातो र्दैवादिकः - तस्मा ल्ल्यप् - प्रयुज्येत्यर्थः - देवारिजीवं - रावणासून्, अहरत् - रावणं मारयामासेति भावः ॥

भावः ॥ अथ श्रीराम स्सोद्वेगं राक्षसगणं यदाऽवधी त्तदै वासुरविभु शिरोभिः पौनःपुन्ये नोद्भवद्भी रामं व्याकुल मकरोत् - एव मुभौ परस्परविभि न्नास्त्रै रायोधनं कुर्वतो स्तयो रन्यतरो रामो रावणं ब्रह्मास्त्रेण गतासु मकरोत् ॥

अथ ॥ देवताकृतश्रीरामाभिनुति रुपपाद्यते ॥

नो मोदकृ त्स रघुरामः किले त्यसुरनामावशेषतुषिताः
रामे तदा सुरललामा ववर्षु रविरामं सुरद्रुकुसुमैः ।
सामोक्तिभि र्दनुजभूमीशभ्रातु रधिका मार्तिम प्यपनयन्
रामो मृतान्त्यकृतिकामं विधाय रिपुभामार्तिशान्ति मकरोत् ॥

खण्डा ॥ तदा, सः, रघुरामः - नः, मोदकृत्, किल, इति, असुरनामावशेषतुषिताः, सुरललामाः, सुरद्रुकुसुमैः, अविरामं, रामे, ववर्षुः - रामः, अपि, सामोक्तिभिः - दनुजभूमीशभ्रातुः - अधिकां, आर्तिं, अपनयन्, मृतान्त्यकृतिकामं - विधाय - रिपुभामार्तिशान्तिं, अकरोत् ॥

व्याख्या ॥ न इति ॥ तदा=रावणमृतिकाले, सः=योऽयं रावण मवधी त्स इति पूर्वपरामर्शः - रघुरामः=श्रीरामः - नः=अस्माकं, मोदं करोतीति - मोदकृत् - किल - इति=एवं - असुरनाम्नः - रावण इति नाम्नो वा - अवशेषेण=शब्दमात्रावशेषेण, तुषिताः=तोष कृताः - सुरललामाः=देवश्रेष्ठाः - सुरद्रुकुसुमैः=कल्पतरुप्रसूनैः - अविरामं=अविश्रान्तं - अविरळ मिति यावत् - रामे - अत्राभिव्यापकसप्तमी - राम मभिव्याप्येति भावः - ववर्षुः=पुष्पवृष्टि श्चक्रुः-रामोऽपि=श्रीरामोऽपि, सामोक्तिभिः=सात्त्विकवचनैः - दनुजभूमीश भ्रातुः=विभीषणस्य - अधिकां, आर्तिं=व्यथां - अपनयन्; मृतस्य - अन्त्यकृतौ, कामः अस्यास्तीति तथोक्तं, विधाय=कृत्वा, रिपुभामायाः=मन्दोदर्याः, आर्तेः, शान्तिं=शमनं - अकरोत् ॥

विशे ॥ अहन् - आसुर मित्यत्र - सू ॥ ङमो ह्रस्वा दचि ङमु ण्नित्य- मित्यनेन नकारद्वित्व स्यावश्यंभावित्वेपि, "नित्यवीप्सयो" रित्यत्र भाष्ये - नित्यपद स्याभीक्ष्ण्यवाचित्वेन - नित्यप्रहसितः - नित्यप्रजल्पित इत्यादाविव प्राय स्समानार्थकत्वं व्यवस्थापितं - अत एव-तिङ्ङतिङः; तस्मि न्नणि च- इत्यादिषु ङ्मुडागमः कृतः - सुप्तिङन्तं; सनाद्यन्ताः-इत्यादौ न कृतः - सन्नन्ता न्न स निष्यते-इत्यत्र द्वेधा वर्तते-तस्मा दत्र द्वित्वाभावेपि न दोष इत्यलं बहुधा ॥

अव ॥ अथ विभीषणराज्यदानं - सीताप्रतिग्रहण श्चोपवर्ण्यंते ॥

प्रद्योतनान्वयसुविद्योतक स्त मनवद्यं विभीषण मरं
हृद्ये सुरारिपनिषद्ये पदे विविधवाद्यै निवेश्य कपिभिः ।
वेद्या सतीय मनवद्या जनै रिति महोद्यद्भुताशनमुखा
त्सद्योऽवबुध्य निरवद्यां कृशानु मभिवा द्याग्रही त्स्वरमणीम् ॥

खण्डा ॥ प्रद्योतनान्वयसुविद्योतकः, अनवद्यं, तं, विभीषणं, अरं, हृद्ये, सुरारिपनिषद्ये, पदे, विविधवाद्यैः - कपिभिः, निवेश्य, इयं - अनवद्या, सती, वेद्या, इति, सद्यः, महोद्यद्भुताशनमुखात् - निरवद्यां, अवबुध्य, कृशानुं, अभिवाद्य, स्वरमणीं - अग्रहीत् ॥

व्याख्या ॥ प्रद्योतन इति ॥ प्रद्योतनस्य = सूर्यस्य, नि ॥ प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकभान्धव - इत्यमरः - अन्वयः = वंशः - तस्य, सुविद्योतकः = सुप्रकाशक श्श्रीरामः, अनवद्यं = अनिंदितं, तं, विभीषणं, अरं = द्रुतं - हृद्ये = मनोहरे, सुरारीन् पातीति सुरारिपः = राक्षसप्रभुः - तस्य - निषद्ये = स्थातुं - योग्ये, पदे = स्थाने, नि ॥ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्विति विश्वः - विविधवाद्यैः = नानाविधातोद्यै स्सह, कपिभिः = वानरैः - करणे तृतीया - निवेश्य = स्थापयित्वा, इयं, = सीता - अनवद्या, = अनिंद्या, सती = रमणी, वेद्या = ज्ञेया इति - सद्यः = सपदि, महान् - उद्यतः = उज्ज्वल श्चासौ हुताशनः = अग्निश्चेति = महोद्यद्भुताशनः - तस्य, मुखात्, अवबुध्य = विज्ञाय - कृशानुं = वैश्वानरं, अभिवाद्य = प्रणम्य, निरवद्यां = अनिंदितां - स्वरमणीं = आत्मनः पत्नीं - अग्रहीत् ॥

भावः ॥ अथ श्रीराम स्त मनवद्य विभीषणं राक्षसविभुपदे निवेशयित्वा - इय न्तव सती निरवद्या ज्ञेया - इति वदतो महोज्ज्वलाग्निमुखा न्निजरमणी मनिंदितां विज्ञा याग्नि मभिवाद्याग्रहीत् ॥

भावः ॥ रावणहरणानन्तरं रामे पुष्पवृष्टिं सुरगणा ववर्षुः - तत श्श्रीरामोऽपि भ्रातृवधा द्दुःखितं विभीषणं रावणान्त्यकर्मकरणाय प्रेर्य - तस्य - रावण दाराणा न्चार्तिशान्ति मकरोत् ॥

अथ ॥ अयोध्यामार्गे भरद्वाजाश्रमप्रवेशः ॥

चोरासुरापहृतदारा मयोऽकृतविकारां प्रपूतचरिता
न्नारी ष्वशेषसुरवारेडिता मनल मारा दवाप्य स तया ।
वारे विमानवर मारुह्य वानरसुवीरै स्सहानुजयुत
स्स्वैरं स्तुव न्विमलचारित्र मीक्षितु मुदार न्तपस्विन मगात् ॥

खण्डा ॥ चोरासुरापहृतदारां, अयोऽकृतविकारां, नारीषु, प्रपूतचरितां, अशेषसुरवारेडितां - अनलं, आरात् - अवाप्य, सः, वारे, तया, विमानवरं आरुह्य, वानरसुवीरै स्सह, अनुजयुतः स्वैरं, विमलचारित्रं, स्तुवन्, उदारं, तपस्विनं, ईक्षितुं, अगात् ॥

व्याख्या ॥ चोरासुर इति ॥ चोरासुरेण = रावणेन, अपहृतां, दारां, अयसा = अग्निना - "अयाश्च उद्गाता; अयसा मनसा हव्यमोहिषे; अयसे अग्नय इद" मित्यादिश्रुति ष्वयसोऽग्निविशेषणत्वे योगरूढः - तेनाग्निनाऽकृतः=अप्राप्तः विकारः यस्या स्सा - तथोक्तां - यद्वा - अयः, अकृतविकारामिति व्यवस्थितेः - अय इत्यव्ययस्य - नि ॥ अय श्शुभावहो विधि रिति कोशपर्यालोचनया - शुभावहार्थकत्वेन - शुभावहेन विधिना-अकृतविकारां= अप्राप्तविकारा मित्यर्थः - एवंच शुभा दनपेता मिति भावः - नारीषु=सतीषु प्रपूतं चरितं यस्या स्ता न्तथोक्तां - अशेषसुरवारेण=निखिलगीर्वाणबृन्देन - ईडितां=नुतां - सीतां - अनल मारात्=अग्निसविधे - अवाप्य = प्राप्य, सः,=रामः-वारे=अवसरे, तत्क्षण इति यावत् - तया=जायया - विमानवरं =पुष्पकविमानं, आरुह्य, वानरसुवीरै=जांबवदंगदहनुमत्सुग्रीवादिभि र्युक्त - स्सन्, अनुजेन=लक्ष्मणेन, युतः = संयुक्तः - स्वैरं = यथेच्छं - विमलानि चारित्राणिच यस्मि न्तं - यद्वा विमलञ्च त च्चारित्रञ्च-तत्, स्तुवन्=स्तोत्रं कुर्वन् - उदारं=औदार्यसरलस्वभावयुक्तं - तपस्विनं=भरद्वाजनामान म्महर्षिं- ईक्षितुं=द्रष्टुं - अगात्=जगाम ॥

भावः ॥ रावणापहृतसीता मयसाऽकृतविकारां पूतचरितां देवताभिनुता मादाय, तया सह विमाने आरुह्य वानरै रनुजेनसहान्वितो भरद्वाजमुनि चरित्रं स्तुव न्तदाऽऽश्रम माविवेश ॥

अव ॥ भरद्वाजानुज्ञात श्श्रीराम स्सपरिवारोऽयोध्या मविशत् ॥

दक्षोऽतिदुष्टजनशिक्षाविधौ नृपति रक्षीणशौर्यललितो
रक्षोऽधिराड्ढनुमदृक्षाधिपार्कजनिवृक्षाटनानुजयुतः ।
दीक्षान्वितानुजनि मीक्षाञ्चकार जनरक्षापरायण मथो
वीक्षारतात्मजनताक्षिप्रमोददकटाक्षः पुरं स्व मविशत् ॥

खण्डा ॥ अतिदुष्टजनशिक्षाविधौ, दक्षः, नृपतिः, अक्षीणशौर्यललितः, रक्षोधिराड्ढनुमदृक्षाधिपार्कजनिवृक्षाटनानुजयुतस्सन्, दीक्षान्वितानुजनिं, जन रक्षापरायणं, ईक्षाञ्चकार - अथो, वीक्षारतात्मजनताक्षिप्रमोददकटाक्षः - स्वं- पुरं - अविशत् ॥

व्याख्या ॥ दक्ष इति ॥ अत्यन्तं दुष्टजनाः = अतिदुष्टजनाः - तेषां - शिक्षाविधौ =शिक्षाकर्मणि - दक्षः =समर्थः - नृपतिः=श्रीरामः - अक्षीणशौर्येण =अमितपराक्रमेण, ललितः=सुन्दरः - रक्षसां अधिराट् = राजा विभीषणः - तेन, हनुमांश्च, ऋक्षाधिपश्च=जांबवांश्च - अर्का ज्जनि र्यस्य सः=सुग्रीवश्चेति ये वृक्षाटनाः=कपयः - तैः, अनुजेन=लक्ष्मणेन च, युतस्सन्=युक्तस्सन्, दीक्षा न्वितः=अयोध्यानगरीं न प्रवेक्ष्यामीति जटावल्कलधरणदीक्षयाऽन्वितः - स चासौ अनुजनिः=भरतः - सचेति कर्मधारयः - तं - जनरक्षापरायणं=अरण्य- वाससमये स्वात्मनः प्रतिनिधित्वेन भूपालने - जनरक्षणेच तात्पर्ययुक्तं - भरतं ईक्षाञ्चकार=अपश्यत् - अथो = अथ - नि ॥ अथाथो संशये स्याता मधिकारे च मंगळे, विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्स्न्यारंभसमुच्चये - इति मेदिनी - वीक्षायां रता, या, आत्मजनता-तस्याः, अक्ष्णां प्रमोदं ददतीति तथोक्ताः,-कटाक्षाः यस्य सः श्रीरामः - स्वं =नैजं - पुरं =अयोध्यानगरं - अविशत् ॥

भावः ॥ तदनु भरद्वाजानुज्ञात श्श्रीरामो विभीषणेत हनुमज्जांबवत्सुग्री वांगदादिकपिभि रनुजेन चान्वितो दीक्षास्थितं भरतं वीक्ष्य स्वदिदृक्षूणां प्रमोदक स्स (कास) न्नयोध्यापुरी मविशत् ॥

अथ ॥ श्रीरामपट्टाभिषेकः कथ्यते ॥

यावत्प्रविवेश पुर मावेद्य तद्विभुगतावार्यशौर्य मनघं
तावद्वशिष्ठमुनि रेवाय मीशपद मावेश्यता मिति वदन् ।
सौवर्णपात्रनिचयावासिताच्छपयसाऽऽवर्षितैनमुकुटं
त्वाबाह्य त म्मनुजदेवासने स मुनिदेवोऽभ्यषिंच दिनजम् ॥

खण्डा ॥ यावत् पुरं, विवेश, तावत्, वशिष्ठमुनिः, अनघं, तद्विभुग तावार्यशौर्यं, आवेद्य, अयं, एव, ईशपदं, आवेश्यतां, इति, वदन्, सौवर्ण-पात्रनिचयावासिताच्छपयसा, आवर्षितैनमुकुटं - तु, आबाह्य, सः, मुनिदेवः-इनजं - तं, मनुजदेवासने - अभ्यषिंचत् ॥

व्याख्या ॥ याव दिति ॥ यावत् - पुरं = अयोध्यानगरं, विवेश = अविश द्रामः - तावत् - वशिष्ठमुनिः=इनकुलगुरु र्महर्षिः - अनघं=पापवि-दूरं, स चासौ विभुश्चेति तद्विभुः - तं, श्रीरामचन्द्रं - गत मवार्यशौर्यं, श्रीरामनिष्ठबलपराक्रमं, आवेद्य = समन्ततो विदित्वा - अयमेव = श्रीराम एव, ईशपदं=राजपदं - आवेश्यतां=विनिवेश्यतां, इति=इत्थं - वदन् = ब्रुवन् - सौवर्णपात्राणां निचयः - तस्मि न्नावासितं, अच्छञ्च त त्पयश्च - सौवर्णपात्रनिचया वासिताच्छपयः=हेमकुंभानीतपवित्रजलं - तेन - आवर्षितं = सेचनीकृतं - इनस्य मुकुटं=ऐनमुकुटं - आवर्षितं ऐनमुकुटञ्चेति कर्मधा-रयः-त म्मुकुटन्तु, आबाह्य=धारयित्वा, सः, मुनिदेवः=ऋषिश्रेष्ठो वशिष्ठः-इनजं= प्रभुपुत्रं=दशरथपुत्रं ज्येष्ठं, तं-श्रीरामं, मनुजदेवासने=राजसिंहा सने - अभ्यषिंचत् =अभिषिक्तवा नित्यर्थः ॥

भावः ॥ यदाहि श्रीराम अयोध्या मविश त्तदा गुरुः वशिष्ठ श्श्रीराम-तन्माहिमान श्चावेद्य - अयमे वाहीराज्यभारं वोढु मिति जना नुद्घोषय न्सुवर्ण-कुम्भेषु गंगादिनदीजल मानूय तेन वारिणा राजमुकुटधारणपूर्वक मयोध्याधि पत्ये राम स्याभिषेक श्चकार ॥

अथ ॥ श्रीरामराज्यपालनपद्धतिः ॥

ताराम्रुतार्कजसमीरात्मजातमुखवीरा न्कृपान्वितदृशा
शूरो मुदा स्वजनवारा न्स्वकीयपरिचारा ननुग्रहहृदा ।
धीरानुजा न्सुहृदुदारांश्च हार्दयु गपारप्रियं परिमृश
न्स्वारा ण्णिजा न्दिव मि वेरासतीं रघुकुमारो ररक्ष कुशलम् ॥

खण्डा ॥ शूरः, रघुकुमारः, तारासुतार्कजसमीरात्मजातमुखवीरान् कृपान्वितदृशा, स्वजनवारान्, मुदा, स्वकीयपरिचारान्, अनुग्रहहृदा, धीरानुजान्, सुहृदुदारांश्च, हार्दयुक्, अपारप्रियं, परिमृशन्, स्वाराट्, निजां, दिवं, इव, इरासतीं, कुशलं - ररक्ष ॥

व्याख्या ॥ तारासुत इति ॥ शूरः=पराक्रमवान्, रघुकुमारः=श्रीरामचन्द्रः, तारासुतश्च=अंगदश्च, अर्कजश्च = सुग्रीवश्च, समीरात्मजातश्च = हनुमांश्चेत्येते मुखे येषा न्तान्, कृपया अन्विता दृक् - तया - स्वजनवारान् =स्वबंधुजनसमूहान्, मुदा=सन्तोषेण, स्वकीयपरिचारान् = आत्मभृत्यवर्गान्, अनुग्रहहृदा=सानुग्रहमनसा - प्रसन्नचित्ते नेत्यर्थः - धीराश्च ते अनुजाश्चेति विग्रहः - तान्, उदाराश्च ते सुहृदश्च=सुहृदुदारा इति विशेष्यपूर्वपद कर्मधारयः-तांश्च-हार्दयुक्=प्रेमयुतः-नि॥ प्रेमानाप्रियते हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहद मित्यमरः - अपारप्रियं परिमृशन् = तेषां क्षेमादिकं विचारयन्, स्वाराट्=इन्द्रः, निजां स्वीयां - दिवमिव = त्रिदशालयमिव - इरासतीं = भूरमणीं-कुशलं=मंगळं यथा भवति तथा, ररक्ष=पालयामास ॥

भावः ॥ श्रीरामचन्द्रः पराक्रमोपेतः - अंगदसुग्रीवहनुमदादिकपीन् दयाकटाक्षैः - आत्मबन्धू न्प्रमोदेन, निजसेवका न्प्रसन्नचित्तेन, भ्रातॄन् हृदश्च प्रेम्णा परामृशन्, शतमख स्स्वर्गमिव कोसलराज्यं ररक्षातिकुशलम् ॥

विशे ॥ अन्तेमंगळार्थिकस्य कुशलशब्दस्य प्रयोगा न्मंगळांतत्वं काव्यस्य ॥
गद्य ॥ इति श्रीमद्भयानन पादारविन्दवरिवस्यासादितोभय-
कवितावता, श्री मल्लङ्कोपनामक श्री शिवराम
शास्त्रितनूभवेन, श्री सीताराम शास्त्रिणा
विरचिते, तत्त्वबोधिन्याख्यव्या-
ख्योपेते श्रीसीतारामायणे
युद्धकांडः समाप्तः ;
श्रीसीतारामायणञ्च समाप्तम्

मुद्रण प्रमाद संस्करण पत्रिका -

पत्रम्	पङ्क्तिः	दोषः	ग्राह्यः
iv	१९	अहन्	अहम्
१	९	आह्ययति	आह्वयति
,,	१२	पंकाकरम् =	पंकाकरः =
५	२३	वञ्छा	वाञ्छा
८	२४	मगुरुदेवं	त्मगुरुर्देवं
९	२४	मघमर्पणा -	मघमर्षणा -
१०	८	सर्गप्रदमे	सर्गप्रदे
१२	५	वासुमाप	वासमाप
१३	४	जनिसमन्दांशु	जनिममन्दांशु
१८	१५	= तेजसः	= तेजः
,,	२१	कृपालेक्लेशनेद्	कृपालेशेनेद्
२१	१	श्रीरामप्रेषणेऽति	श्रीरामं प्रेषयेति
,,	३	प्राब्ध ... त्वयायात	प्रारब्ध ... त्वयात
,,	७	असुरातियोग	असुरारातियोग
२२	१९	मवलिति	मवत्विति
२७	१४	कुतोद्वाहाः	कृतोद्वाहाः
३४	११	अभिलाषितम्	अभिलषितम्
४१	५	गतापायिता	गताप्रायता
४३	२६	वाच्यया	वाच्यया

४४	२	मेदेन	मोदेन
,,	४	मेदा	मोदा
५५	४	समाप्यं	समाप्य
६०	३	दुर्मृकुला	दुर्मृगकुला
६१	१०	रक्षस्स्त्रीः	रक्षस्स्त्री
६२	५	गुच्छऽसुरा	गुच्छाऽसुरा
,,		आत्मनोभ्रातुः	आत्मनोभ्रातुः
७४	१८	रखुशूरः	रघुशूरः
७६	१५	पिशाचादे	पिशाचादौ
,,		च, पलानि	चपलानि
८२	५	शबर्येतिधि	शभर्येतिथि
८३	२०	अतिधिः	अतिथिः
९२	१८	प्रधमः	प्रथमः
,,	१५	वैयर्ध्यं	वैयर्थ्यं
९३	२०	योद्दु	योद्धु
९६	२	कुथा	कुधा
२०५	२५	स्कंधदांतरित	स्कंधांतरित
१०६	१९	सबेदन ... दुर्बलं	सुवेदन ... दुर्बले
१०९	१२	रावणेनत्तं	रावणेनाचं
१११	१६	श्रीरामसुता	श्रीरासुता
१२९	१५	अग्रच ... स्वपुत्रेषश्रेष्ठ	अग्रंच ... स्वपुत्रेपुश्रेष्ठं
१३१	१९	यथार्थ्यं	याथार्थ्यं
१३६	१५	क्षेतेः	क्षितेः
१४०	६	विनयीः	विनयी
१४७	५	हठा	न्यधा
,,	८	हठात्	न्यधात्
१५९	७	असुरं	आसुरं
१६३	२३	तिङ्सिङः	तिङ्स्तिङः
१६८	८	हार्दयुन्...परिमृशक्	हार्दयुक्...परिमृशन्